

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 45

Заснован 1983 р.

Харків
2020

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 20.11.2020 р.)

Головний редактор:

Філіппова Ольга Аркадіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Технічний секретар:

Остроухова Анна Сергіївна – факультет соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Батасва Катерина Вікторівна – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Зелінська Марія – докторка гуманітарних наук в галузі соціології, професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

Клочко Маріанна – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології, Державний університет штату Огайо, США;

Лисиця Надія Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця, Україна ;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

Меншиков Володимир – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

Ніколасєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна;

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Титаренко Лариса Григорівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету, Мінськ, Республіка Білорусь;

Щудло Світлана Андріївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 17 dated 20 November 2020)

Chief Editor:

Filippova Olga – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Technical secretary

Ostroukhova Anna – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

Martsenyuk Tamara – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Menshikov Vladimir – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

Rotman David – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus;

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

Голіков О. С. Проблема теоретизування про / в соціології та проблематизація соціологічної теорії	7
Кононов І. Ф. Проблема моралі в історичному матеріалізмі першої половини ХХ сторіччя	16
Ніколенко В. В. Соціальна роль підприємницької діяльності: історико-соціологічний вимір	28
Білозеров К. О. Culture talk в умовах капіталістичного реалізму: як ми говоримо про культуру і чому це важливо	36

РОЗДІЛ 2

ЕМПРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Калашнікова Л. В. Безпечність життєвого простору українців: аналіз суб'єктивних оцінок	46
Сокурянська Л. Г., Вакуленко С. М. Повсякденність сучасної сім'ї: практики та ризики в умовах суспільства, що змінюється (кейс Харкова)	58
Кутирьова В. І., Лавошник Ю. В. Материнські практики та ідентичності: темпорально-просторовий розподіл	69

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

Черниш Н. Й., Приходько Т. О. Що думають студенти про українську вищу освіту в умовах пандемії COVID-19	77
Вимоги до публікацій	86
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	87

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Голиков А. С. Проблема теоретизирования в / о социологии и проблематизация социологической теории	7
Кононов И. Ф. Проблема морали в историческом материализме первой половины XX века	16
Николенко В. В. Социальная роль предпринимательской деятельности: историко-социологическое измерение	28
Белозеров К. А. Culture talk в условиях капиталистического реализма: как мы говорим о культуре и почему это важно	36
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Калашникова Л. В. Безопасность жизненного пространства украинцев: анализ субъективных оценок	46
Сокурская Л. Г., Вакуленко С. М. Повседневность современной семьи: практики и риски в условиях изменяющегося общества (кейс Харькова)	58
Кутырёва В. И., Лавошник Ю. В. Материнские практики и идентичности: темпорально-пространственное распределение	69
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ	
Черниш Н. И., Приходько Т. А. Что думают студенты об украинском высшем образовании в условиях пандемии COVID-19	77
Требования к публикациям	86
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	87

CONTENTS

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Golikov A. The Problem of Theorizing On / Of Sociology and Problematization of Sociological Theory	7
Kononov I. The Problem of Morality in Historical Materialism of the First Half of the Twentieth Century	16
Nikolenko V. Social Role of Entrepreneurial Activity: Historical and Sociological Dimension	28
Belozyorov K. Culture Talk in Capitalist Realism: How We Talk about Culture and Why It's Important	36
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Kalashnikova L. Safety Life Space of Ukrainians: Analysis of Subjective Opinions	46
Sokurianska L., Vakulenko S. Everyday life of Contemporary Family: Practices and Risks in Conditions of Changing Society (Kharkiv case)	58
Kutyreva V., Lavoshnyk J. Maternal Practices and Identities: Temporal-Spatial Distribution	69
RESEARCH ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION	
Chernysh N., Prykhodko T. What do Students Think about Ukrainian Higher Education in the Conditions of the COVID-19 Pandemic	77
The Requirements to the Publication	86
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	87

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.1

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-01

THE PROBLEM OF THEORIZING ON / OF SOCIOLOGY AND
PROBLEMATIZATION OF SOCIOLOGICAL THEORY

Golikov Alexander – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor of the Sociology Department of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті аналізуються проблеми теоретизування в сучасній соціології, обмеження і проблеми, з якими стикаються соціологи при побудові соціологічної теорії в сучасних умовах. Автор досліджує різні модуси практикування і відтворення теорії в академічній соціології. Аналізується проблема статусу теорії в сучасній соціології, її академічних, дидактичних і соціальних репрезентаціях. Підкреслюється, що службове, підпорядковане, обмежене становище фундаментального осмислення в структурі сучасної соціології є небезпечним для (від)творення самої соціології. Наводяться і аналізуються типові практики і структури використання та (від)творення фундаментальної теорії в сучасній соціологічній науці. Окремий акцент зроблено на дослідженні дидактичних аспектів теоретизування як в аудиторії, так і за її межами. Тут найважливішим сюжетом виявляється зв'язок університетської освіти як виробництва універсального образу людини, з одного боку, і теоретичного, узагальнюючого, абстрагуючого мислення. Крім того, важливим аспектом є проблема соціальної та дисциплінарної ідентичності соціології, використання нею концептуального, категоріального і методологічного арсеналу в аргументації своєї автономності та епістемологічної легітимності. Досліджуються можливості розвитку теоретичного інструментарію соціології з позицій виробництва множинності як умови системного розвитку. Окремий акцент зроблено на ідеологічній, виховній, соціалізаційній, комунікативній функції фундаментальної теорії. Формулюється висновок про можливості та обмеження фундаментального теоретизування в соціології в сучасних соціальних і епістемологічних умовах.

Ключові слова: соціологія, теорія, соціологічна теорія, викладання, евристика.

ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЗУВАННЯ ПРО / В СОЦІОЛОГІЇ ТА ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ
СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article analyzes the problems of theorizing in modern sociology, limitations and problems that sociologists face when building a sociological theory in modern conditions. Author explores the different modes of practice and reproduction of theory in academic sociology. Problems of the status of theory in modern sociology, its academic, didactic and social representations are analyzed. It is emphasized that the service, subordinate, limited position of fundamental interpretations in the modern sociology's structure is dangerous for the (re)production of sociology as it is. Author classifies and analyses typical practices and structures of the use and (re)production of fundamental theory in modern sociological science. A special emphasis is made on the study of the didactic aspects of theorizing both in the classroom and outside it. Here, the most important plot is the connection between university education as the production of a universal human image, on the one hand, and theoretical, generalizing, abstractive thinking – on the other. In addition, an important aspect is the problem of social and disciplinary identity of sociology, its use of conceptual, categorical and methodological arsenal in arguing its autonomy and epistemological legitimacy. The possibilities of developing the theoretical tools of sociology from the standpoint of the production of plurality as a condition of its systemic development are investigated. Ideological, educational, socialization, communicative functions of the fundamental theory are underlined. The conclusion about the possibilities and limitations of fundamental theorizing in sociology in modern social and epistemological conditions is formulated.

Keywords: sociology, theory, sociological theory, teaching, heuristics.

There is nothing more practical than a good theory.
(either K. Levin, or A. Einstein, or N. Bohr, or E. Fermi ...)

Es gibt nichts Praktischeres als eine gute Theorie.
(attributed to I. Kant)

(Self)understanding of sociology itself, its place in society, its (mission? Function? Responsibility? Possibility?) position historically always been in contact with the problems of the theory in general, and fundamental, in particular. Sociology drifted between the poles of total denial of fundamental theory, on the one hand, and complete submission of sociological activities' empirical aspects to it, up to the Hegelian «um so schlimmer für die Fakten», – on the other. The classics (such as A. Giddens [1], R. Collins [2], Charles W. Mills [3], P. Bourdieu [4]) and novice sociologists with their often comical attempts to describe the elephant after research of one trunk only [5]. However, it is worth noting that in modern sociology there are reflections of the «exit from the state of pre-science» [6]. This problem indirectly was affected both by the modern developments like J. Elster [7], Nicholas Christakis [8], V. Dobrenkov and Kravchenko [9], I. Devyatko [10], and in the classical works of XIX – XX centuries.

This issue in sociology is considered from the point of view of teaching sociological theory [11] and the relationship between post- and academic science [12]; from the point of view of the structure of sociological theory [13; 14; 15] and the problem of developing a general methodology [14; 15]; from the standpoint of metatheoretization [16; 17; 18] and the latest theoretical perspectives at the beginning of the XXI century [19; 20; 21]; taking into account the aspects of consistency and levels of science about the social [13; 22; 23; 24] and even with meta-scientific (pan)optics [25; 26; 27; 28].

However, all these (and not only these) studies turn out to be either extrasociological¹, or didactic, or polemical, or more or less publicistic. In addition, many transformations and problems, faced by sociology at the moment, are implied in such studies as primarily situational, «secondary», unimportant, «unworthy» of the attention of the «sublime subject of theorizing». Meanwhile, they may turn out to have an essential effect on the conditions for (re)production of social theory, and this, of course, should be studied and discussed separately.

To such factors and problems, we include (of course, not claiming to propose an exhaustive list) the next:

- the formation of a marketed and commodified culture of (re)production of scientific knowledge. As has already been repeatedly pointed out at different levels of sociological discourse (monographs, articles, conference discussions, public scientific discussions, etc.), in recent years there has been a radical, fundamentally important change in the culture of scientific (self)(re)production, in which large texts (primarily monographs, as well as dissertations, research reports, etc.) are increasingly giving way to «small» ones not only in the «consumption» of scientific texts, but also in «production». The frankly imbalanced system of evaluating scientific achievements, that has reigned in recent years, provides, from our point of view, enormous (if we weigh the cost of labor, attention, effort) privileges to authors of articles (especially articles in specific² editions with specific requirements) compared with the authors of «large texts» produced in long-term periods, in extensive discussions with the deep excursions into theoretical and paradigmatic background, etc.;

- the formation of a marketed and commodified culture of applying scientific knowledge in academic (in general) and educational (in particular) activities. The constant emphasis on the «applied aspects» of educational courses, paranoid attention to «avoidance of excessive theoretical load», often demagogic demands «to be expressed in simple words» (how ridiculous such a requirement is for a professor of quantum physics or high-energy plasma chemistry!), intrusion of «modern educational techniques» (coaching, trainings, webinars, master classes, mediation techniques, facilitation, etc.) into traditional academic fields – all this becomes a powerful factor of pressure on theoretical thinking. Complex, system-related, hardly separable to «easily digestible» quanta, cumulative in its logic, non-obviously connected with the experience and the «body techniques» (M. Moss, P. Bourdieu) theory according the parameter of effectiveness and spectacularity clearly lose situational, craftily workable concretics of actions, which, however, are dead-end in their perspective. The sign of meaning turns out to be more seductive than the meaning itself, and the market mechanisms that legitimize this spectacular seductiveness as unconditionally, ultimately and ultimately domineering, organize competition in such a way that the «chamber orchestra» strategy is almost the only way to (self)preserve the theory;

- digitalization, distancing, virtualization of education with its parallel industrialization increases the heteronomy of the educational field in the modern world. The mechanisms of «promotion», homologous to the mechanisms of promotion in social networks («likes», «reposts», «comments») as ways of hyperrealization of what was once produced) obey the laws of fields that are fundamentally alien to the field of education. The «Temple of Science» loiters in the

¹ For example, focused more on the methodology of science, on the theory of theory, on general philosophical issues, on the problems of the historical-sociological process.

² Where we use the adjective «specific» in two senses - in the universally significant, everyday, and in the scientific, as, for example, P. Bourdieu does [29].

direction of the «educational services supermarket», and if the exit from the supermarket is at least somewhat complicated (spatially, merchandisely, institutionally, by material artifacts of the supermarket), then education in this light turns out to be an online store, liquidated only by «cross» in the upper right corner of the screen. This leads to the fact that the «entertainmentization» of the media becomes an essential process for education, and the fundamental theory as an unattractive, «poorly packaged» product is facing increasing neglect;

- formal interdisciplinization of the academic space, which turns out to be more harmful than useful. Reproducing the formal patterns of interdisciplinarity, many agents of the academic field actually do not essentially overcome interdisciplinary boundaries (evidence of which, for example, is the low number of emerging and entrenched new areas «on the border» of sciences during last decades, and those that have emerged and entrenched, in many ways are not products interdisciplinary synthesis, and the intervention of a more «academically powerful» (primarily academically autonomous) discipline into the space of a less «powerful» one). At the same time, fundamental theories find themselves in a losing position: as the pillars and guardians of the academic autonomy of each of the «synthesized» academic fields, on the one hand, they find themselves under constant attacks of interdisciplinarity, and on the other, – under the irradiating influence of profanation and flattening;

- the transformation of time into a universal currency. The emergence of the «attention economy» [30], which sociologists and economists write about primarily from applied and empirical positions, in the academic space is fraught with a redistribution of attention, and not just that, but a redistribution with a deep transformation of the mechanisms themselves. Of course, the phenomenon of «attention investments» and the struggle for them has long been seen in relation to chains of interactive rituals science production [31], for example, but so far it was rather a «sign political economy of attention» (if synthesize concepts of Jean Baudrillard and R. Collins). Now we can say with confidence that it is being replaced by the «microeconomics of attention», where colleagues and employees are replaced by competitors, and the workshop is replaced by a bazaar. In such conditions, the (co)production of a fundamental theory – a product of an something unquestionably collective, product of a long historical tradition and a vast open academic space – turns out to be problematic. Refusal to invest in the «collective good» (one of them is a complex, differentiated, deeply argued and developed theory) in the short term looks like a more preferable and winning strategy, but in the long term, being a parasite on the already created collective goods (it is hardly necessary to explain, that even implied and latent theory remains a theory; it is impossible a priori, without a theoretical and methodological presumptions, study of social reality; that concepts, categories, operating schemes, regardless of the explicit acceptance are being shared collective good, etc.), erode them, without producing any replacement or erecting anything new on its foundation;

- redistribution of priorities for the activities of academic agents. Frequently presented in a loyalist, servile manner in relation to the prevailing discourses, this redistribution actually turn out to be neither an essential improvement in the activities of universities or institutions in the life of communities, nor a fundamental advance on the path of academic responsibility (in every sense of this phrase), nor a transformation of the relationship between universities and business-environment / political agents. But – completely in the logic of the political economy of time and attention – the classical areas of the functioning of the academic field are problematized. And one of the first victims of this problematization is a fundamental science in general and the fundamental theory, in particular. The consequence of this is a decrease in the methodological and ideological reflexivity of the subjects of the academic process, an unproblematic and naturalizing acceptance of the dominant ideologemes (including mass media, stereotypical, group, etc.) and mythologemes and, accordingly, a drop in the methodological nature of scientific activity, an increase in its heteronomy in relation to political, economic, everyday, ideological discourses.

It is because of all this that we consider it necessary to comprehend the transformations taking place with fundamental theory at the present time in Ukrainian sociology (in particular and by example), and the **purpose of our article** will be to identify and analyze the threats generated by the above mentioned transformations for the very existence of fundamental theory in sociology precisely as a) fundamental b) theory c) in sociology.

Those who practice without knowledge are like a sailor who sets off on the road without a rudder and a compass ... Practice should always be based on a good knowledge of theory.

(Leonardo da Vinci)

The fundamental theory, as we have already indicated above, in an implicit form exists as an ideological framework for thinking. Regardless of how saturated the particular thinking of an individual researcher with fundamental theoretical concepts is, regardless of his (un)willingness to open them, fill in and systematize them, the fundamental theory fundamentally limits (does not determines, but limits) the structures and practices of thinking. Moreover, the non-reflexivity of this theory dialectically enhances its influence and power: the chance of a theory to be reflexive lies precisely in the explicitness of the theory. Theory becomes essentially unreflected, if it is implied. It is with this that the constant efforts of any science are connected to explicate even the most seemingly obvious, intuitive and tangibly comprehensible categories (in this sense, it is very indicative how, under strict formalization, even school-trained concepts like a point, semi line or unit acquire the most complex mathematical explications).

Sociology on the beginning of the XXI century, having gone through the difficult preliminary path of (self)formalization, the construction of metatheoretical constructions, attempts to produce a metalanguage (according to R. Barthes [32]) (through which it would be possible to describe not only reality itself, but also other ways of its description), seems to make the opposite turn. This alarming signal consists in the rejection of the «too sophisticated» (literal quotation of the opinion of one of the professors of an American university) P. Bourdieu's speculations about the nature of sociological methodologies and the interests of sociological methodologists [4]; from powerful systemic theories regardless of the design of the systems (from Y. Yakuba [33] to N. Luhmann) in favor of particularistic, and therefore inevitably subservient to ideologems and the «topically relevances», agendas and themes; from post-structuralist suspicion (generated by the kaleidoscopic combination of suspicion of *Marx*, Freud and Nietzsche) in relation to every structure and practice, scheme of thought and action, fact and «fact». Not being completely liquidated, this entire ensemble of sociological autonomy is replaced by purely ritual, overviewal and quotational, heuristically meaningless practices of «mutual admiration», as the sarcastic P. Bourdieu would put it, with a co-polluting³ mutual increase of the citation indexes.

*To know and note the living, you'll find it
Best to first dispense with the spirit:
Then with the pieces in your hand,
Ah! You've only lost the spiritual bond⁴.*

(I. W. Goethe «Faust»)

This gives rise to fundamentally different typical practices and structures for the use and (re)production of fundamental theory in modern sociological science. The fundamental theory, immersed in a profane heteronomous environment:

- is being vulgarized, a typical manifestation of which is the division into separate theorems and concepts, used independently of each other, without connection with their contexts and genesis. Concepts (like separate notes without melody) do not mean anything by themselves, but their use outside contexts and genesis destroys, eliminates, weakens the long-cultivated and nurtured «sense of theory», «intuition of thought», *au sens d'investissement dans le jeu*⁵. The structure is again more important than the substrate of this structure;

- is being servilized: the production of a fundamental theory becomes a service task, subordinated and limited in relation to the entire structure of modern sociology. This danger threatens to the (re)production of sociology itself: outside the fundamental theory concrete data, specific research results, data banks turn out not to be the basis for verification and falsification of scientific models, but the tools for breaking its autonomy, intellectual independence and conceptual rigor. The very same fundamental theory in combination with the process of vulgarization appears as a set of loosely connected concepts, categories, methods, chaotically offered for sale in the open space not of a forum, but of a bazaar;

- is being de-didacticized: the fundamental theory ceases to play an integrating, sacralizing (including (in the sense of) the production of the academic community, the academic world, etc.), solidarizing role. The very communication of the fundamental theory turns into irony over theorizing, the constant rejection of a theory in ontology, its (post)deconstruction. And if all of the above is not problematic in itself, however, devoid of its own fundamental foundation, this complex turns into a frankly toxic, acidic environment in which it becomes impossible (first of all, common and joint, but also individual) production of complexly coordinated systemically organized conceptual structures. Such «formal vacuum», the absence of explicit fundamental theoretical and philosophical foundation does not mean the ability to absolute skeptical and careful research suspicion. They much more often mean selective blindness, a selective vision of one's own blindness, which is terminally dangerous for the social sciences;

- is being desocialized: the fundamental theory in sociology, in the history of science, starts unexpectedly for itself (although T. Adorno and M. Horkheimer probably would have found their own remarks about this surprise) to perform socializing and educational functions, at the turn of the century it distances itself from this a historically established function. And if for the (re)production of academic identity and academic communities, the fundamental theory's socializing function continues to be carried out (apparently, primarily due to the fact that the objective structures produced in a ritual and symbolic way turn out to be more stable than the structures of thought and perception associated with these objective structures), then there are already doubts and questions about the broader implementation of this function. That is why we increasingly often observe texts that are extremely problematic from the point of view of conceptual rigor and scientific socialization, that is why the fundamental theory, losing its «priestly» role, ceases to attract potentially strong producers;

³ We are not sure if the next scientific joke is correct, but we have to say it: above-mentioned co-polluting mutual increase is too similar to copulation.

⁴ In Russian: «Во всем подслушать жизнь стремясь, / Спешат явления обездушить, / Забыв, что если в них нарушить / Одушевляющую связь, / То больше нечего и слушать».

⁵ Feeling of the involvement in the game (fr.).

- is being dereflexed: operating with theoretical concepts becomes an aim in itself. Metatheorizing is becoming extremely deficit (especially in Ukrainian sociology), even to the point of being forbidden or tabooed. Reflexivity is increasingly stigmatized as «alarmism», «tendency to intimidate», «epistemological pessimism», «sociological disbelief». This leads, on the one hand, to a fetishization of fundamental theorizing (with the fall of criticality, with the disintegration of the tradition of analytical suspicion, with the rejection of the study of «invaluable» theories – it does not matter, due to rejection in the mass academic discourse or the explicit disagreement of the researcher himself), on the other – to devastation and formalization of this theorizing, reduction to the reproduction of empty forms. One of the scientific theory roots – critical, dissenting, polemical thinking – is chopped down and dries up, and the overregulated nature of scientific texts leads to the intensification of this process. Critical and analytical reviews are replaced by complimentary compilation and compilational compliments, the independent synthesis of one's own (mini-)theories is replaced by mechanical reception of other people's theoretical developments as applied to a specific case or problem, and research-tasks are replaced by research-exercises.

- *What are you going to do?*

- *I planned to listen to your theories, ridicule them and then come up with my own.*

(«House M.D.», s3e10)

Everything described above cannot be solved in a particular, private, individual way in the order of a single opposition to systemic phenomena. The very system of organizing modern (in particular social) science effectively prevents the emergence and development of theorizing nodes in modern sociology. Certain sociologists, applies to the construction of sociological theory in the current conditions, do it like «excusing», often with intentional clumsiness and schematizations that in any case not be stigmatized as «theoretically ambitious». Disconceptual, theoretically «deaf», but possessing social, political, publicational «resonance» and attractiveness researches are encouraged and promoted by publications and statuses.

This, in turn, is constantly reproduced in generations of academic sociologists removed from sociological theory, from a penchant for generalizing, bold, breakthrough hypotheses, but closed to linearly programmed (which does not exclude «social acuteness», «political relevance», «cultural sensitivity» etc. modern characteristics of work) and mechanically implemented research and scientific projects and texts. Sociology itself, precisely as a science, as a structure and practice of generalization, puts itself in a subordinate role to specific empirical and technical spheres of activity and life (PR, advertising, marketing, polling, data analysis, SMM, management, media expertise, etc.). This, in turn, induces «public sociologists» to present and represent themselves precisely as «carriers of knowledge about numbers», as a «living diagram», as a «talking graph»: on the one hand, such a willingness to hide behind mechanically mathematically averaged (and only in this, but not in the sociological or philosophical sense, generalized) data is politically safe and calm. On the other hand, it turns the sociologist from a subject into an object, his speaking – into a subordinate task, his interpretation – into his particular point of view (quite comparable with the point of view of everyday figures, journalists, politicians, etc.). On the third, it plunges him into an almost total dependence on (potential) sources of empirical data, and ultimately on the customers of this data. The only legitimate weapon of a sociologist in public space – a powerful, autonomous, coherent, holistic, axiomatically based and theoretically constructed theory – is thrown aside by the sociologist himself.

This, in its turn, generates sociology academic representations as secondary. We observe how sociological courses and specialties per se all over Ukraine are reborn into low sociological or extrasociological ones, and sociology itself loses its identity, ability to self-reproduction and self-argumentation. Not only the disciplinary but also the social identity of sociology itself is under attack. This is manifested, for example, in a deep deconstruction of the autonomy of sociology in relation to the conceptual, categorical and methodological arsenal, and ultimately to its epistemological legitimacy. Discussion of the topic of economic sociology will increasingly demand competence (at least formally recorded) in economics, the topic of sociology of music – in the field of art and music, in particular, etc. The actual sociological aspect in such topics (and this, we note, is not at all due to the insistence of interdisciplinarity!) turns out to be delegitimized, incompetent, non-epistemological. Autonomous views on philosophy, as suggested by R. Collins [31] (whose book, according to the apt remark of one of the commentators, is good, except for one flaw: it is similar to a fundamental work about an opera written by a deaf), or on the right, as it is made N. Luhmann [34], become more and more attacked and discredited. But it is not sociologists who are replacing the interdisciplinary, sociologically synthesizing view: this epistemological void is filled by representatives of other sciences, from the standpoint of other sciences and in their methodology.

Another consequence of such a degeneration of the sociological fundamental theory is the destruction of the connection between university education as the production of a universal human image, on the one hand, and theoretical, generalizing, abstractive thinking, on the other. The education involves the production of knowledge of the subject according to the image, even if the imagery is diverse and seemingly redundant. Whereas the rejection of fundamental generalization and theoretical abstraction erodes and probably completely destroys the chance for

education in the above sense. Education becomes a situational production of market-demanded «blanks» of craft-relevant, technically adequate machine-bodies, using the metaphor of J. Deleuze and F. Guattari.

In a paradoxical (or, more precisely, purely dialectical) way, it is the totality of the theory that turns out to be a chance for the production of conceptual, epistemological, and even ontological plurality as a fundamental condition for the systemic development of both science and society. The totality of the theory is pretentious, for it seeks to be told to everyone about everything and everyone. The totality of the theory is ambitious, for it seeks ways to eliminate opponents and rivals. The totality of the theory is tendentious, for it generalizes within the limits of its theorem and axiomatics. The totality of the theory is official, for it claims a monopoly of the vision of the described world and a description of a monopoly vision of the world. The totality of the theory is sententious, for it seeks to describe succinctly and aphoristically systems that significantly surpass their own description in complexity. However, with all this, it is the totality of the theory with its model gracefulness that makes it possible to produce mutually intelligible scientific communication, and within the framework of this communication – an ever-increasing contingency.

*Those doubts that theory does not resolve, practice will resolve for you.
(L. Feuerbach)*

Everything we have described needs theoretical schematization and modeling. In this sense, we believe that it is impossible not to relate in any way to the (fundamental) theory. Any – even ignoring – relationship can be described precisely as a relationship. And here we offer the above-described modes of attitude to the fundamental theory in a generalized form (see Table 1), depending on the involvement (objective and subjective) in the operation of the theory.

Table 1

Four ways to relate to history and theory of sociology

	<i>Objective involvement</i>	<i>Subjective involvement</i>
Syntagma ⁶	+	+
Dogma	-	+
Pragma	+	-
Digma ⁷	-	-

As is clear from this table, we spoke above primarily about the P-modus and Di-modus of production of sociology. Although the Do-modus is perhaps no less dangerous for the fundamental theory in sociology than the first two, the Do-modus is a separate subject for research. Note that, of course, we touched upon some aspects of its practice (in particular, when we talked about the defunctionalizing dismemberment and desystematization of theory, turning it into comfortable and weak-willed scraps), but this phenomenon needs special research.

In general, the scheme proposed by us, of course, resembles R.K. Merton's one (as well as the typology of irrational actions according to V.F. Pareto). Do-modus is quite homologous to ritualism, Di-modus – to retreatism, P-mode – to innovation. This view reminds us that the phenomena we have described (with certain, of course, assumptions) can be viewed from a completely different angle: the P-mode is an important source of new approaches and views, conformism is not only conformism, but also the co-order of the syntagma, etc.

For us, it is more important that it is precisely from the angle of such a study becomes clear, for example, the phenomenon of the unity of the historical-sociological process. It turns out that «cumulativeness» of historical and theoretical-sociological knowledge is somewhat different from the cumulativeness of classic «normal science». If in the case of the «normal sciences» this cumulativeness is the linear cumulativeness of a holistic architectural form, then in the case of sociology this cumulativeness is not only rhizomatic (using the metaphor of J. Deleuze and F. Guattari), but also oscillatory, probabilistic, indeterminate. That is why vulgar counterarguments to social theories (with indications of individual specificities, for example; with constructions of alternative fermatisms; with physicalist or biologizing reductionisms), being effective and often logically flawless, are irrelevant from the point of view of the internal logic of sociology.

This unity of history and theory, objective and subjective involvement in syntagma, constitutes, in fact, a disciplinary and disciplinizing identity, or, as sociologists themselves say, «sociology is what sociologists do». That is why, in fact, a person who is not involved in sociology, trying to comprehend society outside of sociology, remains a nonsociologist: a mathematician remains a mathematician (primarily in epistemology, although his direct empirical subject is a society and its epiphenomenality), a biologist – a biologist, etc.

⁶ From Old Greek. σύνταγμα, lit. «Order», from ancient Greek. σύν – «with», «co-» and τάγμα – «order», that is, the order of objectivity and subjectivity in our case.

⁷ Let us remind you that Old Greek. παρά «near» + δείγμα «shown, sample, sample», from δείκνυμι «showing, indicating». In this sense, a «paradigm» is «somewhere near what is shown» that is, «around a specific central sample». That is why «digma» is a «sample for itself», «a sample without a region around it», a sample that is neither subjectively nor objectively involved in scientific paradigmatics and methodology.

Theories are nets: only the one who casts them, can catch a fish. (Novalis)

Of course, we have only outlined the key nodes in a large network of problems and questions. A number of questions remain outside the scope of this article. We have only described, but have not operationalized or demonstrated practical explications of the four modes of relationship. We have not analyzed the consequences for these modes of attitude from the factors of the transformation of sociological education given in the article. We had no opportunity to investigate the tactics of resistance that the fundamental theory offers to all these processes. All this remains a prospect for further research.

However, we found that modern social and epistemological conditions impose fundamental restrictions on fundamental theorizing in sociology, but they also create new conditions for it. Fundamental theory remains a multi-layered, multifunctional phenomenon that generates worldview, methodological, paradigmatic, conceptual optics, prescribing categories, interpretation schemes, operating rules, etc. to the researcher and prescribing his view. Ignoring or explicit rejection of the fundamental theory does not at all eliminate the problems associated with it, but generates additional problems, the means of solving which, outside of the (re)production of conceptual-theoretical tools, at the moment, no science, including sociology, knows. Postmodern attempts (including the Heidegger-Deleuze intentions of rejecting the «false Socratic path») in this dimension have not been crowned with anything operational and tangible. Therefore, we are inclined to regard the observed «theoretical rollback» not as a herald of a new (non-theoretical) era in the history of science, but as (temporary?) degradation, including the degradation of theoretical, conceptual, categorical, methodological culture. This does not free the researcher from the power of language (including the scientific language), but subordinates the scientist at best to implicit scientific doxes, at worst – to heteronomous doctrines and myths.

That is why we believe that the rejection of the fundamental theory (including the scale of «large texts») in scientific discourse is nothing more than a «lentil soup». The inequality of the exchange of eternity for the momentary, truth – for profit is obvious to anyone who thinks not only in terms of the market. In academic and especially pedagogical discourse, this is (continuing the metaphor of sacredness) nothing more than a Trojan horse, which, behind its simplicity, obviousness and clarity, transfers the illusion of truth and essentiality to the structures of thinking. The catastrophic nature of the potential consequences (it is enough to imagine an engineer-chemist who does not have fundamental knowledge of basic chemistry; a dentist who knows nothing about basic physiology, etc.) is obvious to anyone who operates with at least some strategic concepts. And here sociology is far from aloof from this issue. If the mistakes of a physicist or chemist, physician or biologist are immediately obvious, then the mistakes of a sociologist, social philosopher, thinker, expert precisely because of their non-obviousness are much more scale and ambitious (due to the scale of social systems compared to, for example, biological ones) and long-term (due to non-obviousness). This is just one of the potential costs of the brutal betrayal by sociology of its own theoretical essence.

Bibliography:

1. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии. THESIS. 1993. Вып. 1. С. 57-82.
2. Коллинз Р. Социологическая пронципальность. Введение в неочевидную социологию / Личностно-ориентированная социология. Москва: Академический Проект, 2004. 608 с.
3. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение. Москва : NOTA BENE, 2001. 264 с.
4. Бурдые П. Опыт рефлексивной социологии / Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. Часть 2. Москва: КД «Университет», 2002. 424 с/
5. Голиков А.С. Статус социологии в постсовременности: (не)наука о (не) познаваемом? // Методология, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2005. С. 262-268.
6. Тихонов А. В. Отечественная социология: проблема выхода из состояния преднауки и поиска новых стратегий // Вестник Института социологии. 2010. № 1. С. 203-229.
7. Эльстер Ю. Объяснение социального поведения: еще раз об основах социальных наук. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2011. 472 с
8. Кристакис Н., Фаулер Дж. Связанные одной сетью. Как на нас влияют люди, которых мы никогда не видели. Москва: Юнайтед Пресс, 2011. 362 с.
9. Добренков В. И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. Том 1. Теория и методология. Москва: ИНФРА-М, 2003. 905 с.
10. Девятко И. Ф. Метатеоретизирование или философия социальных наук? // Социологические исследования. 2017. № 12 (404). С. 3-9. DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162517120017>
11. Головин Н. А. Преподавание социологической теории в Санкт-Петербургском государственном университете // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Т. 1. № 1. С. 139-147.
12. Федотова В. Г. Соотношение академической и постакадемической науки как социальная проблема. Москва: ИФ РАН, 2015. 208 с.
13. Тощенко Ж. Т. Парадигмы, структура и уровни социологического знания // Социология власти. 2009. № 5. С. 7-25.
14. Бабосов Е. М. Структура и методология социологии. Личность. Культура. Общество. 2001. Т. 3. № 4 (10). С. 11-29.

15. Полякова Н. Л. Методологический плюрализм и структура социологической теории // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2015. № 4. С. 50-68. DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2015-0-4-50-68>
16. Девятко И. Ф. Метатеоретизирование в социологии: перспективы концептуальной стандартизации и теоретической кодификации социологического знания // Россия реформирующаяся. 2003. № 3. С. 009-038.
17. Романовский Н. В. Метатеоретизирование в социологии: дискурс и прогноз // Социологические исследования. 2018. № 2 (406). С. 127-135. DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162518020137>
18. Троцук И. В. Форматы метатеоризирования в социологии. ПОИСК: Политика. Обществоведение. Искусство. Социология. Культура. 2017. № 3 (62). С. 12-20.
19. Ерофеева М. А. Проблематизация объекта в современной теоретической социологии // Социологические исследования. 2017. № 7 (399). С. 13-23. DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162517070029>
20. Полякова Н. Л. Новые теоретические перспективы в социологии начала XXI в. // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2015. № 2. С. 29-46. DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2015-0-2-29-46>
21. Полякова Н. Л. Методологические основания построения теории общества в социологии конца XX - начала XXI в.: отход от социологической ортодоксии // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2011. № 4. С. 76-93.
22. Добренков В. И., Кравченко А. И. Система социологического знания // Социология. 2015. № 3. С. 150-168.
23. Попова М. А. Социология как наука об обществе: подходы и уровни изучения // Современные проблемы гуманитарных и общественных наук. 2014. № 3 (3). С. 97-102.
24. Осипова Н. Г. Отраслевая матрица современной социологии: кризис дивергенции // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2013. № 2. С. 29-51.
25. Мансуров В. А. Социология и общество: проблемы взаимодействия // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2006. № 2 (57). С. 35-36.
26. Филиппов А. Ф. О понятии «теоретическая социология» // Социологический журнал. 1997. № 1-2. С. 5-37.
27. Кимелев Ю. А., Полякова Н.Л. Философия социальных наук // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2014. № 1. С. 20-46. DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2014-0-1-13-22>
28. Lebedev S. A. Contemporary philosophy of science: object, subject and structure // European Journal of Philosophical Research. 2016. № 2 (6). С. 62-76. DOI: <https://doi.org/10.13187/ejpr.2016.6.62>
29. Бурдьё П. Практический смысл. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 562 с.
30. Bueno C. C. The Attention Economy: Labour, Time and Power in Cognitive Capitalism. Rowman & Littlefield International, 2017. 210 p.
31. Коллинз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения. Новосибирск : Сибирский хронограф. 2002. 1280 с.
32. Барт Р. Литература и метаязык / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва, 1994. С. 131-132.
33. Якуба Е. А. Социология. Харьков: Константа, 1996. 192 с.
34. Luhmann N. Rechtssoziologie. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1972. 205 s

---

ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЗИРОВАНИЯ В / О СОЦИОЛОГИИ И ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Голиков Александр Сергеевич – доктор социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

В статье анализируются проблемы теоретизирования в современной социологии, ограничения и проблемы, с которыми сталкиваются социологи при построении социологической теории в современных условиях. Автор исследует различные модусы практикования и воспроизводства теории в академической социологии. Анализируется проблема статуса теории в современной социологии, её академических, дидактических и социальных репрезентациях. Подчёркивается, что служебное, подчинённое, ограниченное положение фундаментального осмысления в структуре современной социологии является опасным для (вос)производства самой социологии. Приводятся и анализируются типичные практики и структуры использования и (вос)производства фундаментальной теории в современной социологической науке. Отдельный акцент сделан на исследовании дидактических аспектов теоретизирования как в аудитории, так и за её пределами. Здесь важнейшим сюжетом оказывается связь университетского образования как производства универсального образа человека, с одной стороны, и теоретического, обобщающего, абстрагирующего мышления. Кроме того, важным аспектом является проблема социальной и дисциплинарной идентичности социологии, использование ею концептуального, категориального и методологического арсенала в аргументации своей автономности и эпистемологической легитимности. Исследуются возможности развития теоретического инструментария социологии с позиций производства множественности как условия системного развития. Отдельный акцент сделан на идеологической, воспитательной, социализационной, коммуникативной функциях фундаментальной теории. Формулируется вывод о возможностях и ограничениях фундаментального теоретизирования в социологии в современных социальных и эпистемологических условиях.

Ключевые слова: социология, теория, социологическая теория, преподавание, эвристика.

References:

1. Giddens, A. (1993) 'Nine Theses on the Future of Sociology' *THESIS*. Issue 1. P. 57-82 [in Russian]
2. Collins, R. (2004) 'Sociological Insight. An Introduction to Nonobvious Sociology' *Personality-Oriented Sociology*. Moscow: Academic Project [in Russian]
3. Mills, C. R. (2001) *Sociological Imagination*. Moscow: NOTA BENE [in Russian]
4. Bourdieu, P. (2002) 'Experience of Reflective Sociology' *Theoretical Sociology: Anthology: In 2 parts. Part 2*. Moscow: KD «University» Pp. 160-185 [in Russian]
5. Golikov, A. S. (2005) 'The Status of Sociology in Postmodernity: the (Non)Science about (Un)Knowable?' *Methodology, theory and practice of sociological analysis of the modern society. Collection of Science Works*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU p. 262-268 [in Russian]
6. Tikhonov, A. V. (2010) 'Russia sociology: the problem of getting out of the state of pre-science and finding new strategies' *Bulletin of the Institute of Sociology*. No. 1. S. 203-229 [in Russian]
7. Elster, Y. (2011) *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Moscow: Publishing House of the State University Higher School of Economics, 2011 [in Russian]
8. Christakis, N. and Fowler, J. (2011) *Connected. The Surprising Power of Our Social Network and How They Shape Our Lives*. Moscow: United Press [in Russian]
9. Dobrenkov, V. I. and Kravchenko, A. I. (2003) *Fundamental Sociology. Volume 1. Theory and methodology*. Moscow: INFRA-M [in Russian]
10. Devyatko, I. F. (2017) *Metatheorizing or Philosophy of Social Sciences? Sociological Studies*. No. 12 (404). Pp. 3-9 DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162517120017> [in Russian]
11. Golovin, N. A. (1998) 'Teaching Sociological Theory at St. Petersburg State University' *Journal of Sociology and Social Anthropology* T. 1. No. 1. Pp. 139-147 [in Russian]
12. Fedotova, V. G. (2015) *Academic-Postacademic Sciences Relation as a Social Problem*. Moscow: Institute of Philosophy of Russian Academy of Sciences [in Russian]
13. Toshchenko, Zh. T. (2009) 'Paradigms, Structure and Levels of Sociological Knowledge' *Sociology of power*. No. 5. Pp. 7-25 [in Russian]
14. Babosov, E. M. (2001) 'The Structure and Methodology of Sociology' *Personality. Culture. Society*. T. 3. No. 4 (10). Pp. 11-29 [in Russian]
15. Polyakova, N. L. (2015) 'Methodological Pluralism and Structure of Sociological Theory' *Moscow State University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science* No. 4. Pp. 50-68 DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2015-0-4-50-68> [in Russian]
16. Devyatko, I. F. (2003) 'Metatheorizing in Sociology: Perspectives of Conceptual Standardization and Theoretical Codification Of Sociological Knowledge' *Russia is reforming*. No. 3. Pp. 9-38 [in Russian]
17. Romanovsky, N. V. (2018) 'Metatheorizing in sociology: review of discourse and a forecast' *Sociological Studies* No. 2 (406). Pp. 127-135 DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162518020137> [in Russian]
18. Trotsuk, I. V. (2017) 'Forms of Metatheorization in Sociology' *SEARCH: Politics. Social studies. Art. Sociology. Culture*. No. 3 (62). Pp. 12-20 [in Russian]
19. Erofeeva, M. A. (2017) 'Object Problematization in Modern Theoretical Sociology' *Sociological Studies* No. 7 (399). Pp. 13-23 DOI: <https://doi.org/10.7868/S0132162517070029> [in Russian]
20. Polyakova, N. L. (2015) 'New Theoretical Perspectives in Sociology at the Beginning of the XXI century' *Moscow State University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science*. No. 2. Pp. 29-46 DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2015-0-2-29-46> [in Russian]
21. Polyakova, N. L. (2011) 'Methodological Foundations for Constructing a Theory of Society in Sociology of the late XX - early XXI century: a Departure From Sociological Orthodoxy' *Moscow State University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science*. No. 4. Pp. 76-93 [in Russian]
22. Dobrenkov, V. I. and Kravchenko, A. I. (2015) *The System of Sociological Knowledge. Sociology*. No. 3. Pp. 150-168 [in Russian]
23. Popova, M. A. (2014) 'Sociology as a Science About Society: Approaches and Levels of Study' *Contemporary Problems of the Humanities and Social Sciences*. No. 3 (3). Pp. 97-102 [in Russian]
24. Osipova, N. G. (2013) 'Sectoral Matrix of Contemporary Sociology: Divergence Crisis' *Moscow University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science*. No. 2. Pp. 29-51.
25. Mansurov, V. A. (2006) 'Sociology and Society: Problems of Interaction' *Bulletin of the South Ural State University. Series: Social Sciences and Humanities* No. 2 (57). Pp. 35-36 [in Russian]
26. Filippov, A. F. (1997) 'On the Concept of «Theoretical Sociology»'. *Sociological Journal* No. 1-2. Pp. 5-37 [in Russian]
27. Kimelyev, J. A. and Polyakova, N. L. (2014) 'Philosophy of the social sciences' *Moscow State University Bulletin. Series 18. Sociology and Political Science* No. 1. Pp. 20-46 DOI: <https://doi.org/10.24290/1029-3736-2014-0-1-13-22> [in Russian]
28. Lebedev, S. A. (2016) 'Contemporary Philosophy of Science: Object, Subject and Structure' *European Journal of Philosophical Research*. No. 2 (6). Pp. 62-76 DOI: <https://doi.org/10.13187/ejpr.2016.6.62> [in Russian]
29. Bourdieu, P. (2000) *Practical Reason*. Moscow: Institute of Experimental Sociology; St. Petersburg: Aleteya [in Russian]
30. Bueno, C. C. (2017) *The Attention Economy: Labor, Time and Power in Cognitive Capitalism*. Rowman & Littlefield International
31. Collins, R. (2002) *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Novosibirsk: Siberian chronograph
32. Barthes, R. (1994) 'Literature and metalanguage' *Selected Works: Semiotics. Poetics*. Moscow Pp. 131-132 [in Russian]
33. Yakuba, E. A. (1996) *Sociology*. Kharkov: Constant [in Russian]
34. Luhmann, N. (1972) *Rechtssoziologie*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt

УДК 316.75: 316.2

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-02

ПРОБЛЕМА МОРАЛІ В ІСТОРИЧНОМУ МАТЕРІАЛІЗМІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, пл. Гоголя, 1, Старобільськ, 92703, Луганська обл., Україна, e-mail: kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

У статті проаналізовано елементи соціології моралі в історичному матеріалізмі першої половини ХХ століття. Автор вважає, що з кінця ХІХ століття в Російській імперії, а в 1920-ті роки в СРСР формувалася оригінальна школа марксистської соціології. Цей процес був перерваний у 1930-і роки. Представники цієї школи соціологією марксизму вважали історичний матеріалізм і пропонували його відповідним чином розвивати. Найбільш послідовно ця точка зору була представлена М. І. Бухарінім. Серед спільних тем теоретиків історичного матеріалізму того часу були нормативні способи регуляції суспільного життя, в першу чергу, мораль. Елементи соціології моралі в історичному матеріалізмі з'явилися у зв'язку з суперечностями в революційній практиці. Серед більшовицьких вождів були аскети і люди, які намагалися взяти від життя все. Протириччя моральної практики розділяли партію більшовиків зверху донизу. У статті проаналізовані тексти О. О. Богданова, В. І. Леніна, М. І. Бухаріна, Є. О. Преображенського і Л. Д. Троцького. Показано, що більшовицькі теоретики формували різні вектори руху соціологічної теорії моралі. О. О. Богданов і М. І. Бухарін рухалися в напрямку обґрунтування соціалістичного гуманізму. В. І. Ленін, Л. Д. Троцький та Є. О. Преображенський розглядали мораль як систему утилітаристських класових норм. У троцькістській версії історичного матеріалізму теорія моралі була доведена до відверто антигуманних висновків.

Ключові слова: історичний матеріалізм, соціологія моралі, нормативна система суспільства, мораль, клас, більшовизм, О. О. Богданов, В. І. Ленін, М. І. Бухарін, Є. О. Преображенський, Л. Д. Троцький.

THE PROBLEM OF MORALITY IN HISTORICAL MATERIALISM OF THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Kononov Ilyia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Philosophy and Sociology, Lugansk National Taras Shevchenko University, 1, square Gogol, Starobilsk, Lugansk region, 92703, Ukraine, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

The article analyzes the elements of the sociology of morality in the historical materialism of the first half of the twentieth century. The author believes that since the end of the XIX century, in the Russian Empire, and in the 1920s in the USSR the original school of Marxist sociology was formed. This process was interrupted in the 1930s. Representatives of this school considered historical materialism to be the sociology of Marxism and proposed to develop it accordingly. This point of view was presented most consistently by N. I. Bukharin. Among the common themes of the theorists of historical materialism of that time were the normative ways of regulating social life, primarily morality. Elements of the sociology of morality in historical materialism appeared in connection with the contradictions in revolutionary practice. Among the Bolshevik leaders were ascetics and people who tried to take everything from life. Contradictions in moral practice divided the Bolshevik Party from top to bottom. The article analyzes the texts of A. A. Bogdanov, V. I. Lenin, N. I. Bukharin, E. A. Preobrazhensky, and L. D. Trotsky. It is shown that the Bolshevik theorists formed different vectors of movement of the sociological theory of morality. A. A. Bogdanov and N. I. Bukharin moved in the direction of substantiating socialist humanism. V. I. Lenin, L. D. Trotsky, and E. A. Preobrazhensky viewed morality as a system of utilitarian class norms. In the Trotskyist version of historical materialism, the theory of morality was brought to openly inhuman conclusions.

Keywords: historical materialism, sociology of morality, the normative system of society, morality, class, Bolshevism, A. A. Bogdanov, V. I. Lenin, N. I. Bukharin, E. A. Preobrazhensky, L. D. Trotsky.

Чим небезпечна амнезія в історії соціології моралі?

Проблема нормативної регуляції суспільного життя зараз набуває особливої гостроти. Криза національної держави відбивається на еволюції права. Революція в повсякденності, пов'язана з телекомунікативною технікою, розділила людську поведінку на онлайнкову і офлайнкову, які передбачають різний етикет. Анонімність у натовпі, в міському просторі, вихід на перший план споживацької діяльності виводить індивіда з-під звичайного контролю. Це багато разів відмічали вчені. Наприклад, надзвичайно

популярний на Заході Франс де Вааль пише: «Загубленому в безликій масі надто вже легко бути жебраком і вести паразитичний спосіб життя» [1, с. 365]. Зовнішній контроль за людською поведінкою демонструє все меншу ефективність. Все більше надії доводиться покладати на моральну регуляцію індивідуальної поведінки [2, с. 86].

Нормативна регуляція суспільного життя є предметом аналізу в соціології з моменту її виникнення. Достатньо згадати таких класиків, як О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгайм, М. Вебер, Т. Парсонс. Норма може розглядатися як одна з найглибших характеристик соціальності. Класичного статусу набуло порівняння Т. Парсонсом норми з цінністю: «Цінність – нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи стосовно її оточення без диференціації функцій одиниць або їхніх приватних ситуацій. Норма, у свою чергу, є стандартом, що визначає бажану поведінку для одиниці або класу одиниць у специфічних для них контекстах, диференційованих від контекстів, пов'язаних з іншими класами одиниць» [3, с. 703]. Норма має стосунок не тільки до функціонування суспільства, до забезпечення оперативної закритості процесів суспільного відтворення. Вона пов'язана і з процесами суспільного розвитку, адже, як доводив С. Ерліх, норма виникає як соціальне рішення в умовах невизначеності і перетворюється на внутрішню форму дії [4, с. 86-122]. Тому в сучасній літературі норма аналізується не лише соціологами, але й філософами, логіками, юристами, етнографами. Найбільш докладно вивчені норми права. В їхній структурі виокремлені: 1) гіпотези, в яких визначаються умови, за яких суб'єкти права виконують певну норму; 2) диспозиції, що визначають права і обов'язки суб'єктів правовідносин; 3) санкції, які визначають конкретні форми впливу у разі невиконання норми [5, с. 52].

Особливе місце серед нормативних систем належить моралі. Вона зумовлює і підтримує інші нормативні системи. Вона діє навіть тоді, коли вимикається решта регуляторів. Тому є підстави вбачати в моралі найглибший соціальний зв'язок. Разом з тим соціологія моралі знаходиться на початковому етапі свого розвитку. Етики завжди висловлюють серйозні претензії стосовно розробок соціологів [6, с. 151]. Невирішеність найважливіших питань буття моралі примушує шукати її витoki поза суспільством. Як висловився Франс де Вааль, «той факт, що базові цінності можна засвоїти і впровадити в систему настільки, що в результаті кожен індивід буде мати власну автономну совість, мусить, за словами Канта, наповнити нас захватом, тому що поки що зовсім не зрозуміло, як це відбувається» [1, с. 312].

Хоча поняття «соціологія моралі» було введено до наукового вжитку ще Е. Дюркгаймом, але для розвитку цієї галузі соціології притаманний певний парадокс амнезії. І зараз статті починаються так: «У пишному суцвітті галузевих диференціацій соціологічного знання не без ускладнень можна виявити і розгледіти ту, що багато в чому гіпотетично називають *соціологією моралі*» [7, с. 8]. Щоб не починати весь час з нульового рівня, соціологія моралі повинна спиратися на рефлексію стосовно свого історичного розвитку. На нашу думку, пояснити багато складнощів з розумінням моралі дозволить розвідка аналізу моралі в історичному матеріалізмі першої половини ХХ сторіччя. Цей епізод через позанаукові фактори випав з дослідницької уваги вітчизняних соціологів. Між тим, в історичному матеріалізмі того часу найбільш видатні його представники намагалися «додумати» досліджувані питання до самого кінця.

Таким чином, проблемою для нас буде неповнота історичного знання про соціологію моралі у вітчизняній традиції, а саме відсутність рефлексії щодо її розуміння в історичному матеріалізмі першої половини ХХ сторіччя. Саме в цей час в СРСР група вчених намагалася розвивати історичний матеріалізм як марксистську соціологію.

Розглядаючи історичний матеріалізм зазначеного періоду як об'єкт дослідження, виділимо в ньому соціологію моралі як предмет розгляду. Зосередимо свою увагу на працях О. Богданова, В. Леніна, М. Бухаріна, Є. Преображенського і Л. Троцького.

На сьогоднішній день немає комплексного вивчення означеної проблеми. Більш того, останнім часом з'являються публікації, які спотворюють історичну реальність. Наприклад, Андреас Буллер, аналізуючи відому статтю Л. Троцького «Їхня мораль і наша», яка була опублікована у 1938 р. і відразу викликала міжнародну полеміку, пише: «...Праця Троцького є фактично єдиною спробою теоретично легітимізувати діяльність більшовизму з *моральної точки зору*» [8, с. 118]. При цьому мотиви автора праці А. Буллер зображає як детектив, який допитав підозрюваного: «Троцький прагне переконати нас у тому, що він *змушений* був діяти в таких умовах, в яких *людина моральна* по-іншому діяти не могла. Проте там, де людину діяти певним чином примушують лише умови, там мораль як така втрачає будь-який сенс» [8, с. 123]. Можна стверджувати, що дослідник зробив поспішні висновки зі своєї необізнаності. Практичну етику більшовизму науково почали вивчати ще за часів перебудови [9]. Нехай і не дуже активно, але і зараз продовжуються дослідження в цій царині [10]. Що стосується соціології моралі в історичному матеріалізмі, то комплексного розгляду поки що в нашій літературі бракує.

Метою нашої розвідки є реконструкція вчення про мораль в історичному матеріалізмі першої половини ХХ сторіччя. Цей досвід спробуємо екстрапольовати на сучасні дослідницькі завдання в цій царині, адже він є частиною нашої наукової традиції.

Олександр Богданов: «Суспільний процес є процес співробітництва людей»

Засновником соціологічного аналізу моралі в російській школі історичного матеріалізму можна вважати видатного мислителя Олександра Богданова. Варто наголосити, що його творчості притаманний певний парадокс. Найбільш перспективні ідеї він залишив в соціології, але сам себе соціологом не вважав [11].

Загальною соціологічною передумовою розгляду нормативної регуляції людського життя у О. Богданова була теорія соціальності як системи процесів, що забезпечують саме існування і розвиток суспільства. Він вважав генетично і сутнісно первинним трудовий колектив, що взаємодіє з природою. Виходячи з цього, він визнавав, що «суспільний процес є процес співробітництва людей» [12, с. 263]. В сучасних суспільствах цьому суперечить повсякчасна конкуренція. О. Богданов не заперечував цей факт, але він вважав, що суперництво, боротьба, експлуатація – вторинні продукти історичного розвитку основної суспільної форми. На його думку, «боротьба між людьми, їхня конкуренція, змагання – все це лише *похідні* стимули розвитку, і за ними приховуються інші, що лежать глибше них, – стимули *первинні*. Ці останні виникають там, де людина зустрічається віч-на-віч з природою, де в безпосередній боротьбі з нею вона сама виступає як виробнича, як творча сила» [13, с. 86]. Така теоретична платформа задає оптимістичний погляд на перспективи суспільства і особистості.

Важливою методологічною настановою був також системний підхід до суспільства. Розглядати норми чи інші характеристики суспільних зв'язків можна лише в загальній перспективі зміни суспільних форм. О. Богданов писав: «Суспільство являє собою не механічне групування елементів, але життєву *систему*, частини якої знаходяться в органічному зв'язку між собою» [12, с. 263]. На його думку, будь-яке суспільство є організацією людей, речей і ідей [14, с. 25]. Про засіб такої організації О. Богданов писав: «Ідеологія є знаряддя організації суспільства, виробництва, класів і взагалі будь-яких суспільних сил або елементів, – знаряддя, без якого ця організація неможлива» [15, с. 6]. Він виокремлював чотири періоди розвитку ідеологій: 1) епоха первісних культур; 2) епоха культур авторитарних; 3) епоха культур індивідуалістичних і 4) епоха культури колективістської [15, с. 45].

Нормативні системи є ідеологічними утвореннями і змінюються зі зміною суспільних форм. На думку О. Богданова, в первісному суспільстві цілісна суспільна форма і була власне примусовою нормою для кожного індивіда. Він писав: «В епоху первісного консерватизму питання про «норми» людського життя було надзвичайно спрощеним, точніше, навіть не існувало. Дана форма життя, що склалася, і є *абсолютно належне*; а консерватизм є її норма» [13, с. 39]. Убогість і жорстка примусовість суспільної форми, її консерватизм зумовлені тією обставиною, що, «коли ледь жевріє вогник життя, будь-яке коливання для нього небезпечно, загрожує загасити його безповоротно» [13, с. 38].

Норма як окремий регулятор з'являється лише на авторитарній стадії, коли первісні колективи розділилися на організаторів і виконавців. Суперечливість суспільного життя, конфлікти вимагали особливих регуляторів. Норма за генезою пов'язана з наказом, але набуває безособової форми: «Кожне «розпорядження» організатора є начебто «норма», створена ним для *даного окремого* випадку, тоді як навіть найбільш скромна за життєвим значенням норма ідеологічна охоплює цілий невизначений ряд окремих випадків» [12, с. 295].

У процесі еволюції авторитарного суспільства викристалізувалася мораль: «Неправові норми звичая, таким чином, прийняли вигляд норм «добродії», «честі», «пристойності», тобто набули той характер, який ми виражаємо словом «моральність»» [15, с. 135]. У становому суспільстві різні верстви мали власні моральні кодекси.

У ринковому капіталістичному суспільстві визначальним при сприйнятті соціального світу став товарний фетишизм. Мораль теж набуває фетишистських форм: «...Абстрактно-метафізична моральна норма мінового суспільства ніяк не може обійтися без санкції старого авторитету, але не може і прийняти його інакше, як перетвореним у метафізичну абстракцію» [16, с. 53]. Фетишизм походить з суспільної економічної анархії, в умовах якої людські стосунки в змінній формі проявлять себе як стосунки речей. Але основою суспільства залишається співробітництво людей. Саме через цю призму О. Богданов сприймає моральну свідомість у ринковому суспільстві: «Етична свідомість і виразила в собі цю подвійну природу суспільства, будучи тією формою, в якій матеріальний зв'язок трудової солідарності обмежував і приборкував анархічні тенденції груп і особистостей у боротьбі їхніх інтересів. Фетишистський характер цієї свідомості (абсолютний імператив, релігійний або «категоричний»), його «незбагненність» впливали саме з суперечності між реальним зв'язком співробітництва, який становить його основу, і формальною незалежністю особистості в трудовому процесі, що приховувала цей зв'язок, і боротьбі між ними» [13, с. 106].

Перехід до колективістського суспільства передбачав подолання «великого фетишизму». В «Емпіріомонізмі» О. Богданов зауважував: «Психологія свободи чужа власне «морального», тобто категорично- імперативного елементу» [12, с. 324]. На заміну моральному фетишизму повинні прийти норми доцільності. О. Богданов порівнює названі нормативні системи: «Норми доцільності не мають нічого спільного з *такою* імперативністю. Цілком типовий зразок їх – науково-технічні правила. Правила ці, в сутності, нікого і ні до чого не примушують, а тільки вказують найкращі способи для досягнення тієї чи

іншої даної мети» [13, с. 63]. Правила нового співжиття людей повинні постійно вдосконалюватися. Для цього їм належить бути прозорими, а не набувати вигляду якихось імперативних сутностей, чие походження незрозуміле. Загальним зразком мусять стати норми науки. В такому випадку «норми доцільності цілком підлягають критиці досвіду і пізнання, норми примусу вимагають для себе панування і над цією критикою» [13, с. 64].

У соціалістичному суспільстві стара мораль мусить зникнути, поступившись місцем прозорим і раціональним нормам співжиття. Вони виникають як вираження наукового розуміння доцільності. О. Богданов розглядав науку в історичній перспективі. Так, на стадії підготовки до захоплення влади і в перехідний період до нового суспільства «робочому класу потрібна наука *пролетарська*. А це означає: наука, яку сприйняли, зрозуміла і викладена з його класової точки зору, яка здатна керувати виконанням його життєвих завдань, наука, що організує його сили для боротьби, перемоги і здійснення соціального ідеалу» [14, с. 16]. Така перспектива розуміння науки відкриває шлях до перетворення моралі на партикулярний продукт окремого класу, а отже, орієнтована на розрив суспільства. До того ж у процесі соціальної боротьби соціально-технологічний підхід для моралі міг стати небезпечним і для класу – її носія. Адже мораль перетворилася б на знаряддя в руках технологів. О. Богданов це добре зрозумів: «Гострота класової боротьби легко створює ухил до готтентотства¹ і серед малосвідомих елементів пролетаріату, і серед тих його ідеологів, котрі найбільш просякнуті духом старої культури» [17, с. 338].

У працях О. Богданова після Жовтневої революції посилюється акцент на загальнолюдських цінностях і на гуманізмі. В статті з назвою «1918» він писав: «Ми живемо не лише в колективі теперішнього, ми живемо в співробітництві поколінь. Це – не співробітництво класів, воно йому протилежне. Усі працівники, усі передові борці минулого – наші товариші, до якого б класу вони не належали» [17, с. 122].

Російський марксист не відмовлявся від свого висновку про те, що стара мораль мусить бути подолана. Він писав, що «не повинно бути абсолютних норм» [17, с. 339]. Але через деякий час, відштовхуючись від пережитого досвіду, наголошував: «Всіляке об'єктивно зайве винищення і руйнування, будь-яка непотрібна жорстокість злочинні по відношенню до людства, деморалізують колектив і зменшують енергію, якою він може володіти в подальшій боротьбі і праці» [17, с. 341]. Отже, мораль у нього поверталася в новій формі через пізнання життя людської колективності. О. Богданов писав про «закони нової совісті»: «Самосвідомість працівника є усвідомлення себе живою ланкою великого усеперемагаючого цілого. <...> Гордість Колективу – верховний стимул волі і думки працівника» [17, с. 343]. Ідеалом для нього був колективізм з індивідуальним розвитком кожної особистості [13, с. 119]. Таким чином, моральна програма О. Богданова не заперечувала мораль як таку, а передбачала її реконструкцію на нових засадах.

Володимир Ленін як комуністичний утилітарист

Найбільш концептуально своє бачення моралі В. Ленін виклав не в науковому трактаті, а в промові «Завдання спілок молоді» на III Всеросійському з'їзді Російської комуністичної спілки молоді 2 жовтня 1920 р. Вождь більшовиків просто, дохідливо і з довірою до слухачів виклав свою думку: «Для нас моральність, взята поза людського суспільства, не існує; це обман. Для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату» [18, с. 310]. З одного боку, він вказує на суспільну природу моралі, але, з іншого, – розглядає її як суто класове і лише класове явище. Тут варто звернути увагу на соціологічну передумову ленінського розуміння моралі. Нею є теорія класів. В. Ленін до цієї теорії повертався багато разів. Але в даному контексті він дає максимально конфронтаційне визначення класів: «А що таке класи взагалі? Це те, що дозволяє одній частині суспільства привласнювати собі працю іншої. Якщо одна частина суспільства привласнює собі всю землю, ми маємо класи поміщиків і селян. Якщо одна частина суспільства має фабрики і заводи, має акції і капітали, а інша працює на цих фабриках, ми маємо класи капіталістів і пролетарів» [18, с. 310]. У такому контексті класи розколюють суспільство, ставлять його на грань громадянської війни. Розмови про спільну мораль у такому контексті можуть розцінюватися лише як колаборація з класовим ворогом. В. Ленін це прямо і сказав: «Будь-яку таку моральність, взятую з позалюдського, позакласового поняття, ми заперечуємо. Ми говоримо, що це обман, що це шахрайство і забивання умів робітників і селян в інтересах поміщиків і капіталістів. Ми говоримо, що наша моральність підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша моральність виводиться з інтересів класової боротьби пролетаріату» [18, с. 309].

В. Ленін ставить питання про комуністичну мораль і сам відповідає на нього: «Але чи існує комуністична мораль? Чи існує комуністична моральність? Звісно, так. Часто подають справу таким чином, що у нас немає своєї моралі, і дуже часто буржуазія звинувачує нас у тому, що ми, комуністи, заперечуємо будь-яку мораль. Це – спосіб підміняти поняття, кидати пісок в очі робітникам і селянам» [18, с. 309].

¹ «Готтентотством» він називав архаїчний принцип, згідно з яким «добро, коли я краду; зло, коли у мене крадуть» [17, с. 338].

Вождь більшовиків чудово знав і про те, що частина партійців заперечувала мораль як спосіб регуляції суспільного життя. Але він прямо про це не говорив, а продовжував дискутувати з поглядами представників ворожих класів: «В якому сенсі заперечуємо ми мораль, заперечуємо моральність? У тому сенсі, в якому проповідувала її буржуазія, яка виводила цю моральність з велінь бога. Ми з цього приводу, звичайно, говоримо, що в бога не віримо, і дуже добре знаємо, що від імені бога говорило духовенство, говорили поміщики, говорила буржуазія, щоб проводити свої експлуаторські інтереси. Або замість того, щоб виводити цю мораль з велінь моральності, з велінь бога, вони виводили її з ідеалістичних або напівідеалістичних фраз, які завжди зводилися теж до того, що дуже схоже на веління бога» [18, с. 309]. Отже, в уявленнях про загальнолюдську мораль або навіть про елементи загальнолюдської моралі В. Ленін вбачає не просто фетишизм. Адже останній виникає стихійно, є «перетвореною формою свідомості». Він веде мову про простий обман, про шахрайство, про груповий егоїзм.

В. Ленін вважав, що і після перемоги революції мораль залишається інструментом класової боротьби: «Класова боротьба триває; вона лише змінила свої форми. Це класова боротьба пролетаріату за те, щоб не могли повернутися старі експлуатори, щоб з'єдналася роздрібнена маса темного селянства в один союз. Класова боротьба триває, і наше завдання підпорядкувати всі інтереси цій боротьбі. І ми свою моральність комуністичну цьому завданню підпорядковуємо. Ми говоримо: моральність – це те, що служить руйнуванню старого експлуаторського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, що творить нове суспільство комуністів» [18, с. 311].

Без сумніву, головний посил В. Леніна в тому, що мораль повинна слугувати єдності групи. Цією групою є пролетаріат в цілому, але найбільш свідомим носієм комуністичної моралі повинні бути партійці і комсомольці. В принципі це – інструментальний підхід до моралі. Але думка В. Леніна була складнішою: «В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання» [18, с. 313]. Комунізм не зводився лише до звільнення пролетаріату. Засновники марксизму писали, що пролетаріат, звільняючись сам, звільняє і все людство. На думку Ф. Енгельса, пролетаріат «не може вже звільнити себе від ярма експлуатуючого і пануючого класу – буржуазії, не звільняючи разом з тим раз і назавжди всього суспільства від будь-якої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби» [19, с. 367]. В. Ленін теж говорить про перспективу всього людства в комуністичній моралі, але при цьому жорстко прив'язує саму мораль до інструментальних політичних завдань боротьби: «Для комуніста моральність вся в цій згуртованій солідарній дисципліні і свідомій масовій боротьбі проти експлуаторів. Ми у вічну моральність не віримо, і обман всяких казок про моральність викриваємо. Моральність служить для того, щоб людському суспільству піднятися вище, позбутися експлуатації праці» [18, с. 313].

Момент загальнолюдської перспективи у моралі свідчить про певний збіг думок В. Леніна і О. Богданова стосовно культурної спадщини експлуаторського суспільства. Крилатою стала фраза В. Леніна: «Комуністом стати можна лише тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство» [18, с. 305]. Дещо раніше він про це говорив більш розгорнуто: «Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру – без такого розуміння нам цього завдання не вирішити. Пролетарська культура не є такою, що вискочила невідомо звідки, не є вигадкою людей, які називають себе фахівцями з пролетарської культури. Це все суцільна дурниця. Пролетарська культура повинна з'явитися закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства. Всі ці шляхи і доріжки підводили, підводять і продовжують підводити до пролетарської культури так само, як політична економія, перероблена Марксом, показала нам те, до чого має прийти людське суспільство, вказала перехід до класової боротьби, до початку пролетарської революції» [18, с. 304-305]. Як бачимо, полемічно слова В. Леніна спрямовані і проти «Пролеткульту», ідеологом якого був О. Богданов. При цьому В. Ленін приписує своєму колишньому особистому другу і соратнику по більшовицькій партії невластиві йому думки. О. Богданов доводив необхідність культурної тягlosti, наступності. В. Ленін більш інструментально підходив до культурної спадщини, вважаючи її матеріалом для вироблення майбутньої пролетарської культури.

Микола Бухарін: від поклоніння насильству до соціалістичного гуманізму

Погляди О. Богданова і В. Леніна тільки на перший погляд відрізняються лише нюансами. Насправді вони були вкорінені в різні інтерпретації марксизму. О. Богданов був прихильником витлумачення марксистських категорій через призму практики. В. Ленін тяжів до матеріалізму XVIII ст. [20]. Після перемоги Жовтневої революції В. Ленін, маючи на своїй стороні силу державної влади, всіляко протидіяв розповсюдженню поглядів О. Богданова. Але серед керівного ядра більшовиків була людина, яка намагалася їхні погляди поєднати і примирити – М. Бухарін. Якщо про будь-яку людину можна сказати, що вона складна і неоднозначна, то М. Бухаріна це стосується принципово. З одного боку, у нього було прагнення в теоретичних суперечках шукати істину, а не засобами еристики лише домагатися перемоги.

Тому він у певні періоди своєї діяльності прагнув до діалогу в середовищі більшовиків. З іншого боку, ця ж людина була консультантом у питаннях висилки немарксистської інтелігенції з радянської Росії в 1922 р., використовувала в боротьбі з партійними опозиціонерами брудні маніпуляції і тому подібне [21]. При цьому М. Бухарін був одним з найбільш ерудованих керівників більшовицької партії. Особлива його заслуга – укорінення ставлення до історичного матеріалізму як до соціології марксизму. Його праця «Теорія історичного матеріалізму» за період з 1921 р. по 1929 р. витримала 10 видань у Москві, а також в інших містах країни. Вона була перекладена всіма літературними мовами Європи і Азії, відіграючи роль найбільш популярного підручника марксистської соціології як в Радянському Союзі, так і за його межами [22]. В цій праці найбільш перспективні концепції є продовженням ідей О. Богданова. Можна з певністю стверджувати, що саме М. Бухарін показав плідність соціологічних ідей творця «Емпіріомонізму» і «Тектології». Разом з тим, М. Бухарін на абстрактному рівні стверджував свою вірність марксистській ортодоксії.

М. Бухарін був особистим другом В. Леніна, але прагнув зберегти інтелектуальну самостійність. В. Леніна дратували два його захоплення: 1) соціологією і 2) ідеями О. Богданова. Читаючи книжку М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду», вождь більшовиків записав на полях: «Маркс говорив простіше (без викрутасів з «термінами» і «системами» та «соціологіями») і говорив *вірніше* про *успішність*. Автор дає цінні нові факти, але погіршує, verballhornt теорію Маркса «соціологічною схоластикою» [23, с. 356]. Далі він записує кострубату фразу: «"Моя" богданівська Begriffsscholastik є головний ворог «"мій"» [23, с. 363]. Замітки В. Леніна, які він робив для себе, суперники М. Бухаріна багато разів використовували в боротьбі з ним. Після повної публікації вони набули характеру абсолютної істини. Сам М. Бухарін не за страх, а на совість намагався переробити себе за ленінськими лекалами. В автобіографії він написав про свою боротьбу з Леніним на чолі лівої опозиції, а потім додав про своє наступне життя як про «увесь наступний період зростаючого впливу на мене з боку Леніна, якому я зобов'язаний, як нікому іншому, в сенсі свого марксистського виховання і з яким мав щастя не тільки бути в тих же лавах, але й стояти близько до нього взагалі як до товариша і людини» [24, с. 10]. Усі ці обставини варто враховувати, коли ми говоримо про теоретичний спадок М. Бухаріна загалом і про його розробку соціології моралі, зокрема.

Важливо враховувати також еволюцію М. Бухаріна як інтелектуала. Він починав свою творчість як крайній лівий теоретик. В «Економіці перехідного періоду» (1920 р.) він присвятив насиллю захоплюючу (і цинічну) оду: «З більш широкої точки зору, тобто з точки зору більшого за своєю історичною величиною масштабу, пролетарський примус у всіх своїх формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як не парадоксально це звучить, методом вироблення комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи» [25, с. 198]. Виступаючи в 1936 р. в Парижі з доповіддю «Основні проблеми сучасної культури» російський марксист говорив: «Те, до чого ми прагнемо, – це соціалістичний гуманізм» [26, с. 264].

Зрозуміло, що з загальною еволюцією змінювалися і нюанси бухарінської концепції соціології моралі. Але ядерна структура цієї концепції залишилася незмінною. Проблему моралі М. Бухарін цілком вірно розглядав у більш широкому контексті нормативної регуляції суспільного життя. Основними елементами соціальної структури він вважав класи. Їхні стосунки загрожують розколом суспільства, а отже, «повинно бути щось, що відіграє роль обруча, який стягує класи, не даючи суспільству розпастися, розвалитися, остаточно розколотися» [27, с. 163]. В якості таких «обручів» він називав державу і нормативні системи (право, мораль, станова і професійні кодекси, етикет, технічні норми). Теоретик так пояснює необхідність норм: «З того, що люди і в суспільстві як вцілому, так і в окремих своїх частинах знаходяться в становищі або прямої боротьби, або неповної єдності, впливає суспільна необхідність соціальних норм (правил поведінки)» [27, с. 170]. Далі він розглядає науку і мистецтво з точки зору їхніх суспільних функцій. Після цього настає черга моралі і етики.

Серед інших нормативних систем моральна регуляція, на думку М. Бухаріна, відрізняється тим, що «фетишизм є сутністю етики» [27, с. 269]. Тобто моральні норми є непрозорими стосовно свого походження, стосовно свого джерела. В якості такого називалися Бог чи «моральне почуття». Будучи в сутності «технічними нормами», вони розглядаються як щось таке, що людина отримала звідкись «з гори». Вищим проявом морального фетишизму М. Бухарін називає категоричний імператив І. Канта. Далі російський марксист наголошує на тому, що пролетаріат покликаний позбавити мораль фетишизму, адже «для нього норми його поведінки є такі ж технічні правила, як для теслі, який робить табуретку. <...> «Етика» перетворюється у нього мало-помалу в прості і зрозумілі технічні правила поведінки, необхідні для комунізму, і тому по суті справи припиняє бути етикою» [27, с. 269]. З вірних соціологічних засновків М. Бухарін прийшов до вульгарних і спрощених висновків.

«Аргумент табуретки» і відповідного рівня етичний дискурс не відповідали уявленню самого М. Бухаріна про комуністичне суспільство. Він писав, що «комунізм орієнтується на багатство життя, розвиток усіх здатностей, розквіт і багатогранність їх, гігантське *зростання потреб*. Комунізм втягує в

орбіту своїх інтересів природу, суспільство, увесь світ. Комунізм знищує професійне каліцтво людей, звуження їхнього досвіду, поділ їх на односторонніх спеціалістів, їхню потворну односторонність. Він надзвичайно далекий від того, щоб фетишизувати засоби виробництва або частку домашнього побуту. Він розвиває *багатогранне* багатство, при *єдиній* цілеспрямованості» [24, с. 25]. Як в такому складному суспільстві регуляція може обмежуватися простими правилами на рівні дій теслі, незрозуміло. В будь-якому випадку в теорії М. Бухаріна це створювало внутрішню напругу.

Проблема моралі не була головною експліцитно сформульованою проблемою для самого М. Бухаріна. Але він до неї регулярно повертався. Навіть сидючи у в'язниці НКВС, у написаних там «Філософських арабесках» він спеціально звернувся до цієї проблеми. Як початкову етичну категорію він виділив «благо». Йому було важливо довести, що зі спростуванням телеології в природі, руйнується і уявлення про природну об'єктивність блага. Воно, а з ним і решта етичних сутностей, є суто соціальними явищами. Соціологічну сутність власне блага М. Бухарін визначив таким чином: «Коли ж мова йде про «благо», яке переноситься на світ, то в цьому останньому *рівно нічого* цьому «благу» не відповідає. Йому, однак, дещо відповідає, але не *поза* людським суспільством, а в *самому людському суспільстві*. Тут лежить корінь «всезагального»: це загальний інтерес даного суспільства як такого, тобто представленого його пануючим класом; зміна цих класів і їхня боротьба є зміна поглядів на «благо» і боротьба цих поглядів» [26, с. 552].

На думку М. Бухаріна історично змінюється не лише зміст моральних норм, але і їхня форма: «В суспільствах з яскраво вираженим персональним зв'язком моральний закон формулюється прямо, як богом дана заповідь і є злитим з примітивним законодавством. За усім цим стоїть санкція божества. У суспільствах зі стихійним зв'язком – тобто в суспільстві товарному і товарно-капіталістичному – «благо» є фетишизовані норми поведінки, що уявляються, як метафізичні «внутрішньо-обов'язкові» імперативи, за якими стоїть санкція *безликої і невизначеної* божественної субстанції. Ці *телеологічні* уявлення і виражений в них *інтерес*, довгий і «всезагальний» (у сенсі загального для даного класового суспільства і класу) як умова самозбереження певного ладу суспільства, як начало, майже автоматично, майже інстинктивноподібно, «внутрішньо», діюче в індивідуумах і придушуюче «партикулярне» і «одиничне» – і є сутністю морального блага» [26, с. 554].

М. Бухарін писав про абстрактність і безсилість загальних моральних норм в умовах боротьби класів. На його думку, «антитеза основних орієнтацій викликає і антитезу їхніх сублімованих форм, а в *критичні* епохи історії, такі, як наша епоха, ця ворожість досягає максимального напруження, напруження відкритої війни, і питання вирішує тут вже *не логіка, а практична сила*» [26, с. 556]. Звідціля робився висновок, що соціологія моралі можлива, а наукова етика – ні. Можливе лише практичне впорядкування соціальних норм. Це М. Бухарін вважав процесом дефетишизації і політизації моралі [26, с. 557].

Цікаво відмітити, що теоретик морального нігілізму в практичній політичній діяльності вдавався до моральних аргументів. Наприклад, він висловлював занепокоєння практичним аморалізмом: «Багато хто з презирством ставляться до старої моралі (і це добре), але своїх норм ще не мають, і бовтаються в якомусь безповітряному просторі без вуздечки. Це дуже погано, і від цього ми зазнаємо найбільшої шкоди» [28, с.384]. В іншому виступі він спеціально наголошував: «Совість не відміняється, як дехто думає, в політиці» [28, с.434]. Ці мимохідь кинуті фрази багато в чому спростовують теоретичні конструкції. Для того, щоб мораль діяла, її норми повинні виступати і зовнішнім по відношенню до індивіда законом і його власним внутрішнім голосом. На це не здатні технічні норми. Заміна ними моралі веде до руйнування колективності.

Євген Преображенський: «Пролетаріат у боротьбі за владу жорстокий і безжалюгідний»

Найбільш послідовно лінію, накреслену М. Бухарінін, продовжив його співавтор у написанні відомої книжки «Азбука комунізму», а потім постійний опонент у дискусіях про економіку НЕПу троцькістський теоретик Є. Преображенський. Цим питанням він присвятив спеціальний трактат «Про мораль і класові норми» (1923 р.). Варто зазначити, що названа праця є своєрідною пам'яткою того періоду. Вона чітка, продумана, зухвала і антигуманна.

Для Є. Преображенського мораль – це суто класова нормативна система фетишистського типу. Її призначення – згуртування того чи іншого класу. Усі моральні норми відносні: «Мораль підпорядковується загальному закону залежності ідеології від матеріальних умов існування класу» [29, с. 48]. Робітничий клас повинен ліквідувати моральний фетишизм і встановити свою нормативну систему – класові норми пролетаріату.

Є. Преображенський розглядав фетишизм моральної свідомості не просто як наслідок суспільного відчуження. Він наділяв його характеристиками колективної брехні: «Уся мораль у сутності побудована на класовій брехні: один клас видає свої класові інтереси, вдало прикриті “позакласовими” моральними та іншими істинами, за інтереси загальнолюдські» [29, с. 34]. І далі він продовжує думку: «Та й сама мораль є

адже не що інше, як засіб найбільш тісно згуртувати усіх членів класу в захисті інтересів цілого і найбільш вигідно використати усіх членів класу з цією метою» [29, с. 35].

Цікаво, що при цьому С. Преображенський визнавав загальнолюдські інтереси, або, як він висловлювався, «інтереси виду». Але, на його думку, ці інтереси завжди знаходять вияв у класових інтересах: «Взагалі в класовому суспільстві інтереси людства як виду захищає зазвичай (фактично, а не на словах тільки) найбільш передовий клас суспільства, тому що інтереси соціального розвитку, інтереси майбутнього людства збігаються з його класовими інтересами. Таким чином, інтереси виду не мають, так би мовити, постійної квартири в класовому суспільстві і змінюють її з переходом від одного класу до іншого» [29, с. 32].

Автор трактату «Про мораль і класові норми» навіть робить подумки експеримент з пошуку загальнолюдського в моралі. Йому здається, що все свідчить проти існування подібних норм. Відповідні ж словесні формули видаються йому виявом морального фетишизму: «Практично діючої загальнолюдської моралі не виявилось. <...> Але якщо загальнолюдської моралі не виявилось, то моралі, що видає себе за таку, скільки завгодно» [29, с. 46]. В цьому контексті він висловлюється проти категоричного імперативу І. Канта, а самого філософа називає «хваленим теоретиком дрібнобуржуазної моралі». Його дратує вимога І. Канта ставитися до людини як до мети, а не як до засобу. Тих, хто намагався поєднати цю моральну вимогу з марксизмом, він називає «юродивими», фактично визнаючи, що індивід є засобом цілого [29, с. 72]. Він прямо писав: «Пролетаріат у боротьбі за владу жорстокий і безжалюгідний. Він не тільки не жаліє своїх ворогів, але не щадить, де це потрібно для справи, і кращих представників свого класу» [29, с. 73].

Класові норми пролетаріату не варто визначати поняттям «мораль», адже «в інтересах точності наукової термінології не можна говорити про пролетарську мораль, коли мораль ми визначаємо як систему *прихованих* класових норм, тому що пролетаріат аж ніяк не збирається і не зацікавлений у створенні морального прикриття для свого класу» [29, с. 58-59].

Класові норми пролетаріату якісно змінюються в залежності від становища цього класу. До захоплення влади головним є згуртованість пролетаріату в боротьбі, чому сприяє активізація в кожній класовій сутичці «соціального інстинкту». Його розвитку сприяє концентрація робітників на великих фабриках і заводах [29, с. 69]. Апеляція до несвідомого психологічного фактору відрізняє С. Преображенського від решти теоретиків історичного матеріалізму цього періоду.

У автора трактату «Про мораль і класові норми» з'являється ще одна оригінальна візія – уявлення про тіло класу і тіло індивіда як пов'язані. З наявності спільних інтересів пролетаріату він робив висновок, що «ці інтереси вимагають, щоб окремий член класу дивися на себе, як на знаряддя боротьби усього робітничого класу. Ці інтереси вимагають, щоб, коли потрібно, гинули цілі групи передовиків, пробиваючи дорогу іншим, щоб, коли настане момент, увесь пролетаріат кидав безстрашно тіло свого класу на штурм капіталістичних пут» [29, с. 72].

Після перемоги революції для пролетаріату головними стають норми, пов'язані з ефективною працею. Побіжно С. Преображенський заявляє: «Тепер страйк робітників на підприємствах робітничої держави є неприпустимим» [29, с. 76]. Цікаво, що, розглядаючи питання про форму сім'ї в соціалістичному суспільстві, він не віддає перевагу моногамії чи полігамії, а заявляє, що питання як соціальне треба ставити «лише з точки зору фізичного здоров'я раси» [29, с. 98]. Прагнення до формування нової людини штовхало троцькістського теоретика до визнання дітей надбанням соціалістичної держави. Звідділя впливало ствердження пріоритету соціального виховання. С. Преображенський писав: «І ще велике питання, чи дозволить у майбутньому соціалістична держава хоча б частині батьків псувати домашнім вихованням своїх дітей, спотворюючи їх за образом і подобою своєю» [29, с. 96].

С. Преображенський висловлювався за еugenіку в процесі «фізичного відродження раси». Він вважав, що частково цьому будуть сприяти нормальні умови праці, гарні житлові умови, фізичне виховання. Але лише цими заходами не обійтись. Тому в дусі утопій Платона і Т. Кампанелли він пропонував на державному рівні займатися статевим підбором. На його думку, «величезне значення повинен отримати в майбутньому контроль суспільства над потомством його членів. З точки зору соціалістичної, є абсолютно безглуздим погляд окремого члена суспільства на своє тіло як на свою безумовну власність, тому що індивід є лише окрема точка при переході роду від минулого до майбутнього» [29, с. 100-101]. А якщо так, то цілком припустимим є втручання держави на основі наукових методів «з метою покращення раси шляхом штучного статевого підбору. Тут нам треба лише вказати на повне і безумовне право суспільства довести свою регламентацію статевих зав'язків навіть до цієї межі» [29, с. 102].

Пролетарські класові норми з перемогою соціалізму мусили спрощуватися, робитися еластичними, раціональними, еволюціонуючи в бік загальносоціальних норм: «Скріпи класу, що бореться з іншими класами, будуть перетворюватися в скріпи усього суспільства в його боротьбі з природою» [29, с. 113]. Припускалася і подальша еволюція нормативної системи: «Про майбутнє ж загальносоціальних норм зараз можна лише гадати» [29, с. 114].

Лев Троцький про мету і засоби в революційній практиці

На цьому історичному тлі в контексті більшовицького дискурсу стаття Л. Троцького «Їхня мораль і наша (пам'яті Льва Седова)» не виглядає несподіваною чи шокуючою. Єдине, що варто зауважити, в цей час розглянутий дискурс у СРСР був обірваний сталінізмом. Л. Троцький своїм стилістично блискучим текстом продовжив його в еміграції.

У час публікації статті увагу до неї привернули гостро актуальні на той час обставини. Л. Троцький гостро критикував сталінізм, вважаючи, що він є «не абстракція «диктатури», а грандіозна бюрократична реакція проти пролетарської диктатури у відсталій та ізольованій країні» [30, с. 227]. Він морально протиставляє сталінізм більшовизму: «Потрібна воістину гранична інтелектуальна і моральна тупість, щоб ототожнити реакційно-поліцейську мораль сталінізму з революційною мораллю більшовиків» [30, с. 228].

У наш час стаття зберігає для дослідників інтерес теоретичним розглядом проблеми мети і засобів у революційній і взагалі в політичній дії. Теоретичне підґрунтя цього розгляду не відрізняється від концепції Є. Преображенського. Л. Троцький теж дотримується думки, що «мораль більше, ніж будь-яка інша форма ідеології, має класовий характер» [30, с. 218]. Він теж був впевнений, що «апеляція до абстрактних норм є не безкорисною філософською помилкою, а необхідним елементом у механіці класового обману» [30, с. 219]. Він теж повторював, що «моральна оцінка разом з політичною впливає з внутрішніх потреб боротьби» [30, с. 241].

Оригінальність тексту Л. Троцького надало порівняння більшовиків з єзуїтами, з яким він в певному сенсі погоджується. Він вбачає в єзуїтах відвертих і послідовних воїнів католицизму. Такими ж є більшовики в робітничому русі: «Опортуністи – мирні крамарі соціалістичної ідеї, тоді як більшовики її переконані воїни» [30, с. 216]. Схожість методів боротьби в протилежних таборих Л. Троцького не турбувала, адже «якщо б в їхніх методах боротьби не було б нічого спільного, вони не могли б завдати одне одному ударів» [30, с. 213].

Критики більшовизму закидали йому сповідання спільного з єзуїтами принципу, згідно з яким мета виправдовує засоби. Л. Троцький навіть бере єзуїтів під свій захист, говорячи, що вони вчили тому, «що засіб сам по собі може бути індиферентним, але що моральне виправдання чи засудження даного засобу впливає з мети» [30, с. 216]. Він з викликом заявляє, що «мета (демократія або соціалізм) виправдовує, за певних умов, такі засоби, як насильство і вбивство» [30, с. 230]. Обставини революційної боротьби можуть виправдовувати брехню і свавілля стосовно класового противника. Л. Троцький посилається в цьому випадку на Леніна: «Ленін відмовляється визнати норми моралі, що встановлені рабовласниками для рабів і яких ніколи не дотримувалися самі рабовласники; він закликав пролетаріат розповсюдити класову боротьбу також і на мораль. Хто схиляється перед правилами, встановленими ворогом, той ніколи не переможе ворога!» [30, с. 237].

На цьому Л. Троцький не зупинявся. Він шукав принцип, який повинен виправдати і мету, і засоби: «Засіб може бути виправданим лише метою. Але ж і мета, у свою чергу, повинна бути виправдана. З точки зору марксизму, який виражає історичні інтереси пролетаріату, мета виправдана, якщо вона веде до підвищення влади людини над природою і до знищення влади людини над людиною» [30, с. 239]. Далі він звертає увагу на відносність позицій у циклах «мета-засіб»: «Діалектичний матеріалізм не знає дуалізму засобу і мети. Мета природнім чином впливає з самого революційного руху. Засоби органічно підпорядковані меті. Найближча мета стає засобом для більш віддаленої мети» [30, с. 240]. В цілому ж засіб і мета повинні відповідати одне одному: «Треба сіяти пшенично зерно, щоб отримати пшеничний колос» [30, с. 240]. Мабуть, стаття Л. Троцького була останньою реплікою в оригінальній дискусії про соціологічне розуміння моралі в історичному матеріалізмі Радянського Союзу. З середини 1930-х років в країні не лише наростає страх репресій, але і відбуваються реставраторські заходи на рівні повсякденності. В першу чергу, поновлюється державна підтримка традиційної моногамної сім'ї [31]. На неї покладаються завдання з відтворення робочої сили, стимуляції до праці, вихованню дітей, забезпеченню первинних потреб у побуті. Історичний матеріалізм після сталінської «революції зверху» перетворюється на ідеологічну риторіку, катехізис світської віри.

Рефлексії і висновки

Для того, щоб зберегти цілісність розвитку соціології треба підходити до її історії *sine ira et studio*. Особливо це важливо в нашій країні, де на розвиток науки завжди суттєвий вплив чинили позанаукові політичні фактори.

Факти свідчать про те, що на зламі XIX і XX ст. і в першій половині XX ст. в Російській імперії, а потім в СРСР відбувалося формування оригінальної школи марксистської соціології. Суттєвою складовою студій її представників була соціологія моралі. Дослідження в цій царині стимулювалися гостротою суперечностей моральної практики революціонерів. Серед більшовиків були такі аскети, як І. Скворцов-Степанов [32]. А були і такі, як Г. Зинов'єв, який, за свідченням уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі РРФСР в Естонії Г. Соломона, під час голоду в Петрограді через кур'єрів Комінтерну за державний

кошт купував для себе в Німеччині делікатеси і предмети розкоші [33, с. 306-311]. Моральні суперечності революційної практики розділяли більшовицьку партію від вождів до самих низів [10].

Ця галузь досліджень демонструє і спільне у більшовицьких теоретиків, і розбіжності між ними. Усі вони були згодні з тим, що мораль належить до соціальних способів регуляції поведінки людей. Саму сутність моралі вони вбачали в її класовій природі. На їхнє спільне переконання, стара мораль, мораль класових суспільств виражає групові інтереси у фетишистській формі. Для усіх теоретиків, чії праці розглянуті нами, притаманний спільний методологічний недолік – обмеженість суто класовим аналізом і ігнорування інституційного підходу до суспільства. Ідейна нетерпимість не дозволила їм прийняти до відома ідею статусних груп М. Вебера. Абсолютизація класового підходу вела до захоплення розколом суспільства до самих глибин, до створення програми поглиблення цього розколу до межі самого існування соціальності. Звідціля заряд антигуманізму у частини теоретиків, чії праці були розглянуті. Правда, розвиток марксистської соціології йшов у напрямку диференціації між тими, хто прийшов до ідей гуманізму (О. Богданов і М. Бухарін), і тими, хто стояв на позиціях жорсткого класового утилітаризму (В. Ленін, Є. Преображенський, Л. Троцький). Найбільш складну і динамічну систему поглядів на мораль, яка виходила за межі класовості, створив О. Богданов. Найбільш драматично розкол знайшов виявлення в творчості М. Бухаріна, який починав як прибічник крайнього насильства, а закінчив як один з фундаторів ідеї соціалістичного гуманізму.

Усі марксистські теоретики, чії праці розглянуті в цій статті, прагнули «додумати» наслідки своїх ідей «до самого кінця», нічого не боючись і не перед чим не зупиняючись. Тому їхні праці свого часу видавалися для світової наукової спільноти провокативними, свіжими і зухвалими. Але було б антиісторичним виривати цих теоретиків з історичного контексту. Незадоволення старою мораллю, тенденції інтелектуального «аморалізму» були широко розповсюджені і в західному світі. Зішлюся на роман Анатолія Франса «Повстання ангелів». Там один з небесних повстанців втовкмачує своєму людському товаришу: «Заповіді моралі, які надані людям начебто шляхом одкровення, насправді засновані на найгрубішому емпіризмі. Порядками управляють лише звичаї. Те, що приписує небо, є лише освяченням старих звичаїв. Божественний закон, сповіщений на якомусь Сіоні серед феєрверків, являє собою лише кодифікацію людських забобонів» [34, с. 117]. Навіть небезпечні ідеї Є. Преображенського про «поліпшення раси» були пов'язані зі світовою модою того часу на евгеніку. Ця мода мала практичні наслідки в США, Великій Британії, не кажучи вже про Німеччину після приходу до влади націонал-соціалістів [35, с. 96-126].

Ідеї марксистських теоретиків, які стосувалися дефетишизації моральних норм, суголосні сучасним пошукам в етиці і соціології моралі. Справа в тому, що фетишистські норми орієнтовані на управління індивідуальною поведінкою людей. Цього зараз недостатньо для моральної регуляції суспільного життя. Тому розробляється «суспільна мораль», норми якої формуються уповноваженими групами експертів, орієнтуючись на загальне благо [36]. В нашому світі постправди [37] буде знаходити відгук заклик до зривання масок з нормативних систем як протест проти маніпулятивних практик управління.

Література:

1. Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов / пер. с англ. 5-е изд. М.: Альпина нон-фикшн, 2020. 442 с. (Серия: Alpina Popular Science).
2. Соколов В. М. Социология морали – реальная или гипотетическая? *Социологические исследования*. 2004. №8. С. 78-88.
3. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *О структуре социального действия*. Изд. 2-е / пер. с англ. М.: Академический проект, 2002. С. 699-721.
4. Ehrlich S. *Dynamika norm*. Warszawa: PWN, 1988. 348 s.
5. Матусевич В. А. Соціальний інститут: функція, генеза, структура. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. №4. С. 43-56.
6. Дробницкий О. Г. Моральная философия. Избранные труды / составитель Р. Г. Апресян. М.: Гардарики, 2002. 523 с.
7. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Социология морали: нормативно-ценностные системы. *Социологические исследования*. 2003. №5. С. 8-20.
8. Буллер А. Мораль и язык большевизма. *Этическая мысль. Научно-теоретический журнал*. 2020. Том. 20. №1. С. 112-129.
9. Партийная этика: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов) / под ред. А. А. Гусейнова и др. М.: Политиздат, 1989. 509 с.
10. Никулин В. В. Большевики и партийная этика: поведенческие нормы, социальный контроль и внутривнутрипартийная повседневность (1920-е годы). *Социодинамика*. 2014. № 8. С. 26-82. DOI: <https://doi.org/10.7256/2306-0158.2014.8.13062> URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=13062
11. Кононов И. Ф. Александр Богданов: нереализованный проект социологии. *Научно-теоретический альманах «Грани»*. 2019. Т. 22. № 12. С. 50-66.
12. Богданов А. А. Эмпириомонизм. Статьи по философии / отв. ред. В. Н. Садовский. М.: Республика, 2003. 400 с. (Мыслители XX века).
13. Богданов А. А. Новый мир. Изд. 2-е. М.: Издательство «Коммунист», 1918. 120 с.
14. Богданов А. А. Социализм науки (научные задачи пролетариата). М.: Издательство журнала «Пролетарская культура», 1918. 104 с.

15. Богданов А. А. Наука об общественном сознании. Краткий курс идеологической науки в вопросах и ответах. Изд. 3-е. Пг.: Книгоиздательское товарищество «Книга», 1923. 313 с.
16. Богданов А. А. Падение великого фетишизма (современный кризис идеологии). Вера и наука (о книге В. Ильина «Материализм и эмпириокритицизм»). М.: Издание С. Дорватовского и А. Чарушникова, 1910. 347 с.
17. Богданов А. А. О пролетарской культуре. 1904-1924. Л.-М.: Издательство товарищества «Книга», 1924. 344 с.
18. Ленин В. И. Задачи союзов молодежи (Речь на III Всероссийском съезде Российского коммунистического союза молодежи 2 октября 1920 г.) // Ленин В. И. Пол. собр. соч. Изд. 5-е. Т. 41. М.: Политиздат, 1981. С. 298 – 318.
19. Энгельс Ф. Предисловие к английскому изданию «Манифеста Коммунистической партии» // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. Т. 21. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. С. 362 – 369.
20. Кононов И. Ф. Социально-философское наследие Ленина и судьба социологии в СССР (1920-е гг.). *Социологические исследования*. 2020. №4. С. 27-37. DOI: <https://doi.org/10.31857/S013216250009108-1>
21. Кун М. Бухарин: его друзья и враги. М.: Республика, 1992. 480 с.
22. Шевченко В. Н. Н. Бухарин как теоретик исторического материализма. М.: Знание, 1990. 64 с.
23. Ленин В. И. Замечания на книгу Н. И. Бухарина «Экономика переходного периода» // Ленинский сборник XI / под ред. Н. И. Бухарина, В. М. Молотова, М. А. Савельева. М.-Л.: Институт Ленина при ЦК ВКП(б), 1929. С. 348 – 403.
24. Бухарин Н. И. Избранные труды: История и организация науки и техники / ред. Е. П. Велихов. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1988. 504 с.
25. Бухарин Н. И. Избранные произведения / предисл., комментарии С. Л. Леонова. М.: Экономика, 1990. 542 с.
26. Узник Лубянки. Тюремные рукописи Николая Бухарина. Изд. 2-е. М.: АИРО – XXI, 2008. 1061 с.
27. Бухарин Н. И. Теория исторического материализма. Популярный учебник марксистской социологии. Изд. 5-е (стереотипное). М.-Л.: Государственное издательство, 1928. 390 с.
28. Бухарин Н. И. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1988. XII, 499 с.
29. Преображенский Е. А. О морали и классовых нормах. М.-Пг.: Гос. изд-во, 1923. 114 с.
30. Троцкий Л. Д. Их мораль и наша (Памяти Льва Седова). *Этическая мысль*. 1991. Научно-публицистические чтения. М.: Республика, 1992. С. 212 – 242.
31. Светлов В. Социалистическое общество и семья. *Под знаменем марксизма*. 1936. №8. С. 40-70.
32. Шейнман М. М. И. И. Скворцов-Степанов (К 100-летию со дня рождения). *Вопросы научного атеизма*. Вып. 10. М.: Мысль, 1970. С. 253-269.
33. Соломон Г. А. Среди красных вождей. М.: Современник, 1995. 509 с.
34. Франс А. Восстание ангелов / пер. с фр. М. Богословской и Н. Рыковой. Остров пингвинов / пер. с фр. В. Дынник. Алма-Ата: Жазушы, 1985. 352 с.
35. Мужерджи С. Ген. Надзвичайна історія / переклад з англ. Ярослава Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 767 с.
36. Апресян Р. Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации). *Вопросы философии*. 2006. №5. С. 3-18.
37. Чантурія А. В. Постправа та масова свідомість. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. Грудень 2018 р. №9(323). С. 4-14.

ПРОБЛЕМА МОРАЛИ В ИСТОРИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛИЗМЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко, пл. Гоголя, 1, Старобельск, 92703, Луганская обл., Украина, e-mail: kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

В статье проанализированы элементы социологии морали в историческом материализме первой половины XX века. Автор считает, что с конца XIX века в Российской империи, а в 1920-е годы в СССР формировалась оригинальная школа марксистской социологии. Этот процесс был прерван в 1930-е годы. Представители этой школы социологией марксизма считали исторический материализм и предлагали его соответствующим образом развивать. Наиболее последовательно эта точка зрения была представлена Н. И. Бухариным. Среди общих тем теоретиков исторического материализма того времени были нормативные способы регуляции общественной жизни, в первую очередь, мораль. Элементы социологии морали в историческом материализме появились в связи с противоречиями в революционной практике. Среди большевистских вождей были аскеты и люди, пытавшиеся взять от жизни все. Противоречия моральной практики разделяли партию большевиков сверху донизу. В статье проанализированы тексты А. А. Богданова, В. И. Ленина, Н. И. Бухарина, Е. А. Преображенского и Л. Д. Троцкого. Показано, что большевистские теоретики формировали разные векторы движения социологической теории морали. А. А. Богданов и Н. И. Бухарин двигались в направлении обоснования социалистического гуманизма. В. И. Ленин, Л. Д. Троцкий и Е. А. Преображенский рассматривали мораль как систему утилитаристских классовых норм. В троцкистской версии исторического материализма теория морали была доведена до откровенно антигуманных выводов.

Ключевые слова: исторический материализм, социология морали, нормативная система общества, мораль, большевизм, класс, А. А. Богданов, В. И. Ленин, Н. И. Бухарин, Е. А. Преображенский, Л. Д. Троцкий.

References:

1. Waal, de F. (2020) The Bonobo and the Atheist. In Search of Humanism among the Primates Transl. from English 5th ed. Moscow: Alpine non-fiction (Series: Alpine Popular Science) [in Russian]

2. Sokolov, V. M. (2004) Sociology of morality – real or hypothetical? *Sociological Studies*. No. 8. Pp. 78-88 [in Russian]
3. Parsons, T. (2002) A Functional theory of change *The Structure of Social Action*. 2nd ed. Transl. from English. Moscow: Academic project [in Russian]
4. Ehrlich S. (1988) Dynamics of norms. Warsaw: PWN [in Polish]
5. Matusevich, V. A. (2004) Social Institute: function, genesis, structure. *Sociology: theory, methods, marketing*. № 4. Pp. 43-56 [in Ukrainian]
6. Drobnitsky, O. G. (2002) Moral philosophy. *Selected works*. Compiled by R. G. Apresyan. Moscow: Gardariki [in Russian]
7. Bakshтанovsky, V. I, Sogomonov, Yu. V. (2003) Sociology of morality: normative-value systems *Sociological Studies* №5. Pp. 8-20 [in Russian]
8. Buller, A. (2020) Morality and the language of Bolshevism *Ethical thought. Scientific and theoretical journal*. Vol. 20. №1. Pp. 112-129 [in Russian]
9. Huseynov, A. A. (ed.) (1989) Party ethics: (Documents and materials of the discussion of the 20s). Moscow: Politizdat [in Russian]
10. Nikulin, V. V. (2014) Bolsheviks and Party Ethics: Behavioral Norms, Social Control, and Intra-Party Everyday Life (1920s) *Sociodynamics* № 8. Pp.26-82 DOI: <https://doi.org/10.7256/2306-0158.2014.8.13062> [in Russian]
11. Kononov, I. F. (2019). Alexander Bogdanov: unimplemented project of sociology *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 50-66 [in Russian]
12. Bogdanov, A. A. (2003) Empiriomonism. Articles on philosophy. V. N. Sadovsky (eds.) Moscow: Respublika (Thinkers of the twentieth century) [in Russian]
13. Bogdanov, A. A. (1918) The new world. 2nd ed. Moscow: Kommunist Publishing House [in Russian]
14. Bogdanov, A. A. (1918) Socialism of science (scientific tasks of the proletariat). Moscow: Publishing House of the Journal "Proletarian Culture", 1918 [in Russian]
15. Bogdanov, A. A. (1923) The science of social consciousness. A short course of ideological science in questions and answers. 3rd ed. Petrograd: Book Publishing Society "Book" [in Russian]
16. Bogdanov, A. A. (1910) The fall of the great fetishism (modern crisis of ideology). Faith and science (about V. Ilyin's book "Materialism and empiriocriticism") S. Dorvatovsky and A. Charushnikov (eds.) Moscow: [in Russian]
17. Bogdanov, A. A. (1924) On proletarian culture. 1904-1924. Leningrad-Moscow: Publishing House of the Book Society [in Russian]
18. Lenin, V. I. (1981) The Tasks of the Youth Leagues. Speech Delivered At The Third All-Russia Congress of The Russian Young Communist League *Lenin V. I. Complete Works*. 5th ed. Volume. 41. Moscow: Politizdat. Pp. 298-318 [in Russian]
19. Engels, F. (1961) Preface to the English edition of the "Manifesto of the Communist Party" *Marx K., Engels F. Works*. 2nd ed. Volume 21. Moscow: State Publishing House of Political Literature. Pp. 362-369 [in Russian]
20. Kononov, I. F. (2020) Lenin's social philosophic heritage and destiny of sociology in the USSR (in the 1920s) *Sociological Studies*. №4. C. 27-37. DOI: <https://doi.org/10.31857/S013216250009108-1> [in Russian]
21. Kuhn, M. (1992) Bukharin: his friends and enemies. Moscow: Respublika [in Russian]
22. Shevchenko, V. N. (1990) N. Bukharin as a theorist of historical materialism. Moscow: Znanie [in Russian]
23. Lenin, V. I. (1929) Remarks on the book by NI Bukharin "Economics of the transition period" *Lenin's collection XI* Ed. N. I. Bukharin, V. M. Molotov, M. A. Saveliev. Moscow-Leningrad: Lenin Institute at the Central Committee of the CPSU (b). Pp. 348-403 [in Russian]
24. Bukharin, N. I. (1988) Selected works: History and organization of science and technology. E. P. Velikhov (ed.) Leningrad: Nauka [in Russian]
25. Bukharin, N. I. (1990) Selected works Preface, comments by S. L. Leonov. Moscow: Ekonomika [in Russian]
26. *Prisoner of Lubyanka* (2008) Prison manuscripts of Nikolai Bukharin. 2nd ed. Moscow: AIRO - XXI [in Russian]
27. Bukharin, N. I. The theory of historical materialism. A popular textbook of Marxist sociology 5th ed. (stereotypical). Moscow-Leningrad: State Publishing House [in Russian]
28. Bukharin, N. I. (1988) Selected works. Moscow: Politizdat. XII [in Russian]
29. Preobrazhensky, E. A. (1923) On morality and class norms. Moscow-Petrograd: State Publishing House [in Russian]
30. Trotsky, L. D. (1992) Their morality and ours (In memory of Lev Sedov) *Ethical thought. 1991*. Scientific and journalistic readings. Moscow: Respublika. Pp. 212-242 [in Russian]
31. Svetlov, V. (1936) Socialist society and the family *Under the banner of Marxism* №8. Pp. 40-70 [in Russian]
32. Scheinman, M. M. (1970) I. I. Skvortsov-Stepanov (On the 100th anniversary of his birth) *Questions of scientific atheism*. Issue. 10. Moscow: Mysl. Pp. 253-269 [in Russian]
33. Solomon, G. A. (1995) Among the red leaders. Moscow: Sovremennik [in Russian]
34. France, A. (1985) The Revolt of the Angels. Translated from French M. Bogoslovskaya and N. Rykova. Penguin Island. Translated from French V. Dynnik. Alma-Ata: Zhazushi [in Russian]
35. Mukherjee, S. (2017) The gene: An intimate history. Translator from English Yaroslav Lebedenko. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian]
36. Apresyan, R. G. (2006) The concept of public morality (the experience of conceptualization). *Questions of philosophy*. №5. Pp. 3-18 [in Russian]
37. Chanturia, A. V. Post-truth and mass consciousness *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Sociological sciences*. December 2018 №9 (323). Pp. 4-14 [in Ukrainian]

УДК: 340:12

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-03

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Ніколенко Вадим Вікторович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

У статті проаналізовано роль підприємницької діяльності у розвитку суспільства. Визначено її сутність, соціоінтеграційний характер, системоутворювальні мотиви, економічні та позаекономічні функції. Особливий акцент зроблено на внеску Й. Шумпетера в розвиток соціологічної теорії підприємництва. Зазначено ефективність приватної ділової ініціативи в подоланні інертності масової свідомості, деструктивного традиціоналізму, соціальної аномії, бідності, маніпулятивного впливу. Підкреслено дієвість цінностей антрепренерства в усуненні широкого кола соціальних патологій. Акцентовано на проблемах корупції, халатності, кулуарності, непотизму, фаворитизму, телефонного права, особистісної відданості керівнику замість професіоналізму, абсолютизації політичної кар'єри, наявності дозвільно-бездіяльного класу, відсутності мотивації досягнення, що здебільшого є руйнівними атавізмами минулого. Зафіксовано наявність евристичного потенціалу певних лексичних конструкцій як «рентгенівських знімків», що здатні висвітлювати специфіку та відповідні вектори трансформації сучасного суспільства. Наведено приклади успішної побудови актуальних форматів репрезентативної культури в розвинутих країнах (насамперед за допомогою традиційних ЗМІ) для популяризації у публічному просторі таких емансипаційних цінностей, як професіоналізм, самореалізація, ринкова конкуренція, мотивація досягнення, свобода, соціальна довіра та відповідальність, толерантність тощо. Визначено найвидатніші постаті промислових революцій та процесів індустріалізації, а також резонансні підприємницькі винаходи, що суттєво змінили соціально-економічне обличчя світу. Надано характеристику відомих представників соціально-етичного бізнесу в Україні на межі ХІХ–ХХ століть. У висновку зазначено, що ідеологічний проєкт – країна соціально відповідального бізнесу та ефективною виробничою праці є надзвичайно актуальним, оскільки його реалізація надає б кожній людині реальне право на рівних змагатися з іншими з огляду на результати власної професійної діяльності та відчувати можливість самореалізації у контексті актуальної парадигми цивілізованого світу – соціального підприємництва або, іншими словами, соціального маркетингу. Підкреслено, що людина, яка у своїй діяльності бере до уваги не лише питання економічного, але й позаекономічного прогресу суспільства, на сучасному етапі його розвитку стає носієм вагомого модернізаційного потенціалу.

Ключові слова: підприємництво, соціальні мотиви, репрезентативна культура, емансипаційні цінності, соціально відповідальний бізнес, маніпулятивний вплив, соціальні проблеми, засоби масової комунікації, мотивація, досягнення.

SOCIAL ROLE OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY: HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL DIMENSION

Nikolenko Vadym – Doctor of sociological sciences, Assoc. Prof., Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

In the article the role of entrepreneurial activity in development of modern society is analyzed. Attention is focused on the essence of the definition of entrepreneurship, its socio-integrated character, backbone motives, economic and non-economic functions. Particular attention is focused on the contribution of J. Schumpeter to the sociological theory of entrepreneurship. The effectiveness of private business initiative in overcoming the inertia of mass consciousness, destructive traditionalism, social anomie, poverty, manipulative influence, and ideological vacuum is emphasized. Research interest is focused on proving the validity of the values of entrepreneurship to localize a wide range of social pathologies. We are talking about the problems of corruption, negligence, nepotism, favoritism, telephone law, personal loyalty to the leader instead of professionalism, the absolutism of importance of a political career, the presence of an idle class, the absence of achievement motivation, which are mainly destructive atavism of the past. The presence of certain lexical constructions as a «litmus test» is indicated, which are able to detail the specifics and basic vectors of transformation of modern society. Successful examples of constructing relevant formats of a representative culture are highlighted, especially in developed countries using traditional media, with the goal of popularizing emancipation values in a public space. In particular, the values of professionalism, self-

realization, market competition, systematicity, freedom, social trust and responsibility, tolerance. At the same time, against the background of industrial revolutions and industrialization processes, the most prominent figures are highlighted, as well as resonant entrepreneurial inventions that have significantly changed the socio-economic face of global society. The focus is on famous personalities in the processes of socially ethical business in Ukraine at the intersection of the XIX-XX centuries. It is concluded that an ideological project – a country of socially responsible business and efficient production labor, is of particular relevance at the present stage, when each person would have a real right to compete with others on equal terms in the results of their own work and feel the available possibility of self-realization in the context of the current paradigm of the civilized world – social entrepreneurship or in other words social marketing. In our opinion, the indicated type business man, for whom the problems of not only the economic, but also the non-economic progress of society are relevant, is acquiring important modernization significance at present stage.

Keywords: entrepreneurship, social motives, representative culture, emancipation values, socially responsible business, manipulative influence, mass media, achievement motivation.

Постановка проблеми. У чому полягає сутність приватної ініціативи, бізнесу і підприємництва? Це матеріальне збагачення для задоволення лише власних потреб чи допомога суспільству? Історії добре відомі полярні моделі означеного явища: егоцентричні та соціально відповідальні. З одного боку, можна пригадати оповідання Ч. Діккенса «Різдва історія», в якому письменник талановито висвітлює деструктивні аспекти абсолютизації фінансового інтересу, а з іншого – приклади соціально-етичного бізнесу всесвітньо відомих брендів – «Reebok», «BMW», «Harley Davidson» та ін.. Мабуть, прийнятна відповідь на поставлені запитання перебуває десь у континуумі між двома означеними полюсами. Де саме? Це ми і спробуємо з'ясувати.

Аналіз досліджень і публікацій. Сьогодні теоретичним осмисленням і емпіричним вивченням антрепренерства успішно займається цілий корпус економістів, психологів, істориків, маркетингологів, соціологів і представників інших соціально-гуманітарних наук. Серед різноманіття соціологічних праць слід виокремити фундаментальні наукові дослідження вчених Інституту соціології НАН України під керівництвом В. М. Ворони, Є. І. Суїменка, Т. О. Петрушиної, В. Є. Пилипенка, В. С. Резніка. Варто згадати й наукові дослідження підприємництва, проведені Є. В. Сірим, О. А. Рахмановим, Ю. Ф. Пачковським, А. С. Лозою, В. А. Суковатою, Н. Б. Ісаковою, Л. П. Кавуненко. В роботах зазначених та багатьох інших учених аналізується сутність підприємництва як соціального феномену, виокремлюються притаманні йому ознаки, визначаються логіка виникнення, форми вияву та закономірності функціонування як в Україні, так і у світі в цілому.

Проте й досі доволі актуальними залишаються питання соціологічної концептуалізації приватної ділової ініціативи. З огляду на це, доцільно навести слова В. С. Бакірова: «Суспільство як таке, і тим більше сучасне суспільство, не може обійтися без такої прагматики знання, завдяки якій воно забезпечує потреби цивілізованого розвитку, глибокого розуміння самого себе і природи, збереження і посилення гуманістичного потенціалу, наповнення діяльності і життя людини смислами і цінностями. Таку прагматику знання можна назвати трансцендентною, оскільки йдеться про знання, яке генерується прагненням подолати власні межі, знаходити нові закони, смисли і цінності» [1, с. 353]. Як зазначав В. М. Ворона: «...У більшому ступені нашу увагу... приваблює не прогресуючий розвиток виробництва, а те, що воно (виробництво) все у більшій мірі набуває суспільно-інтегрованого характеру і демонструє міцну залежність від соціокультурних чинників. Саме означеній обставині завдячує власним виникненням інституціональна економіка в якості нової сходинок економічної науки» [4, с. 4, 5].

Метою цієї публікації є виявлення та аналіз ознак суспільно-інтеграційного характеру підприємницької діяльності та її потенціалу як чинника гуманізації та модернізації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Підприємництво (антрепренерство) є не тільки одним із найцінніших здобутків емансипації людства, а й, можливо, її системоутворювальною передумовою. Цей феномен має надзвичайну поліфонію цікавих визначень і смислових конотацій. Галерея дефініцій починається від насичених образів заповзятливих торговців прадавніх часів і продовжується соціально-психологічними портретами ділових осіб сучасності, які створюють унікальні артефакти електронної революції, що сприяють прозорості, а отже, й демократизації суспільства. На нашу думку, редукувати підприємництво можна не лише за допомогою операціоналізації популярних сьогодні термінів – «ринок», «свобода», «капіталізм», «раціональність», «торгівля», «буржуа», «індустріалізація», «ділова людина», «електронна комерція» тощо. Схематично сучасне антрепренерство можна зобразити у такому вигляді: ризик + ініціатива + нововведення = підприємництво. До слова, М. Цукерберг – один із найуспішніших винахідників сьогодення зазначає, що особливо ризикованою характеристикою сучасної людини є відсутність у неї прагнення до ризику загалом. Тому вважаємо, що реалізація всіх зазначених якостей ділової людини сприяє процесам ефективної організації виробництва, створення нової товарної категорії чи надання якісної послуги для досягнення високого соціально-економічного ефекту розпочатої справи, тобто становить квінтесенцію класичного бізнесу. На думку В. Є. Пилипенка, «...говорячи про приватного

підприємця, маємо на увазі особу, що починає і проводить на власний ризик самостійну господарську діяльність, спрямовану на прибуток» [3, с. 101]. Проте досвід економічно успішних країн переконливо доводить, що подібна праця на себе за умови високої політичної, економічної, правової, гуманітарної культури створює сприятливе тло для оздоровлення всієї суспільної системи.

У такому смисловому контексті висвітлював підприємницьку діяльність і американський соціолог австрійського походження Й. Шумпетер у своїй праці «Історія економічного аналізу» (1911). До речі, у 1909-1911 рр. цей видатний учений працював у Чернівецькому університеті. Починаючи із середини ХХ століття, його визначення підприємництва стало найбільш евристичним і популярним. На думку класика, антрепренер – це особа, яка бажає і здатна конвертувати нові ідеї й винаходи у потрібні суспільству інновації. Й. Шумпетер метафорично порівнював підприємницьку діяльність зі «штормом творчого руйнування». Він одним із перших визначив функції цього явища у широкому економічному сенсі: 1) розробка нових технологій і стандартів якості товарів; 2) виробництво і впровадження в життя нових видів продукції; 3) створення сучасних господарських організацій; 4) відкриття перспективних ринків збуту; 5) пошуки рентабельних місць і засобів придбання сировини та матеріалів (наводиться за: [3, с. 99]). Основними цілями підприємництва, або, згідно з образним визначенням Й. Шумпетера, «creative destruction» вчений бачив свободу й самореалізацію особистості.

Досліджуючи антрепренерство, варто проаналізувати його мотиви. Соціальні психологи вирізняють три типи мотивів, що регулюють стосунки особистості із соціальним оточенням: афіліація, досягнення і влада. Й. Шумпетер вважав, що основні мотиви підприємництва полягають у: 1) пристрасті до панування, що спонукає до матеріального збагачення; 2) прагненні перемоги над опонентом; 3) отриманні задоволення від творчості. Він зауважував також наявність інших, позаекономічних мотивів означеного феномену, передусім виокремлюючи прагнення підприємливої особи до незалежності, досяжництва, самореалізації тощо.

Американський психолог Д. Макклелланд називає одним із основних мотиваційних чинників успішних ділових осіб «achievement motivation». На його думку, топові позиції мотивації досягнення в аксіологічній ієрархії масової свідомості становлять фундаментальний чинник подальшого економічного процвітання будь-якої країни. Про це автор пише у таких працях, як «The Achievement Motive» (1953) [9], «The Achieving Society» (1961) [10].

Відомо, що поява нових термінів певною мірою відображає специфіку та вектор майбутніх соціальних змін. Зважаючи на хронологію виникнення лексем, що перебувають у фокусі нашого аналізу, – антрепренер, підприємець, мільйонер, можна точніше фіксувати відлік і ступінь розвитку, скажімо, економічних змін, зокрема доленосних для всього світу процесів індустріалізації, що розпочалися в Європі (Голландії, Італії, Франції, Німеччині, Англії, Шотландії) у Новий час. До речі, саме Англію прийнято вважати «колискою» індустріальної революції. Проте уродженець Туманного Альбіону Т. Гоббс зазначав у «Левіафані», що Франція XVII століття випереджала Англію в соціально-політичних і економічних змінах. Прикметно також, що термін «антрепренер» вперше з'явився саме у Франції XIII століття¹. До слова, й поняття «мільйонер» виникає у цій країні в XVIII столітті, тобто майже на сто років раніше, ніж у Великобританії. Попри це, з огляду на стрімкий розвиток процесів індустріалізації, зокрема суднобудування та машинобудування, саме Англію колись почали називати «майстернею світу».

Отже, певні лексичні конструкції являють собою чутливий індикатор відповідного стану суспільства, специфіки соціальних практик окремих груп та спільнот. Свого часу давньогрецький філософ Сократ виголошував загальновідоме твердження: «Заговори зі мною, щоб я тебе побачив». Іншими словами, мова є одним із «лакмусових папірців» кожної людини, організації, соціуму, особливо їхньої ментальності. Прикметно, що згідно з автостереотипами самі британці у ХХ столітті вважали себе доволі стриманими особами, що зрідка скаржаться, не схильні прямо висловлювати власну думку й, як це не дивно, погано готують. Проте, зважаючи саме на історію розвитку англійської мови, можна говорити й про інші ментальні особливості цієї політичної нації. Наприклад, в англійській мові майже немає автентичних слів для слушного вираження «зловтіхи». Щоб у глобальному світі більш влучно і різноманітно виказувати подібні емоції, вони «запозичили» у німців термін «schadenfreude». Сьогодні вживання цього слова саме зі смисловою конотацією «зловтіха» чітко розуміє кожен знавець англійської мови. Можливо, тому, що такі емоційні стани були не надто актуальними для тієї епохи, внаслідок цього тривалий час у британському лексиконі практично немає термінів для фіксації зловтіхи. Ймовірно, що англійці всю суспільну енергію спрямували в конструктивне русло, а саме: створення інновацій, промислові відкриття, започаткування

¹ Це відбулося ще до відкриття Х. Колумбом Америки. Сьогодні Сполучені Штати по праву вважають цитаделлю сучасного капіталізму. Типові її представники-підприємці XIX-XX ст., – усім відомі «капітани індустрії» Е. Карнегі, Д. Рокфеллер, Г. Форд. Наразі такими можна вважати батьків-засновників (founding fathers) «електронної революції» та зрештою «діджитального суспільства». Ідеться про Б. Гейтса, С. Джобса, М. Цукерберга, С. Возняк та ін.

індустріальних змін тощо. Ще раз зауважимо, що мова будь-якої країни є інформативним відображенням її актуальних ментальних станів.

Цікаво, що мовні конструкції та відповідні реакції на них доволі рельєфно відображують і зміни останніх років, що відбуваються в сучасному українському соціумі. Сподіваємося, що наше суспільство з кожним роком дорослішає, стає соціально відповідальним. Прикметно, якщо сьогодні виголошують прислів'я на кшталт «То нічого, що вкрав – аби добре сховав» або «Погано лежить – рука свербить», вже майже ніхто не посміхається. Ситуація в українському суспільстві може змінитися на краще лише завдяки масштабній інституціоналізації контролюючих функцій громадянського суспільства, масової свідомості, продукуванню затребуваних форматів сучасної популярної культури. Звісна річ, такі функції виявляються, в тому числі, й завдяки створенню актуальних візуальних сюжетів, вживанню влучних словесних формул, наприклад у кінематографі, літературі, народних прислів'ях, приказках, піснях, анекдотах. Широковживані вербальні формули та інші смислові сюжети актуальної культури здатні критично висвітлювати соціальні проблеми певної країни, скажімо, проблеми корупції, крадіжок, халатності, кулуарності, кумівства, непотизму, телефонного права, домінування особистісної відданості керівнику замість професіоналізму, абсолютизації політичної кар'єри, дозвільно-бездіяльного класу, відсутності мотивації досягнення, які здебільшого є руйнівними атавізмами минулого. Пригадаємо, що Р. Гойсуета – один із найуспішніших керівників «Coca-Cola» особливо неприязно ставився до практик непотизму. Важко сподіватися, що означені викривлення соціальності, зважаючи на величезну інерцію суспільного життя, можна буде звести нанівець у більш-менш близькому майбутньому. Зазначені вище прислів'я, релевантні уривки із класичної літератури, висловлювання щодо корупційних практик можновладців як «рентгенівські знімки» реальності є промовистим маркером наявності небезпечних «соціальних інфекцій», що автоматично призводять до розмивання середнього класу, критичного поглиблення майнової диференціації, збільшення напруженості та за ланцюговою реакцією спричиняють поширення різноманітних суспільних катаклізмів.

На жаль, історії відомо безліч означених деструктивних явищ. Так, крадіжки в архаїчному світі на тлі культурного релятивізму ставали майже соціальною нормою. Скажімо, у Давній Греції спартанці не визнавали приватної власності, чинили активний супротив торгівлі, спокійно сприймали привласнення чужого майна. Крім того, вони абсолютно нормально ставилися до того, що тодішня влада контролювала навіть особисте життя своїх громадян, їхні повсякденні справи. Згадаємо, що прихильником несприйняття приватної власності та одним із безкомпромісних критиків торгівельного інтересу був сам Платон. Отже, на відміну від стародавніх демократичних Афін, войовнича Спарта не залишила світу всевітньо значущих артефактів, визнаних мистецьких шедеврів, класичних наукових робіт тощо. Як бачимо, історія переконливо свідчить про патологічну природу подібних суспільних систем.

Визначаючи ефективні механізми боротьби із небезпечними формами вияву корупції – політичною й бюрократичною, слід зрозуміти її логіку. Хоча, звісно, феномен корупції має не лише політичний, але й культурний, соціальний та психологічний складники, проте народна мудрість підкреслює, що такі викривлення соціальності стрімко поширюються публічним простором саме через непорядну діяльність окремих державних чиновників. До того ж українські науковці неодноразово стверджували, що для ефективної боротьби з цим явищем необхідно впоратися із його системними формами вияву саме в державних структурах. На нашу думку, дієвим запобіжником поширення корупційних практик (окрім зрілого громадянського суспільства; високого престижу незаангажованих, патріотичних державних діячів; професійних прокурорів; незалежних журналістів; невідкупних суддів; самовідданих правоохоронців; вдумливої інтелігенції; активних волонтерів) є «капіталістичний дух нації».

Ідеться насамперед про його моральний вимір у веберівському розумінні. Саме цей буржуазний дух забезпечує блискавичний прогрес соціально-економічних інститутів та усієї суспільної системи. Його носії – здебільшого підприємці з виразної мотивацією досягнення, усталеною громадянською позицією, прагненням суспільної справедливості тощо. Такий тип особистості (інтернальний), що покладається лише на власні сили, негативно ставиться до означених «соціальних патологій», є системоутворювальним у більшості країн «золотого мільярду». Масштабна інституціоналізація підприємницьких ініціатив завжди була промовистим індикатором успішного політичного та економічного будівництва країни. Зауважимо, що від зловживання можновладцями службовим становищем потерпали багато країн, але більшість із них змогла приборкати його небезпечні форми вияву. Ще раз зазначимо, що алгоритм боротьби з корупцією – «таємниця Полішинеля», тобто усім відомий «секрет». Світова практика доводить, що за наявності сильної політичної волі, пасіонарних особистостей, громадської неприязні до цього ганебного явища та наявності відчутного соціально-економічного прогресу, який забезпечує розвиток малого і середнього бізнесу, означену проблему можна доволі ефективно вирішувати.

Крім того, доцільно запозичити досвід профілактики представлених деструктивних явищ за допомогою цілеспрямованого конструювання актуальних форматів масової культури. Найефективнішими помічниками на цьому тлі стають популярне телебачення, кінематограф, інтернет тощо. Як пише Н. Костенко, «телебачення, безумовно, зберігає досягнуту ним тридцятиріччя тому позицію не тільки

провідного каналу інформації, але й інструменту, що організує сучасне життя. Сьогодні, за словами П. Бурдьє, «бути» – значить бути показаним по телебаченню» [2, с. 148]. До слова, у своїх працях французький соціолог слушно асоціює телебачення з «дзеркалом», що не лише відображує соціальну реальність, але й являє собою ефективний інструмент її продукування та у такий спосіб підтримання певних фреймів масової культури. Зважаючи на це, американські й європейські митці пропонують на розсуд громадськості резонансні блокбастери, що поширюють публічним простором привабливі політичні, економічні, духовні та соціальні цінності. У такий спосіб вони вибудовують «...інформаційні стилі, що корелюють зі стилями життя...» [2, с. 146].

Соціальне значення кінопродукції у контексті обраної нами проблеми полягає в тому, що вона або формує негативне ставлення громадськості до корупційних практик, або привабливо висвітлює чесноти інноваційної економіки. В якості приклада наведемо художню стрічку «Останні лицарі» (2015) режисера К. Кадзуакі. У ній не лише засуджуються корупційні практики, а й наголошується, що соціальний успіх і публічне визнання не успадковують, а здобувають за допомогою честі, гідності й наполегливої сумлінної праці. Варто згадати й стрічку режисера Д. Менголда «Кейт і Лео» (2001), в якій показано чесноти підприємливості, винахідливості й кмітливості насамперед серед молодих американок як ознаки рівних соціальних можливостей для усіх представників цієї політичної нації. Про важливість мотивації досягнення й соціального успіху в результаті наполегливої щоденної праці йдеться в таких блокбастерах, як «Роккі» (1976) режисера Д. Евілдсена та «Мрії збуваються» (2013) режисера Д. Франкела.

Продовжуючи аналіз ролі підприємництва в суспільстві, зазначимо, що його вважають ефективною соціальною технологією, певним дієвим запобіжником збіднення соціуму, метафорично висловлюючись, «Dickensian social conditions»² або виникнення збанкрутілої суспільної системи – «Orwellian society»³. Для багатьох країн за відсутності природних і фінансових ресурсів саме приватна ділова ініціатива може стати «вічним двигуном» у процесах формування середнього класу та побудови суспільства загального добробуту. На нашу думку, саме веберевській «дух капіталізму» допомагає ефективно оминати пастки маніпулятивного впливу з боку авторів утопічних й антиутопічних ідей. На жаль, людство не завжди із настороженістю ставилося до улесливих інспіраторів зазначених проєктів. Попередження щодо подібної небезпеки лунають у різних формах й нині, зокрема за допомогою, як було зазначено вище, кінематографічних творів. Принаймні варто згадати голлівудську кінострічку-антиутопію режисера Ф. Нойса «Посвячений» (2014). Проте ймовірність реалізації подібних ідей, що талановито висвітлено в означеному блокбастері, знову ж таки можна звести нанівець завдяки розвитку громадянської самоорганізації, у тому числі підприємницької ініціативи. Підприємцю в аномічному чи транзитивному соціумі притаманні певні характеристики, у тому числі й доволі суперечливі. Так, за даними численних досліджень та нашими власними спостереженнями, його відрізняють відсутність підвищеної тривожності, ризикована поведінка, пунктуальність, додержання даного слова, а з іншого – відчуття напруженості, побоювання за результати бізнесової діяльності й не обов'язковість. Деякі дослідники вважають, що успішні підприємці відрізняються від решти тим, що ними важче маніпулювати, що вони менше ризикують потрапити в підступні тенета маніпулятивних технологій. До людей, які важко піддаються маніпуляції, іноді також відносять чоловіків (хоча у наше емансиповане століття з таким сексистським поглядом навряд можна повністю погодитися); освічених осіб; затребуваних фахівців; молодь; інтерналів; жителів великих міст. Варто навести соціально-психологічні властивості людей, які найменшою мірою забезпечені від впливу маніпулятивних методів. Їм здебільшого притаманні: навіюваність, низька психічна активність, занижена самооцінка, чутливість, сором'язливість, слабе логічне мислення тощо [5]. Вважається, що країни успішного бізнесу стійкіші до маніпуляцій, навіювань, тоталітарного правління, поширення соціальних патологій, тобто мають більш міцний колективний імунітет проти актуальних внутрішніх і зовнішніх загроз.

Одночасно в сучасному світі антрепренерство цілком справедливо сприймають як алгоритм подолання атавізмів минулого, деструктивного традиціоналізму, інертності масової свідомості тощо. Згадаємо у «телеграфному режимі» деякі підприємницькі ідеї, що були в основі промислових революцій і допомогли підвищити «standard of life» пересічної людини, зрештою докорінно змінивши світ. Безумовно, у цьому контексті варто згадати і видатні досягнення прадавніх винахідників, і більш сучасні відкриття представників, як говорили ще відносно нещодавно, науково-технічного прогресу. Так, згадаємо винахід книгодрукарства, годинника, парового двигуна, трансформатора, генератора, верстата, електричної лампочки, телеграфу, конвеєра, автомобіля, літака, штучного супутника Землі, комп'ютеру, інтернету, смартфонів та ін. На цьому тлі не можна не назвати тих, хто мав до цих винаходів безпосереднє відношення, – відомих підприємців, промисловців, учених: Й. Гутенберга, Г. Форда, Д. Рокфеллера, Е. Карнегі, Т. Едісона, Д. Моргана, У. Діснея, Т. Уотсона, Д. Пакарда, О. Грехема Белла, Б. Хюлетта, К. Вандербільта,

² Ч. Діккенс здебільшого писав про життя найбідніших верств населення.

³ Д. Оруел у своїх романах-антиутопіях застерігав проти побудови тоталітарного суспільства.

Д. Вестінгауза, Р. Хендлер, Н. Кліко, І. Сікорського, Б. Патона, С. Корольова, М. Амосова, В. Каразіна, О. Попова, Б. Гейтса, А. Моріта, С. Хонда, В. Сіменса та ін.

Крім того, зазначимо й інші вияви приватної ініціативи, що привели до фінансового успіху своїх засновників і згодом перетворилися на впізнавані бренди сучасного світу⁴. Не претендуючи на вичерпний аналіз, наведемо, на наш погляд, найбільш цікаві й резонансні. Так, у 1650 р. Г. Роббінз відкриває у Лондоні авангардну для того часу шлюбну агенцію «Бюро зустрічей і адрес». У 1765 р. Р. Геннесі оселився у французькому департаменті Шаранта і наполегливою працею довів, що міцні напої не завжди призводять до появи синього носа. У 1841 р. Т. Кук започатковує роботу власної туристичної агенції, зараз відому як «Thomas Cook Group». Прикметно, що його клієнтом був сам Марк Твен⁵. У 1852 р. А. Бусико відкриває в Парижі один із перших супермаркетів «Au Bon Marche», що можна приблизно перекласти як «дешево або за доступною ціною». Він розпочав розкладати свій товар по полицях, встановлювати фіксовані цінники, влаштовувати розпродажі й різноманітні рекламні акції. Доти щодо вартості було прийнято торгуватися. У 1886 р. аптекар з американського міста Атланта Д. Пембертон винайшов, на його думку, ліки від нудьги, меланхолії, головного болю, розладів нервової системи тощо. Сьогодні цей легендарний напій відомий у всьому світі як «Coca-Cola»⁶. У 1897 р. Л. Стросс випускає джинси, зробивши популярну торговельну марку на довгі роки, сьогодні відому як «Levi Strauss & Co»⁷. У 1921 р. Коко Шанель додає до своїх сміливих вбрань не менш сміливий аромат, згодом легко впізнаваний під брендом «Chanel № 5». У 1959 р. винахідниця Р. Хендлер створює найпопулярнішу ляльку у світі – Barbie.

Усвідомлюючи позитивні зрушення від поширення приватної ділової ініціативи, її глорифікують майже усіма мовами світу, зокрема англійською – однією з найпоширеніших мов міжнародного спілкування, у тому числі й всесвітньої бізнес-комунікації. Прикметно, що практика підприємництва особливо успішно зарекомендувала себе саме в англосаксонських країнах, тому цілком природно, що англійська мова стає рупором популяризації емансипаційних підприємницьких цінностей. До того ж, наприклад, у Європейському Союзі мову Шекспіра розуміють і здатні нею спілкуватись приблизно 38%, натомість французькою – 12 %, німецькою – 11% його мешканців.

Отже, підприємництво як суспільний феномен відіграє вкрай важливу роль у реформуванні соціуму. Вище ми визначили його економічні функції, зараз зацентруємо на більш універсальних, загальносоціальних: 1) функція індивідуального і державного самозабезпечення; 2) динаміки соціально-політичної системи; 3) подолання атавізмів минулого, деструктивного традиціоналізму та соціальних патологій; 4) профілактики поширення корупційних практик і бідності; 5) ефективної протидії маніпулятивному впливу; 6) висхідної соціальної мобільності; 7) перманентного інноваційного зростання; 8) ідеологічного забезпечення суспільного розвитку. Такі функції виявляються надзвичайно актуальними для сучасної України, але особливої ваги набуває остання. Чому б не обрати як ідеологічний проєкт солідаризації й інтеграції України, як серцевину національної ідеї створення країни успішних підприємців і забезпечених людей виробничої праці? Ідеться насамперед про моральні чесноти цих соціальних груп, у першу чергу підприємців, у веберівському і франклінівському розумінні, тобто про актуалізацію антрепренерства, заснованого на гуманістичних цінностях. Треба підкреслити, що в Україні на межі XIX-XX століть було чимало підприємців, які у своїй діяльності ефективно реалізовували функції соціально-етичного бізнесу. Варто згадати меценатську і благодійну діяльність Б. Ханенка, Д. Марголіна, В. Тарновського, М. Терещенка, І. Харитоненка, родини Симиренків та ін. На нашу думку, для сучасного українського суспільства, зокрема прориву в розвитку його економічної сфери, надзвичайно важливо, щоб вітчизняні підприємці взяли на озброєння головні ідеї соціального маркетингу, а саме надзвичайно дієвого підходу, який, окрім формування лояльності до окремого бренду з боку споживачів, створює сприятливі підстави для ефективної інтеграції суспільства. Адже у глобальному світі довіра до традиційних соціальних інститутів деякою мірою зменшується, але до брендів успішних комерційних компаній, які займаються суспільно відповідальним бізнесом, навпаки, зростає. Варто зауважити, що означена парадигма маркетингу не перетворюється на чистий тип філантропії або милосердя, оскільки у своїй основі має потужний економічний інтерес. Проте він реалізується із взаємною вигодою як для торговельної компанії, так і для всього суспільства [6, с. 26-27].

Підводячи підсумки, підкреслимо, що ідеологічний проєкт – країна соціально відповідального бізнесу та ефективної виробничої праці – стає надзвичайно актуальним. Адже завдяки його реалізації кожна людина мала б реальне право на рівних змагатися з іншими з огляду на результати власної діяльності, а

⁴ Серед класичних прикладів підприємницької ініціативи подекуди трапляються відверто кумедні епізоди. Так, колись підприємливий хлопчина написав листа Д. Леннону із проханням про грошову допомогу. Мовляв, йому кортить податися у навколосвітню подорож. Д. Леннон відповів у листі: «Займайся медитацією – і ти побачиш увесь світ». Попри це, заповзятий юнак все ж таки здійснив свою мрію, продавши на одному з аукціонів цей лист.

⁵ Ми знаємо про Томаса Кука завдяки віршу С. Маршака «Містер Твістер».

⁶ До слова, Д. С. Пембертон провів останні дні життя в бідності.

⁷ Кожної секунди у світі продають приблизно три пари таких джинсів.

отже, отримала б можливість самореалізуватися. Саме у цьому полягає сутність парадигми сучасного цивілізованого світу – парадигми соціального підприємництва або, як ще говорять, соціального маркетингу. До слова, про його праксеологічний потенціал у межах економічного і насамперед позаекономічного застосування так багато та захоплююче пишуть Ф. Котлер, Р. Нед і Ненсі Р. Лі «Social Marketing: Improving the Quality of Life» (2002) [8]. Водночас можна впевнено говорити, що в експертній спільноті означений аспект підприємницької діяльності зосереджує дедалі більше уваги [7, 11]. Свої подальші наукові розвідки з проблематики цієї публікації ми плануємо зосередити на питаннях актуального стану та перспективах розвитку соціально відповідального бізнесу в українському суспільстві, його відповідності загальноприйнятим світовим стандартам.

Література:

1. Бакіров В. С. Суспільство знань та трансформація вищої освіти // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т. 1. Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. С. 352-356.
2. Костенко Н. Медіастилі в європейському ландшафті // Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. Н. Костенко та А. Ручки. К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. 288 с.
3. Пилипенко В. С. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. К.: ПЦ «Фоліант», 2005 224 с.
4. Экономическая культура населения Украины / под ред. академика НАН Украины В. М. Вороны, д-ра филос. наук, профессора Е. И. Суименко: К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. 316 с.
5. Сідун О. Ю. Сугестивність як детермінанта узалежнених форм поведінки в юнацькому віці // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ. 2018.
6. Ніколенко В. В. Еволюція класичних парадигм брендингу: від економічного раціоналізму до соціальної відповідальності // Грані. 2020. Том 23 (№ 4). С. 20-27 DOI: <https://doi.org/10.15421/172037>
7. Cera G., Belas J., Marousek J., Cera E. Do size and age of small and medium-sized enterprises matter in corporate social responsibility? // ECONOMICS & SOCIOLOGY. 2020. Vol. 13 (№2). Pp. 294-320 DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-2/6>
8. Kotler P., Ned R., Nancy R. Lee. Social Marketing: Improving the Quality of Life SAGE Publication, 2002. 438 p.
9. McClelland, David C. The Achievement Motive. Appleton-Century-Crofts, 1953. 384 p.
10. McClelland, David C. The Achieving Society. Publisher: D. Van Nostrand. Princeton, NJ, 1961. 532 p.
11. Vveinhardt J., Andriukaitiene R. Management culture as part of organizational culture in the context of corporate social responsibility implementation // ECONOMICS & SOCIOLOGY. 2017. Vol. 10 (№3). Pp. 294-320 DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2017/10-3/21>

СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ИСТОРИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Николенко Вадим Викторович – доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, пр. Гагарина, 72, г. Днепр, 49010, Украина, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

В статье проанализирована роль предпринимательской деятельности в развитии общества. Сделан акцент на ее сущности, социоинтеграционном характере, системообразующих мотивах, экономических и внеэкономических функциях. Особое внимание уделено вкладу Й. Шумпетера в развитие социологической теории предпринимательства. Обозначена эффективность частной деловой инициативы в преодолении инертности массового сознания, деструктивного традиционализма, социальной аномии, бедности, манипулятивного влияния. Исследовательский интерес сосредоточен на действенности ценностей антрепренерства для локализации широкого спектра социальных патологий. Речь идет о проблемах коррупции, халатности, кулуарности, nepотизма, фаворитизма, телефонного права, личной преданности руководителю вместо профессионализма, абсолютизации политической карьеры, наличия праздного класса, отсутствия достижительской мотивации, которые преимущественно являются разрушительными атавизмами прошлого. Зафиксировано наличие эвристического потенциала определенных лексических конструкций как «рентгеновских снимков», которые способны детализировать специфику и основные векторы трансформации современного социума. Обозначены успешные примеры построения актуальных форматов репрезентативной культуры в развитых странах (прежде всего с помощью традиционных СМИ) для популяризации в публичном пространстве эмансипационных ценностей. В частности, речь идет о ценностях профессионализма, самореализации, рыночной конкуренции, достижительской мотивации, систематичности, свободы, социального доверия и ответственности, толерантности и т. п. Вместе с тем на фоне промышленных революций и процессов индустриализации выделены наиболее выдающиеся фигуры, а также резонансные предпринимательские изобретения, которые существенно изменили социально-экономическое лицо глобального общества. Акцентируется внимание на известных представителях социально-этичного бизнеса в Украине на рубеже XIX-XX столетий. Сделан вывод, что идеологический проект – страна социально ответственного бизнеса и эффективного производственного труда – имеет особую актуальность на современном этапе, поскольку его реализация дала бы каждому человеку реальное право на равных соревноваться с другими в результатах собственного труда и ощущать возможность самореализации в контексте актуальной парадигмы цивилизованного мира – социального

предпринимательства или, другими словами, социального маркетинга. Подчеркнуто, что человек, для которого актуальны вопросы не только хозяйственного, но и внеэкономического прогресса общества, становится сегодня носителем весомого модернизационного потенциала.

Ключевые слова: предпринимательство, мотивы, репрезентативная культура, эмансипационные ценности, социально ответственный бизнес, манипулятивное влияние, социальные проблемы, средства массовой информации, достигательская мотивация.

References:

1. Bakirov, V. S. (2006) "Knowledge Society and Transformation of Higher Education" *Methodology, theory and practice of modern society. Collection of scientific works*. In 2 vols. Vol. I. Kharkiv: Publishing Center of V. N. Karazin Kharkiv National University. Pp. 352-356 [in Russian]
2. Kostenko, N. (2010) "Media Style in the European Landscape" in Kostenko, N., Ruchka, A. (eds.) *Subculture variability of Ukrainian society* Kyiv: Institute Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
3. Pilipenko, V. E. (2005) *Man in a Market Society: Orientation, Behavior, Culture*. K.: "Foliant" [in Ukrainian]
4. Vorona, V. M. and Suimenko, E. I. (eds.) (2008) *Economic Culture of the Population of Ukraine* K.: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
5. Sydun, O. (2018) *Sugesvisity as a moderate dependent form of behavior at a young age* // Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. 19.00.07 – pedagogical and age-related psychology. Kyiv. 2018 [in Ukrainian]
6. Nikolenko, V. (2020) "The evolution of the main branding paradigms: from economic rationalism to social responsibility", *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(4), pp. 20-27. DOI: <https://doi.org/10.15421/172037> [in Ukrainian]
7. Çera, G., Belas, J., Marousek, J., & Çera, E. (2020). "Do size and age of small and medium-sized enterprises matter in corporate social responsibility?" *Economics and Sociology*, 13(2), 86-99. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-2/6>
8. Kotler, P., Ned, R., Nancy, R. Lee (2002) *Social Marketing: Improving the Quality of Life*. SAGE Publication
9. McClelland, David C. (1953) *The Achievement Motive*. Appleton-Century-Crofts
10. McClelland, David C. (1961) *The Achieving Society*. Publisher: D. Van Nostrand. Princeton, NJ
11. Vveinhardt, J., Andriukaitiene, R. (2017) "Management culture as part of organizational culture in the context of corporate social responsibility implementation" *Economics & Sociology*. Vol. 10 (№3). 294-320 DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2017/10-3/21>

УДК 316.7

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-04

CULTURE TALK В УМОВАХ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ: ЯК МИ ГОВОРИМО ПРО КУЛЬТУРУ І ЧОМУ ЦЕ ВАЖЛИВО

Білозеров Костянтин Олександрович – аспірант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61144, Україна, e-mail belozyorovkonstantin@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6594-0018>

Стаття присвячена дослідженню феномену повсякденної практики culture talk, пошукам найбільш придатної соціологічної оптики до вивчення даного феномену. Стрижневим завданням статті є визначення евристичного потенціалу синтезу теоретичних підходів Омара Лізардо і Марка Фішера в контексті аналізу соціальної практики culture talk. Особливу увагу приділено поняттю «капіталістичний реалізм», запропонованому Марком Фішером. Проаналізовано зв'язок капіталістичного реалізму з феноменом culture talk, специфіку прояву капіталістичного реалізму в сучасному українському суспільстві, зокрема в політичній сфері, культурних трансформаціях, інших соціальних процесах. Підкреслено, що дослідження практики culture talk не може обмежуватися виключно комунікативним аспектом, що цей феномен потребує всебічного вивчення. Акцентовано на тих особливостях концепції Омара Лізардо, які відкривають нові можливості емпіричного аналізу феномену culture talk в рамках кількісного і якісного соціологічного дослідження. Здійснено критичний аналіз ідеї Омара Лізардо, який представляє culture talk в якості соціації, тобто комунікації, яка не актуалізує конфлікт і здатна розвиватися заради самої себе. Зазначено, що поняття «капіталістичний реалізм» виводить аналіз практики culture talk з площини суто комунікативного аспекту до вивчення її як простору політичних, культурних та соціальних артикуляцій агентів. Доведено, що феномен culture talk містить елементи політичної, ідеологічної, класової дискусії. Наведено деякі приклади таких дискусій, характерних для сучасного українського суспільства. Наголошено на можливості подальшого наукового, зокрема соціологічного, вивчення культурного споживання та естетичних категорій в рамках представленої теоретико-методологічної моделі, а саме синтезу теоретичних напрацювань Омара Лізардо та Марка Фішера.

Ключові слова: culture talk, капіталістичний реалізм, теорія смаку П'єра Бурдьє, естетика, культурне споживання

CULTURE TALK IN CAPITALIST REALISM: HOW WE TALK ABOUT CULTURE AND WHY IT'S IMPORTANT

Belozyorov Konstantin – PhD student, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail belozyorovkonstantin@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6594-0018>

The article is devoted to the study of the phenomenon of everyday practice of culture talk, the search for the most appropriate sociological optics for the study of this phenomenon. The core task of the article is to determine the heuristic potential of the synthesis of the theoretical approaches of Omar Lizardo and Mark Fisher in the context of the analysis of the social practice of culture talk. Particular attention is paid to the concept of "capitalist realism" proposed by Mark Fischer. The connection between capitalist realism and the phenomenon of culture talk, the specificity of the manifestation of capitalist realism in modern Ukrainian society, including in the political sphere, cultural transformations, and other social processes, is analyzed. It is emphasized that the study of the practice of culture talk cannot be limited exclusively to the communicative aspect, that this phenomenon requires a comprehensive study. The emphasis is made on those features of Omar Lizardo's concept that open up new opportunities for empirical analysis of the culture talk phenomenon within the framework of quantitative and qualitative sociological research. A critical analysis of the idea of Omar Lizardo is carried out, which presents culture talk as socialization, that is, communication that does not actualize the conflict and is capable of developing for its own sake. It is noted that the concept of "capitalist realism" takes the analysis of culture talk practice from the plane of a purely communicative aspect to the study of it as a space of political, cultural and social articulations of agents. It is proved that the phenomenon of culture talk contains elements of political, ideological, class discussions. Some examples of such discussions are given, which are typical for modern Ukrainian society. The possibilities of further scientific, including sociological, study of cultural consumption and aesthetic categories within the framework of the presented theoretical and methodological model, namely the synthesis of the theoretical developments of Omar Lizardo and Mark Fisher, are determined.

Keywords: culture talk, capitalist realism, Pierre Bourdieu's theory of taste, aesthetics, cultural consumption

Вступ

Естетика в різних формах свого прояву практично завжди є дзеркалом соціальних процесів, і сучасний стан суспільства не є винятком. Усі складові сьогоднішньої естетики, починаючи від найбільших форм у вигляді картинних виставок у кращих музеях світу до найдрібніших (наприклад мемів і коментарів на сайтах), так чи інакше відображають соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві. Тому графіті, коментарі в соціальних мережах, меми, перформанси, виставки сучасного мистецтва і навіть звичайні розмови про продукти культурного виробництва можуть стати об'єктом соціологічного аналізу. При пильному погляді на такі елементи естетичного поля ми можемо помітити, що в естетичній картині світу помітні значні зміни, які викликані глобалізацією і поширенням неоліберальної логіки, властивої цьому процесу [1]. Ці зміни сприяли виникненню не тільки нових форм естетичних практик споживання і сприйняття, але й формуванню естетичних артикуляцій і способів їхньої передачі. Прикладом цього можуть бути трансформації традиційних музейних просторів і експозицій. Важливо відзначити, що такі зміни по всьому світу торкнулися всіх рівнів життєдіяльності спільнот від інституційного рівня до рівня індивідуальних практик агентів. Для того, щоб зафіксувати, проаналізувати й розкрити логіку цих змін, необхідні соціологічні дослідження цих явищ.

Соціологічний аналіз поля естетики і вивчення його внутрішніх процесів є «terra incognita» для вітчизняної соціології. Серед вітчизняних дослідників можна згадати роботи Е. Миропольської, яка досліджувала мистецтво з точки зору філософії абсурду, що є відповіддю на зміни світу в ХХ столітті [2]; дослідження Е. Ланюк, яка займалася проблемою взаємозв'язку естетики і політики [3]; роботи Л. Стеценко зі спробами соціологічного аналізу сучасного мистецтва в контексті сучасної естетики та інші [4]. Однак потрібно зазначити, що більшість досліджень естетики в сучасній Україні є філософськими та культурологічними, тоді як вітчизняна соціологія залишається осторонь подібних досліджень. Це зумовлює відсутність розгорнутих теоретико-методологічних підходів до вивчення практик споживання продуктів культурного виробництва, взаємозв'язку між розвитком естетики та сучасного суспільства, а отже, брак їхнього емпіричного дослідження.

Наявність лакуни в соціологічному теоретизуванні з обраної тематики зумовлює гносеологічну значущість представленого нами дослідження. Підійти до завдання соціологічного аналізу сучасного поля естетики, який може бути спрямований на вивчення окремих естетичних практик або ж естетики як форми суспільної свідомості, можна з різних теоретико-методологічних засад. Можна розглядати естетику як дискурс і вивчати його правила і механізми функціонування; можна розглядати її крізь комунікативну призму, а можна поглянути на естетику з точки зору повсякденних практик та їхнього відтворення. Для того, щоб отримати максимально широкий «кут зору» на дану проблему, ми пропонуємо використовувати синтетичний підхід і його розгортання американським соціологом Омаром Лізардо, який вивчає культурне споживання в його різних аспектах. Напрацювання О. Лізардо засновані на переосмисленні ідей П'єра Бурдьє, тому у фокусі його аналізу є габітус, смак і його поширення в персональних мережах («personal network»), культурний капітал тощо. Нестандартним, з нашої точки зору, прикладом аналізу (від)творення естетичних категорій є culture talk, який Омар Лізардо запропонував досліджувати у вигляді кейс-стаді. У той же час ми намагатимемося розширити потенціал такого підходу за допомогою поняття «капіталістичного реалізму», яке ввів до наукового обігу британський дослідник Марк Фішер [1]. Дане поняття зробить наше дослідження більш чутливим до поточної соціальної та політичної ситуації при аналізі безпосередньо категорій, якими користуються респонденти, про що ми докладніше скажемо нижче.

Метою даної статті є визначення евристичного потенціалу синтезування теоретичних підходів О. Лізардо і М. Фішера у контексті вивчення такого явища, як culture talk, а також розробки моделі соціологічного дослідження цього феномену, реалізація якої б дозволила виявити дискурси та їхній зв'язок з явищами капіталістичного реалізму.

Капіталістичний реалізм: ескіз сучасності

У представників соціогуманітарних наук немає єдиної думки про те, як концептуалізувати нинішній етап соціального, політичного і в цілому історичного руху. Поняття постмодерну [5], метамодерну [6] тощо були задіяні в спробах соціологів і філософів «зробити фотографію» сучасності, щоб представити її образ і детальний аналіз, але зробити це виявилось дуже важко. Адже постійні зміни немов відволікають дослідника і змушують його звертати увагу на нові проблеми. Чи дійсно щось змінюється або ж ми в певний момент зупинилися і зараз лише заворожені рухом якихось символів і насправді ніяких змін давно немає? Це питання відсилає нас до відомого діагнозу сучасного суспільства, який поставив Жан Бодрійяр: «Все тече, все змінюється у нас на очах, все знаходить новий вигляд, і, проте змін ні в чому немає» [7]. Встановити реальність цих змін ми не можемо, тому немає єдиної думки про способи аналізу і наборів категорій для опису нинішнього історичного моменту. З усіх існуючих концепцій ми пропонуємо використовувати ідею, запропоновану Марком Фішером, який вводить поняття капіталістичного реалізму. Це поняття є найбільш вдалим для нас, оскільки не просто являє собою аналітичну категорію, але й задає вектор можливих досліджень у міждисциплінарному ключі і безпосередньо для соціології, про що ми

поговоримо нижче. Важливо зазначити, що це поняття незаслужено обділено увагою у вітчизняній соціології і в той же час має на увазі широкий міждисциплінарний погляд на сучасну ситуацію.

Сам Марк Фішер так характеризував природу капіталістичного реалізму: «Капіталістичний реалізм [...] не може бути обмежений сферою мистецтва або квазі-пропагандистським способом функціонування реклами. Це, скоріше, схоже на загальну атмосферу, що управляє не тільки виробництвом культури, але також регулюванням праці та виховання, і діє як свого роду невидимий бар'єр, який стримує думки і дії» [1]. Така характеристика дає можливість побачити капіталістичний реалізм не тільки як економічну модель або політичну формацію, але як модель мислення або дискурс, який створює обмеження для дій, мислення або будь-якого роду висловлювань (естетичних, політичних тощо). В ході здійсненого нами аналізу ми побачили, що таке розуміння сучасної ситуації відкриває для нас додаткові дослідницькі оптики. Адже завдяки такому визначенню ми можемо досліджувати не тільки такі феномени, як culture talk, а й різного роду естетичні висловлювання сучасних художників і виробників культурних продуктів в цілому або ж, наприклад, зв'язок між національною культурою та супутньою їй естетикою і культурою життєвого світу окремих агентів, які можуть різночудно відрізнятися. Подальше використання цього поняття і розширення поля його застосування ми залишимо на майбутнє.

Марк Фішер, у першу чергу, зосереджений на аналізі культури і мистецтва, однак він розгортає свої ідеї ширше і аналізує соціальну реальність в цілому. Зокрема, його роботи повертають нас до ідеї про те, що ідеології більше не мають потреби в плакатах, транспарантах і навіть Великому Браті. Сучасна ситуація капіталістичного реалізму більше не має на увазі протиставлення «лівих» і «правих», адже ці метанаративи вже канули в Літу [8], вони зруйновані і майже забуті. Однак зникнення цих метанаративів не усуває протиріч. Ми можемо помітити, що ця думка Марка Фішера близька до тези Славоя Жижека, який стверджує, що сучасний капіталізм «харчується» своїми внутрішніми протиріччями, і підкреслює, що всередині ліберальної докси не існує жодної реальної альтернативи [9]. Це не означає, що «ліві» і «праві» ідеології зникли абсолютно, але вони більше не мають ніякої «підривної» енергії. Безумовно, в моменти кризи заклики до солідарності чи, навпаки, ізоляції від нав'язливих Інших (прикладом ізоляції можуть бути протести і дискусії в Європі в розпал міграційної кризи біженців з Близького Сходу) знаходять відгук у суспільстві. Ці ідеології все ще можуть активізувати людей, але не основну масу, оскільки вона байдужа до закликів цих ідеологій. Про байдужість мас та їхню інертність ми знаємо завдяки Ж. Бодрійяру, який стверджував, що ми досягли моменту, коли маси більше не відгукуються на ці заклики, вони, немов чорна діра, викривляють усе те, що спрямовується в їхній бік. Саме тому влада, на думку Ж. Бодрійяра, зараз так активно звертається до мас, хоче змусити маси говорити, хоче порахувати їх і закликає хоч до якоїсь активності [10].

Марк Фішер тут йде від логіки французького соціолога і стверджує, що така ситуація можлива тільки через панування капіталістичного реалізму, який блокує будь-які альтернативи як в мисленні, так і в дії. Цей «невидимий бар'єр» дозволяє вириватися окремим критичним зауваженням до тих пір, поки вони залишаються зав'язані логікою самого капіталізму; адже інша, «надкритична» поведінка підриває його стійкість. Якщо ж такі «надкритичні» тези все ж народжуються, то вони не продукують дійсно сильних альтернатив, оскільки ключова теза капіталістичного реалізму полягає в тому, що альтернатив немає. Всі альтернативи дискредитували себе або є неспроможними [1]. Саме цим пояснюється, наприклад, той факт, що багато екологічних рухів виступають за етичне споживання для населення, але повністю ігнорують рівень забруднення планети, який виробляється і підтримується корпораціями і державами. Це вкотре підкреслює логіку функціонування капіталістичного реалізму, в якому відповідальність переноситься з самої системи на окремих людей, що не заперечує існування проблеми, але блокує будь-яку потенційну критику самого світоустрою.

Застосовуючи ці ідеї щодо українських реалій, ми можемо поставити далеко не риторичне питання: чи не про це говорять останні тенденції? Молодь в Європі все рідше голосує і бере участь у політичних акціях і взагалі ставить під сумнів тезу про те, що демократія є найкращою формою правління. Українська молодь практично не цікавиться політикою (за даними дослідження «Українське покоління Z: цінності та орієнтири» 65% опитаних взагалі або практично не цікавляться політикою) і не може визначитися, до якого крила в дихотомії «ліві – праві» вона схиляється [11]. Ми не стверджуємо, що всі ці тенденції викликані лише тим, що ми (слідом за М. Фішером) називаємо капіталістичним реалізмом, але в той же час і заперечувати його вплив досить складно. На даний момент немає досліджень, які б чітко відповідали на питання про природу цієї апатії молоді в її ставленні до політики. Намагаючись це пояснити, ми повертаємось до наведеної вище тези Жана Бодрійяра, що, незважаючи на велику кількість змін, нічого не змінюється. Саме відсутність реальних змін і альтернатив породжує недовіру і розчарування в державі і політичній системі, що знаходить своє відображення в апатії, іронії і цинізмі, які висловлює сучасна молодь. Молодь, якщо продовжувати логіку Ж. Бодрійяра, як частина мовчазної більшості вже практично перетворилася в публіку, яка готова лише спостерігати і саркастично коментувати елементи корумпованої держави, все більше заглиблюючись у світ приватного життя в очікуванні нових видовищ [10]. Ми стаємо

свідками того, що, незважаючи на наявність невдоволення, жодних альтернатив не пропонується, а тому більшість молоді просто дистанціюється від політики та інших проблем.

Як підкреслює М. Фішер, саме апатія, цинізм і страх є основними почуттями людей в епоху капіталістичного реалізму. Якщо про апатію ми вже згадували, то страх і цинізм є відповіддю на нестабільність ситуації й примари глобальних катастроф (екологічних, політичних та інших), які притаманні сучасному світові. У свою чергу, страх і цинізм трансформуються в постіронію, в похмурий і абсурдний гумор, в меми та інші способи виплеснути накопичену тривогу та страх. У цьому абсурдному гуморі, мемах, у постіронії і формується, якщо і не нова, то, безумовно, переглянута естетика нового покоління. Цю нову естетику, що виражається в спогляданні (див. далі), можна побачити на прикладі culture talk, що вивчається Омаром Лізардо. Під час culture talk проводиться обговорення культури, причому учасники виробництва залишаються лише спостерігачами; в цих обговореннях (від)творюються різні штампи, категорії та уявлення, на що, безумовно, впливають габітус, клас і ансамблі капіталів. При цьому О. Лізардо не зважає на загальну тенденцію, загальний стан і настрої, які також важливо аналізувати. Саме цей загальний стан, який ми (за М. Фішером) визначаємо як капіталістичний реалізм, необхідно, на наш погляд, ввести в розширену версію даного дослідження. Таке розширення кругозору дозволить зафіксувати «чутливі» точки сучасної естетичної картини світу, зафіксувати переважаючі категорії, співвіднести їх з соціально-політичним контекстом сучасності. Показово, що О. Лізардо не проблематизує culture talk і бачить у ньому лише відтворення мереж і гру капіталів, тоді як у такому дослідженні, з нашої точки зору, можна і потрібно приділяти увагу тому, що саме говорять і обговорюють учасники дослідження і як вони про це говорять. Адже цілком імовірна гіпотеза, що саме в culture talk і можуть бути виявлені сліди капіталістичного реалізму, дискурси і категорії, які постійно (від)творюються, що дозволить представити більш широкий погляд на проблему трансформації в естетичній картині.

Повертаючись до постаті Марка Фішера, відзначимо, що важливо також те, що він сам є гарним прикладом цієї нової («переглянутої») естетики, оскільки предметом його аналізу завжди була популярна культура та (меншою мірою) політика¹. Ми здатні лише читати і коментувати будь що, коли світ навколо нас поступово руйнується. Балансуючи на порозі глобальної катастрофи (екологічної, соціальної і політичної), ми іронічно і не без остраху відправляємо один одному меми, коментуємо твіти та відео на YouTube, а під час наших culture talk визнаємо реальність катастрофи, але також визнаємо і наше відсторонення від неї, безсилля щодо неї. Саме тому нам потрібно відійти від ідеалістичного уявлення як про комунікацію в цілому, так і в конкретному кейсі (нижче ми поговоримо про те, що в погляді Омара Лізардо culture talk є «чистим» видом спілкування, не обтяженим ідеологічним чи будь-яким іншим фреймом), і поставити під питання навіть такі повсякденні акти, про які йшлося вище. Можливо, нам варто розглядати навіть найдрібніші артикуляції як політичні висловлювання. Адже навіть у мовчазних спостерігачів, на яких перетворюються сучасні індивіди, може бути політична позиція, але поки соціологія просто не знає, де їх шукати. Адже є ймовірність, що індикатором активності та участі в політичному житті більше не виступають (або виступають, але не в достатній мірі) мітинги і голосування. Ми можемо припустити, що, як мінімум, частина цього активізму «перетекла» в інтернет-культуру, андеграундні виставки сучасних художників або блоги. Очевидно, що практика «розмов на кухні» про політику і життя частково «перетекла» в нескінченні обговорення в коментарях у соціальних мережах та електронних медіа, а висловлювати невдоволення, наприклад політикою, тепер простіше за допомогою мемів і в ході обговорення сучасного мистецтва, а не на вулиці з транспарантами.

М. Фішер вважав, що капіталістичний реалізм створює простір «руїни культури», де більше немає залученості людини; в цьому просторі немає вірувань і діяльності, але є лише естетика споглядання. Відтепер ми дистанціюємося від усього і немов спостерігаємо з боку за тим, що відбувається, стаємо глядачами, споживачами, але не учасниками історії [1]. Капіталізм перетворює культуру в музейні експонати і паразитує на вже давно існуючих артефактах культури, він всьому надає мінову вартість (починаючи від робіт Леонардо да Вінчі і закінчуючи образами порнозірок), що і живить капіталістичний реалізм. Всі ці рімейки, реюніони і перевидання демонструють, що система немов «харчується» нашим почуттям ностальгії і попередніми досягненнями мистецтва і культури. Незважаючи на це, ми все ще продукуємо контент, продовжуємо класифікувати і оцінювати, висловлювати свої смакові переваги і критикувати. При цьому учасники процесів (від)творення використовують різні категорії під час culture talk, говорять про різну культуру, володіють певними смаками, а їхні смаки, про що потрібно пам'ятати, не є раціональним вибором. Ці смаки, будучи породженням засвоєних соціальних установок, які не тільки

¹ Так, він аналізував і коментував поп-культуру у своєму відомому блозі «K-Punk» і популярність здобув багато в чому завдяки нотаткам і спілкуванню з людьми на його віртуальних сторінках. На цьому блозі явно лежить відбиток капіталістичного реалізму, про який він першим і заговорив. На більшості сторінок блогу і в небагатьох цілісних наукових публікаціях він в яскравому аналітичному ключі розкриває сутність капіталістичного реалізму. Незважаючи на те, що страждав від глибокої депресії, породженої ним. Ті люди, які тоді коментували його записи, ті, з ким він вів діалог, і ми, хто вже після його смерті читаємо цей блог, – всі ми - мовчазні спостерігачі, про яких він говорив, коли описував руїну культури.

«вбудовуються» в схеми сприйняття агента, як їх позначив би П. Бурдьє, але являють собою мережу складних класифікацій, що визначають вибір його соціального оточення, дизайну квартири, фотографії на аватарі в соціальних мережах і способах проведення часу. Вбудовані надзвичайно глибоко, ці смаки знаходять своє вираження безпосередньо в тілесних практиках, але при цьому залишаються прихованими для самого агента, визначаючи ставлення агента до світу, конкретного співрозмовника і теми діалогу.

Таку діалектику (від)творення порядку капіталістичного реалізму допомагає досліджувати концепція Омара Лізардо, але для більш глибокого її розуміння необхідно прояснити загальну логіку теорії смаку П'єра Бурдьє, на яку американський соціолог активно спирається.

Теорія смаку П'єра Бурдьє

Спираючись на роботи П. Бурдьє, Омар Лізардо намагається вибудувати своє розуміння соціальних мереж і їхнього зв'язку з габітусом, смаком і різними видами капіталів. Однак для формування цілісного уявлення, як він сам зазначає, необхідно уважно прочитання ідей французького класика і нагадує, що його концепт смаку не може бути вирваним зі складної мережі інших його понять [12].

П'єр Бурдьє в роботі «Розрізнення. Соціальна критика судження смаку» акцентує увагу на тому, як феномен смаку, впливає на розрізнення в суспільстві. Такі повсякденні і прості практики, як вибір одягу, меблів або способів проведення вільного часу і глобально естетичне сприйняття світу суворо підпорядковуються певним закономірностям і не є випадковими або абсолютно ситуативними. Кожна навіть проста практика і в цілому смак є результатом тривалого особистого процесу засвоєння культурного коду, який, у свою чергу, вбудований у глобальний історичний процес трансформації культури.

Для того, щоб довести факт того, що практики споживання дійсно рідко є ситуативними, П'єр Бурдьє розробляє теорію смаку, яка органічно вбудовується в його концепцію соціального простору і розподілу капіталів. Здатність сприйняття не є заздалегідь заданою, але засвоюється в процесі навчання з раннього віку. Це частина габітусу кожної людини, культурний код, читання і засвоєння якого є доступним далеко не кожному. Засвоєння цього культурного коду починається з виховання та школи і розподіл знання про нього є нерівномірним, тому більшість людей відчувають себе досить незатишно поряд з «високим мистецтвом», оскільки не володіють кодом для його розшифровки і визначення його цінності та/або прочитання значення [13].

Будь-яке, навіть базове естетичне судження з використанням найпростіших естетичних класифікацій («красиве» – «негарне», «прекрасне» – «потворне», «цікаве» – «нецікаве») є частиною цього коду. Здатність розрізняти є частиною нашого практичного сенсу, але цю здатність потрібно виховувати в собі і постійно відтворювати. Вона вимагає значних інвестицій часу і енергії, які можуть собі дозволити лише вищі верстви суспільства. З самого дитинства людина повинна не тільки читати і чути про цей культурний код у вигляді параграфів у підручнику і оповідань вчителя, а й постійно стикатися з творами мистецтва, щоб несвідомо засвоювати їхню логіку та образи. Тільки в такому випадку людина може давати оцінки і висловлювати «тонкі» судження смаку, які будуть оцінені іншими власниками цього культурного коду і сприйматися ними як легітимні. Це дуже важливе зауваження для нас, оскільки саме смак, який є частиною габітусу і вибудовує наше уявлення про поле культури, створює класифікаційну мережу категорій, якими ми користуємося для опису і аналізу чогось естетичного. Він навіть впливає на те, що потрапляє у сферу наших переваг, а що ми навіть подумати не можемо в якості естетичного і цікавого. Це підтверджується емпіричними спостереженнями, в тому числі і в сучасних українських реаліях: так, люди з вищою освітою (і, відповідно, з великим культурним капіталом) полюбляють класичну музику, рок і джаз, а люди з середньою освітою частіше схильні слухати народну музику і шансон [14]. Це яскравий приклад того, що люди з великим культурним капіталом засвоїли інший культурний код і тому вважають за краще «високу» музику.

Культурний код є «культурним архівом», в якому міститься інформація про всі культурні надбання з чіткою прив'язкою цих надбань до конкретних історичних епох і з механізмами класифікацій і оцінок, які дозволяють упорядкувати і вибудувати цілісну картину сприйняття [13]. В цьому і полягає різниця між ерудованою людиною, яка може відрізнити роботи Пабло Пікассо від робіт Рене Магрітта і навіть вибудувати розрізнення між глобальними художніми школами (кубізмом і сюрреалізмом, наприклад), бути справжнім поціновувачем і носієм унікального культурного коду. Останній може «прив'язати» конкретну роботу П. Пікассо до його «блакитного періоду», помітити вплив фовістів, вказати деталі написання роботи і «прочитати» її значення. Така включеність у контекст, у розуміння картини можливі лише при входженні в коло тих обраних, хто впевнено почувається поруч з творами мистецтва, володарів особливого культурного капіталу, вихідців з вищих верств суспільства, які в колі собі подібних відокремлюють себе від інших класів. Естетичні судження і категорії цих людей істотно відрізняються від суджень більшості інших. Нерівномірний доступ до культурного коду, який закладається на ранньому етапі соціалізації, створює ситуацію, коли лише одиниці здатні оцінити «високе» мистецтво, а масам залишається поп-культура. Таким чином, підкреслює П. Бурдьє, що навіть такий неререфлексуємий феномен, як смак, не є чимось абстрактним.

Більш того, французький соціолог демонструє нам його генезу, яка тісно пов'язана із загальною системою соціальної нерівності.

Акценти Омара Лізардо в теорії смаку П'єра Бурдьє

Зв'язок між соціальною нерівністю, смаком і габітусом, так переконливо концептуалізований П'єром Бурдьє, добре розумів і Омар Лізардо, який намагається актуалізувати ідеї французького класика в США, дуже ретельно вчитуючись в його ідеї для того, щоб не допускати поширених помилок. Зокрема, О. Лізардо намагається звернути увагу дослідників на кілька важливих аспектів, які більшість інтерпретаторів несвідомо ігнорують або ж спеціально опускають, коли намагаються критикувати ідеї П. Бурдьє.

Багато опонентів П. Бурдьє часто забувають про те, що теорія смаку включена в мережу його концептів і довгий час навіть вважалася скандальною, але причини цієї скандальності часто розумілися неправильно. О. Лізардо зазначає, що багато критиків та інтерпретаторів, у першу чергу американських, об'єктом критики обирали цілком банальну ідею про те, що культура служить владі. Тоді як насправді це занадто нудна і відпрацьована думка для П. Бурдьє. Більш того, пояснення смаку з такої функціоналістської перспективи вже давно, ще з часів Торстейна Веблена [12], пройдений етап. Французький соціолог показує, що нудне зведення теорії смаку до проблеми відносини влади і культури – лише невірне тлумачення критиків, які полегшують собі завдання, зводячи складну теорію до простих тез. Безумовно, теорія П. Бурдьє абсолютно суперечить укоріненій в англомовному просторі теорії раціонального суб'єкта, більш того, вона суперечить також символічному інтеракціонізму (ще одній сильній американській традиції в соціології) і навіть модній тоді континентальній постструктуралістській доктрині. Але її скандальність, сила і глибина, на думку Омара Лізардо, полягають в іншому аспекті.

О. Лізардо показує, що одна з основних і найбільш глибоких тез теорії смаку П'єра Бурдьє полягає в тому, що він фактично робить замах на «священне» право свідомого «я» вибирати між прекрасним і жахливим, класифікувати і оцінювати навколишній світ і окремі його аспекти. П. Бурдьє залишається близьким марксистським ідеям і визнає, що доступ до культурного коду розподілено нерівномірно, але це не головна його теза. Важливіше те, що для бідних і багатих, тих, хто тонко відчуває світ естетів, і забутих суспільством трудяг, культурний вибір виникає зі звичних структур пізнання, які є соціальним несвідомим агента. Смак виникає лише в момент зіткнення агента з класифікованим і класифікуючим набором об'єктів, для асиміляції яких він використовує процедурні ресурси, накопичені в ході онтогенетичної історії [12]. Ось чому не можна говорити про смак як про якусь константу, властиву людині, яка немов «кружляє» над ним. Смак виникає лише в специфічні моменти і має на увазі складні операції з аналізу і класифікації об'єктів. Якщо в якийсь момент culture talk одна людина говорить іншій: «Як тобі останній фільм Тарантіно?», то спочатку в комунікації здійснюється довгий ланцюжок класифікацій («кінематограф» – «сучасний кінематограф» – «сучасний американський кінематограф» і т. д.) вже після цього проводиться оцінка. Але недостатньо зафіксувати сам факт наявності/відсутності такої оцінки, потрібно розуміти, що ця оцінка може бути різною в залежності від рівня включеності індивіда в культурний код. Саме в цьому, на думку О. Лізардо, розкривається вся глибина ідеї П. Бурдьє. У спробах створити з його допомогою теоретико-методологічну оптику дослідження потрібно пам'ятати про це.

(Від)творення естетичних категорій в culture talk та їхнє вивчення

Питання про новий фільм Квентіна Тарантіно є гарним прикладом culture talk, дослідженням якого займається Омар Лізардо. У своєму дослідженні він спирається на кількісні методи і вибудовує ряд гіпотез, які потім намагається довести, виходячи з отриманих даних. Нас буде цікавити його теоретична рамка та ті гіпотези, про які він говорить. Безпосередньо процедуру ми залишимо за дужками, оскільки пропонуємо подібне дослідження проводити в рамках якісної методології. Його підхід до вивчення даної теми ми розширюємо за допомогою вже згаданого поняття капіталістичного реалізму і пропонуємо перемістити фокус уваги на вивчення безпосередньо категорій, які використовують індивіди у своїх розмовах. Завдяки якісній методології ми зможемо з'ясувати, до яких дискурсів звертаються індивіди під час culture talk, зафіксувати наявність/відсутність характерних для капіталістичного реалізму цинізму і страху, проаналізувати природу таких розмов в цілому.

Під culture talk О. Лізардо пропонує розуміти «...обговорення мистецтва і символічних продуктів індустрії культури» [13]. Це визначення досить широке, воно не зовсім відповідає обраній нами дослідницькій логіці і, мабуть, використовується американським соціологом для того, щоб помістити у фрейм culture talk максимально можливу кількість взаємодій. При такому широкому визначенні під «culture talk» можна розуміти і обговорення авангардного джазу, і обговорення стікерів з новими персонажами всесвіту Marvel. Таке визначення в умовах швидких змін не обмежує дослідника жорсткими рамками та дає можливість вносити нові феномени в подібні кейси і все ще залишатися в заданому полі. Крім цього, завдяки такому широкому визначенню, ми не прив'язані до локального контексту, а також можемо включати сюди об'єкти споживання практично будь-якої соціальної групи. Тому, незважаючи на розпливчастість наведеного вище поняття, ми все ж погодимося з тим, що під culture talk можна розуміти обговорення будь-якого предмету, який пов'язаний з продуктами культурного виробництва.

Омар Лізардо вважає, що в culture talk ми бачимо те, що Георг Зіммель називав соціацією, тобто соціальну взаємодію, не зумовлену інструментальними цілями, а лише таку, що відтворюється заради самої себе. Безумовно, це дуже дискусійна теза, але навіть погоджуючись з нею, ми можемо «знайти» в ній набагато більше, ніж просто процес соціації. Так, наприклад, в culture talk можна виявити наявність або відсутність загальних національних героїв для різних груп або ставлення до специфічних культурних продуктів, що включаються державою в процес формування національної ідентичності. Якщо відійти від інструментальної логіки, запропонованої О. Лізардо, і згадати, що в culture talk можуть бути виявлені «больові точки» сучасного капіталізму, природу яких нам демонстрував Марк Фішер при аналізі капіталістичного реалізму, то не можна говорити про жодну соціацію, яка відтворюється заради самої себе. Але для того, щоб ці «больові точки» виявити, нам необхідно розширити дослідження якісними методами, дати можливість естетичній картині світу «розповісти про себе» вустами окремих індивідів.

Для такої соціальної взаємодії, як соціація, не підійдуть будь-які теми, оскільки для сучасних суспільств, на думку Г. Зіммеля, такі розмови є прикладом процесу спільного буття заради певної мети [13]. Це означає, що вона не повинна містити жодних протиріч і, навпаки, сприяти тривалому діалогу. Саме тому culture talk є хорошим прикладом, оскільки не вкладається в логіку суто функціональних діалогів. Тут ми знову повертаємося до тези про те, що culture talk є чистим видом діалогу, однак його кількісне дослідження не дає можливості ані підтвердити цю тезу, ані спростувати її.

Розвиваючи ідею Г. Зіммеля, Омар Лізардо стверджує, що для соціації не підходять діалоги про політику або роботу, які наповнені практичним змістом. Для такої взаємодії необхідний діалог, зміст якого покликаний лише зберігати фокус уваги самої взаємодії. Таким виступає саме culture talk, який, на відміну від діалогу про релігію, наприклад, не підкреслює деякі приховані соціальні розбіжності між людьми, що спілкуються. Але не тільки соціальні розбіжності можуть бути перешкодою для учасників бесіди. Тут в силу може також вступити соціальна нерівність, яка, зокрема, продукує суперечки про «високу» і «низьку» культуру або (в більш тривіальному випадку) про різний рівень доступу до «священного» культурного коду. Безумовно, виникає питання, чи не може діалог про мистецтво і культуру підкреслювати ці приховані розбіжності (такими можуть виступати класові, ідеологічні і будь-які інші)? Це те питання, під егідою якого обговорення, наприклад фільмів Жана-Люка Годара, часто призводить до політичних дебатів, адже, незважаючи на незаперечну геніальність його творінь, багато хто свідомо чи несвідомо ігнорує той факт, що для нього кіно було ще й інструментом для політичних висловлювань, які сьогодні поділяються не всіма. Якщо ж повернутися до сучасної України, аналогічним питанням буде питання про те, чи не зводяться діалоги про творчість окремих музикантів до питання про те, чи є вони патріотами, чи ні. Такий діалог теж може легко розкрити подібні протиріччя, але О. Лізардо з якоїсь причини не враховує цей факт. Можливо, це пояснюється тим, що ще в 2010 році він аналізував, як культурні смаки стають одним із чинників формування індивідуальних мереж (networks) [15], і тому впевнений, що ми, перефразовуючи П. Бурдьє, «говоримо про культуру лише з тими, хто заздалегідь з нами згоден» [13]. Але це лише припущення. Підкреслимо, що О. Лізардо залишає це невисловлене питання без відповіді. Ми ж стверджуємо, що тут криється можливе протиріччя між уявленням про те, що culture talk є настільки простим процесом соціації, яким нам хоче його представити американський соціолог слідом за Георгом Зіммеlem, і безпосередньою соціальною практикою culture talk, в якій все ж між людьми існує різниця в культурному капіталі, наприклад. Ще важливіше відзначити, що в самих culture talk і глобально в естетичній картині світу містяться сенси, які «живуть» і «вмирають» у процесі культурної трансформації сучасного капіталізму і які соціологія може просто втратити, якщо не почати аналізувати їх.

Також важливо нагадати, що культура є одним з найбільш великих «постачальників» тем для спілкування, адже нові культурні продукти виникають постійно, а старі не перестають викликати суперечок. Найкраще це відображає прекрасна формула: «...[p]art of the pleasure of popular culture is talking about it; part of its meaning is... talk» [12]. Безумовно, ми не можемо ігнорувати цей факт і розуміємо, що поп-культура існує ще завдяки тому, що про неї говорять, а вона, у свою чергу, постійно продукує нові теми для подібних обговорень. Як ми вже відзначили вище, навіть такий простий акт, як розмова про якийсь поп-культурний елемент може містити в собі набагато більше значень, ніж здається на перший погляд.

З цим важко не погодитися, оскільки популярна культура є не тільки джерелом для повсякденних діалогів, а й важливим «постачальником» смислів, які сприймаються і транслуються людьми. Тим дивніше, що О. Лізардо у своєму дослідженні не задається питаннями про те, як ми говоримо про культуру і чи дійсно такі розмови є чистими актами комунікації і не передбачають конфлікту. Він зазначає, що люди з більш високим соціально-економічним статусом з більшою ймовірністю будуть обговорювати не поп-культуру, а так звані «fine arts» (образотворче мистецтво), що передбачає більш високий рівень культурного капіталу [12]. Це гіпотеза логічна, але ми вважаємо, що необхідно не тільки підтверджувати наявність ієрархічної структури в споживанні культурних продуктів, а й звертати увагу на приховані елементи соціального несвідомого, які добре виявляються в таких практиках, як culture talk. Омар Лізардо підкреслює, що багато критиків П'єра Бурдьє не хочуть ускладнювати собі життя і тому критикують його

дуже поверхнево, але власною постановкою дослідницьких питань і гіпотез американський соціолог йде не дуже далеко від них. Ми ж, у свою чергу, припускаємо, що в рамках подібного дослідження варто звертати увагу не стільки на ієрархічність споживання і (від)творення стійких габітуалізованих зв'язків між індивідами, але більшою мірою на те, що саме говориться про культуру і що стає предметом такої розмови. Так ми зможемо побачити трансформації культури, властиві капіталістичному реалізму (вже згадана «руїна культури»), і ставлення суспільства до цих трансформацій.

Саме тому ми пропонуємо проводити такий аналіз в рамках якісного дослідження та розширити бачення проблеми за допомогою поняття капіталістичного реалізму, що дозволить відійти від ідеалізованого уявлення про такі діалоги й побачити, що ховається за повсякденністю ідеології. Для цього ми пропонуємо провести в рамках нашого подальшого дослідження соціальний експеримент, в якому основним предметом спілкування виступатимуть питання, пов'язані з культурним споживанням, а основною одиницею аналізу виступатимуть артикуляції учасників обговорення. Саме в мові можна побачити описані вище тенденції і зрозуміти, ховається за culture talk ідеалізована комунікація або все ж там є місце капіталістичному реалізму, який можна виявити в іронії, страху і апатії як складових сучасної естетичної картини світу. Такий аналіз дозволить дослідити дискурси, які відтворюються в повсякденному сприйнятті, і виявити ключові категорії, якими люди користуються для опису і класифікації різних елементів естетичного. Для цього можна використати відомі естетичні артикуляції сучасності (меми, музичні кліпи, роботи художників, чи фільми) з метою отримання дискурсів опису, виявлення, що саме передається в цих артикуляціях, яке емоційне, символічне, практичне оснащення асоціюється в учасників експерименту з ними. Навіть якщо елементи капіталістичного реалізму не будуть виявлені (що цілком припустимо для перевірки гіпотези), то ми, як мінімум, отримаємо низку категорій, якими користуються індивіди, і зафіксуємо вплив певних дискурсів на естетичну картину світу.

Незважаючи на те, що соціологічний експеримент є досить складним і витратним, у випадку з нашим дизайном дослідження він є вдалим вибором. Адже він дає можливість не тільки вплинути на досліджувану групу за допомогою різних стимулів у вигляді естетичних артикуляцій, але й зафіксувати категорії, які використовуються учасниками експерименту, що дає додатковий соціологічний матеріал для аналізу. Для перевірки впливу капіталістичного реалізму на експериментальну групу ми до відомих естетичних артикуляцій плануємо додати інформацію про них від самих авторів тих чи інших творів або ввідні дані про причини створення цих культурних творів і закладених у них сенсах. Передбачається, зокрема, що під час експерименту будуть демонструватися твори мистецтва, які створені у відповідь на якісь важливі виклики та події сучасного глобального світу. Безумовно, повний опис даного експерименту вимагає окремої публікації, яку ми плануємо зробити найближчим часом.

Сподіваємося, що завдяки експерименту ми зможемо вирішити кілька додаткових завдань у межах нашого дослідження, а саме: зрозуміти, за допомогою яких категорій в рамках culture talk агенти класифікують і описують естетичні об'єкти, та виявити ідеологічні протиріччя, що ховаються за банальністю розмови про кіно чи музику.

Висновки

Таким чином, ми представили один із можливих варіантів емпіричного дослідження не тільки самого феномену culture talk, але й (від)творення естетичних категорій та вивчення впливу капіталістичного реалізму на сучасне суспільство. Ми вважаємо, що концепція капіталістичного реалізму розширює уявлення про це суспільство та допомагає побачити навіть у його повсякденних практиках ознаки соціальних трансформацій. Їх можна знайти в політичному полі, де наявні ознаки політичної апатії агентів та їхньої недовіри до держави у вирішенні соціальних, економічних та політичних проблем. Ці проблеми проявляються, наприклад, у низькій активності молоді на виборах та відсутності у неї чіткої політичної орієнтації. Трансформації відбуваються також у сфері культури, де виникають феномени «споглядання», спричинені низьким рівнем взаємодії соціальних агентів з продуктами культурного виробництва. На нашу думку, така повсякденна практика, як culture talk, дозволяє одержати інформацію стосовно багатьох соціальних феноменів, зокрема й таких, як (від)творення естетичних категорій, вплив різних дискурсів на формування цих категорій тощо. Здійснення досліджень повсякденних практик, пов'язаних із культурним споживанням, естетикою та естетичними категоріями, актуалізує новий погляд вивчення широкого кола соціальних та політичних проблем. В обраній нами проблематиці ключовим є дослідження повсякденної практики culture talk не як комунікативного акту, а як простору (від)творення естетичних категорій та соціально-політичних артикуляцій, які стали частиною обговорень у приватних бесідах, дискусіях у мережі Інтернет тощо. Такий підхід дає змогу побачити нові форми політичної та соціальної активності, зафіксувати трансформації культури, появу нових феноменів у повсякденному житті агентів і таке інше. Поєднання теоретичних поглядів Омара Лізардо та Марка Фішера не тільки розширює вивчення culture talk, але й дає можливість емпірично досліджувати капіталістичний реалізм. Важливо зазначити, що характерні ознаки капіталістичного реалізму можна помітити як в різних культурних продуктах (від анонімних мемів до масштабних творів сучасних художників, режисерів тощо), так і в реакції повсякденних акторів на ці

культурні продукти, політичні та соціальні події тощо. Отже вивчення culture talk дає можливість зафіксувати ознаки капіталістичного реалізму та розширює його до більш широкого кола соціальних проблем та дослідницьких тематик. Помилковість позначення Омаром Лізардо culture talk як вільної від будь-яких протиріч комунікації ми демонструємо на різних прикладах. Тим самим ми доводимо, що вивчення подібних соціальних практик дає набагато більше емпіричної інформації, ніж здається, оскільки дозволяє вийти за межі вивчення культурного споживання та комунікації. З огляду на те, що Омар Лізардо тяжіє до проблематики саме культурного споживання, він активно залучає до своїх напрацювань поняття смаку. На нашу думку, це поняття потребує критичного аналізу, бо є одним із таких, що сховано за ширмою «здорового глузду».

Категорію смаку Омар Лізардо запозичує з теорії П'єра Бурдьє, в межах якої важливим є розуміння того, що смак – це не метафізична сутність, а частина габітусу кожної людини, він виникає лише в специфічних ситуаціях, які потребують залучення культурного капіталу. Тому дослідницьки та емпірично смак, як ми вважаємо, має розглядатися лише разом із різними видами капіталів людини або окремих соціальних груп, що надасть можливість класифікувати ті естетичні категорії, якими вони користуються, а також їхнє культурне споживання.

Для поглибленого розуміння цих феноменів більш функціональною є методологія соціологічного експерименту, що дозволяє краще зрозуміти процес (від)творення естетичних категорій, зафіксувати ці категорії в мові учасників експерименту та спонукати їх до включення до практик culture talk. Звичайно, таке дослідження не може претендувати на «глобальні» узагальнення через низку очевидних обмежень: прив'язаність до конкретної локації, вплив зовнішніх факторів тощо, які не дозволяють ані універсалізувати, ані зробити результати стійкими та валідними. Скоріше, така методологія та процедура покликана бути розвідкою в емпіричному полі, яке дозволить позначити основні тенденції в культурному споживанні, в дослідженнях (від)творення естетичних категорій, а також започаткувати більш широке міждисциплінарне дослідження поля культури, естетики та її форм, культурного споживання і виробництва, ключових категорій, які є основними при обговоренні поп-культури. Відзначимо, що метод експерименту на репрезентативність претендувати не може. Його можна розглядати лише як пошук нових категорій і нових змінних для подальших, більш глибоких пошуків в окресленому нами полі із залученням як якісних, так і кількісних соціологічних методів.

Література:

1. Fisher M. Capitalist realism: Is there no alternative? John Hunt Publishing, 2009. 81 p.
2. Миропольська Є. В. Тема абсурду в європейській філософії // *Мультиверсум. Філософський альманах*. Інституту НАНУ. № 5. 1999. С. 202-210.
3. Стеценко Л. Л. Сучасна українська естетика: до визначення тенденцій розвитку // *Гуманітарний часопис* № 2. 2013. С. 55-62.
4. Ланюк Є. Ю. Естетика як форма пізнання та осмислення політики. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія* 21, вип. 23 (3). 2013. С. 109-113.
5. Иноземцев В. Л. Постмодерн, постсовременность. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. М.: Мысль, 2010. 296 с.
6. Timotheus Vermeulen & Robin van den Akker. Notes on metamodernism // *Journal of Aesthetics & Culture*. Volume 2, Issue 1, 2010. DOI: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>
7. Бодрийяр Жан. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387с.
8. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер, с фр. Н. А. Шматко М.: Институт экспериментальной социологии, Спб.: Алетейя, 1998. 160 с. (серия "Gallicinium).
9. Zizek Slavoj. First as tragedy, then as farce. Verso, 2009. 158 p.
10. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Editions DENOEL, 1982.
11. Гайдай Д., Зарембо К., Літра Л., Лимар О., Солодкий С. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. *Центр «Нова Європа»* (дата публікації 22.11.2017). URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>
12. Lizardo O. Why «cultural matters» matter: Culture talk as the mobilization of cultural capital in interaction. *Poetics*. Volume 58. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2016.09.002>
13. Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgement of taste. Harvard university press, 1984. 613 p.
14. Музичні вподобання українців. *Соціологічна група «Рейтинг»*: веб-сайт. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/muzykalnye_predpochteniya_ukraincev.html (Дата звернення: 20.06.2020)
15. Lizardo O. How cultural tastes shape personal networks. *American sociological review*. Vol 71, Issue 5. 2006. Pp. 778-807 DOI: <https://doi.org/10.1177/000312240607100504>.

CULTURE TALK В УСЛОВИЯХ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА: КАК МЫ ГОВОРИМ О КУЛЬТУРЕ И ПОЧЕМУ ЭТО ВАЖНО

Белозеров Константин Александрович – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61144, Украина, e-mail belozyorovkonstantin@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6594-0018>

Статья посвящена исследованию феномена повседневной практики *culture talk*, поискам наиболее приемлемой социологической оптики к изучению данного феномена. Стержневой задачей статьи является определение эвристического потенциала синтеза теоретических подходов Омара Лизардо и Марка Фишера в контексте анализа социальной практики *culture talk*. Особое внимание уделено понятию «капиталистический реализм», предложенному Марком Фишером. Проанализирована связь капиталистического реализма с феноменом *culture talk*, специфика проявления капиталистического реализма в современном украинском обществе, в том числе в политической сфере, культурных трансформациях, других социальных процессах. Подчеркнуто, что исследование практики *culture talk* не может ограничиваться исключительно коммуникативным аспектом, что этот феномен требует всестороннего изучения. Сделан акцент на тех особенностях концепции Омара Лизардо, которые открывают новые возможности эмпирического анализа феномена *culture talk* в рамках количественного и качественного социологического исследования. Осуществлен критический анализ идеи Омара Лизардо, который представляет *culture talk* в качестве социации, то есть коммуникации, которая не актуализирует конфликт и способна развиваться ради самой себя. Отмечено, что понятие «капиталистический реализм» выводит анализ практики *culture talk* из плоскости сузубо коммуникативного аспекта к изучению её как пространства политических, культурных и социальных артикуляций агентов. Доказано, что феномен *culture talk* содержит элементы политической, идеологической, классовой дискуссий. Приведены некоторые примеры таких дискуссий, характерных для современного украинского общества. Определены возможности дальнейшего научного, в том числе социологического, изучения культурного потребления и эстетических категорий в рамках представленной теоретико-методологической модели, а именно синтеза теоретических наработок Омара Лизардо и Марка Фишера.

Ключевые слова: *culture talk*, капиталистический реализм, теория вкуса Пьера Бурдьё, эстетика, культурное потребление

References:

1. Fisher, Mark (2009) *Capitalist realism: Is there no alternative?* John Hunt Publishing
2. Myropolska, E. V. (1999) 'The theme of absurdity in European philosophy' *Multiverse. Philosophical Almanac*. Institute of NASU. № 5. Pp. 202-210 [in Ukrainian]
3. Stetsenko, L. L. (2013) 'Modern Ukrainian aesthetics: to determine development trends' *Humanities Journal* № 2. Pp. 55-62 [in Ukrainian]
4. Lanyuk, E. Y. (2013) 'Aesthetics as a way of understanding and comprehending politics' *Visnyk of Dnipropetrovsk university. Series Philosophy Sociology Political*. Vol. 21. Issue 23 (3). Pp. 109-113 [in Ukrainian]
5. Inozemtsev V. L. (2010) 'Postmodernity, postmodernity' *New philosophical encyclopedia* in 4 volumes. Moscow [in Russian]
6. Timotheus Vermeulen & Robin van den Akker (2010) 'Notes on metamodernism' *Journal of Aesthetics & Culture* 2:1. DOI: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>
7. Baudrillard, Jean (2016) *Symbolic exchange and death*. Sage
8. Lyotard, Jean-François (1984) 'The postmodern condition: A report on knowledge'. *Theory and History of Literature*. Volume 10. Translated from French by Geoff Bennington and Brian Massumi; foreword by Fredric Jameson. University of Minnesota Press
9. Žižek Slavoj (2009) *First as tragedy, then as farce*. Verso
10. Baudrillard, Jean (2007) *In the shadow of the silent majorities, or, The end of the social; introduction by Sylvère Lotringer, Chris Kraus and Hedi El Kholi; translated by Paul Foss ... [et al]*. Los Angeles, CA: Semiotexte
11. Gaidai, D., Zarembo, K., Litra, L. et al. (2017) *Ukrainian Generation Z: values and guidelines*. «New Europe» Center. [online] Available at: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>
12. Lizardo, Omar (2013) 'Why «cultural matters» matter: Culture talk as the mobilization of cultural capital in interaction' *Poetics* 58. Pp.1-17. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2016.09.002>
13. Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard university press
14. Musical preferences of Ukrainians. Sociological group «Rating» [online] Available at: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/muzykalnye_predpochteniya_ukraincev.html (Access date: 20.06.2020)
15. Lizardo, Omar (2006) 'How cultural tastes shape personal networks' *American sociological review* 71.5 Pp. 778-807 DOI: <https://doi.org/10.1177/000312240607100504>

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.61:614.8

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-05

БЕЗПЕЧНІСТЬ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНЦІВ: АНАЛІЗ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЦІНОК

Калашнікова Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, 54003, Україна, e-mail: lvkalashnikova198@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Стаття присвячена аналізу численних емпіричних соціологічних досліджень вітчизняних науковців щодо суб'єктивних оцінок українців безпечності свого життєвого простору. Підкреслено, що життєвий простір особистості включає компоненти ієрархічної структури, які тісно взаємопов'язані один з одним. Акцентовано увагу на тому, що безпека життєвого простору на рівні всього суспільства залежить від безпечності життєвого простору особистості, саме тому інтерпретація безпеки має сенс лише у контексті суб'єктивного оцінювання нею (особистістю) рівня безпеки свої життєдіяльності. Зазначено, що в умовах нестабільної соціальної ситуації стрімко зростає число людей із деформованою потребою безпеки, спричиненою відчуттям незадоволеності теперішнім станом та (або) відсутністю впевненості в майбутньому, що призводить до руйнування особистості, поширення страхів, стресу, зниження або повної відсутності культури безпеки життєдіяльності. Наведено висновки автора щодо рівня, об'єктивних та суб'єктивних чинників безпечності життєвого простору українців, які ґрунтуються на даних опитувань громадської думки, проведених фахівцями Інституту соціології НАНУ (1992–2018), Соціологічною асоціацією України (2017), соціологічною групою «Рейтинг» (2011–2013), Центром «Соціальний моніторинг», Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка (2018–2019), Ipsos Global Advisor (2020). На основі аналізу результатів дослідження «Портрети регіонів» (2018) здійснено кластеризацію регіонів України за рівнем їхньої безпеки. Визначено рейтинг страхів, тривог та занепокоєнь українців. Доведено, що отримані дані корелюють із характером їхніх уявлень про завтрашній день. Зазначено, що більшість жителів України властивий поміркований оптимізм, вони однаковою мірою відчують як почуття тривоги, так і почуття надії. Визначено, що спілкування українців, з огляду на високий рівень їхньої тривожності, стає вибірковим, емоційно нерівномірним і обмежується невеликим колом осіб. Як наслідок, у них спостерігається підвищена агресивність, подекуди апатія, безініціативність, ускладнення взаємозв'язків з навколишнім світом, пригнічення якостей життєстійкості та життєорганізованості.

Ключові слова: безпека, життєвий простір, особистість, суб'єктивні оцінні судження.

SAFETY LIFE SPACE OF UKRAINIANS: ANALYSIS OF SUBJECTIVE OPINIONS

Lyudmila Kalashnikova – PhD in sociology science, Associate professor of Department of Sociology, Petro Mohyla Black Sea National University, 10, 68 Marines Str., Nikolaev, 54003, Ukraine, lvkalashnikova198@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

The article is devoted to the analysis of the data of numerous empirical sociological studies of domestic scientists about the subjective assessments of Ukrainians of the safety of their living space. It is emphasized that the living space of a person is an organically holistic hierarchical structure, the components of which are closely interconnected with each other. Attention is focused on the fact that the safety of the living space at the level of the whole society depends on the safety of the living space of the individual, which is why the interpretation of safety makes sense only in the context of her (the individual's) subjective assessment of the level of safety of his life. It is noted that in conditions of an unstable social situation, the number of people with a deformed need for security is rapidly growing, which is determined by a feeling of dissatisfaction with the current state and (or) lack of confidence in the future, which leads to personal destruction, the spread of fears, stress, a decrease or complete absence of a culture of life safety. The author's conclusions regarding the level of objective and subjective factors of the safety of the living space of Ukrainians are presented, which are based on the data of public opinion polls conducted by specialists of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (1992–2018), the Sociological Association of Ukraine (2017),

the sociological group «Rating» (2011–2013), the Center for Social Monitoring, the Ukrainian institute for social research after O. Yaremenko (2018–2019), Ipsos Global Advisor (2020). Based on the analysis of the results of the study «Portraits of Regions» (2018), the regions of Ukraine were clustered in accordance with their level of safety. The rating of fears, worries and concerns of Ukrainians has been determined. It is proved that the obtained data correlate with the nature of their ideas about the future. It is noted that the majority of Ukrainians are moderately optimistic; they equally experience both a sense of anxiety and a sense of hope. It was determined that the communication of Ukrainians, taking into account the high level of their anxiety, becomes selective, emotionally uneven and limited to a small circle of people. As a result, they have increased aggressiveness, sometimes apathy, lack of initiative, complications of interaction with the outside world, oppression of the qualities of vitality and life organization.

Keywords: safety, living space, personality, subjective value judgments.

Постановка проблеми. Потреба вивчення процесів безпечного функціонування та розвитку особистості й суспільства є актуальною протягом усього періоду існування людства. Проте для соціологічного знання останні кілька десятиліть характерна тенденція зсуву фокусу в бік інтегративного, гуманістичного підходу до аналізу системи безпеки життєвого простору, заснованого на необхідності вивчення особистості як основного її суб'єкта та об'єкта одночасно.

Життєвий простір, у межах якого діє особистість, включає компоненти ієрархічної структури на нано-, мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях, які тісно взаємопов'язані один з одним. Коли йдеться про безпечність життєвого простору суспільства, то послідовність представлених чинників потрібно розглядати від нано- до мегарівня, натомість для дослідження рівня безпеки життєвого простору особистості, навпаки, – від мега- до нанорівня [1]. Іншими словами, безпека життєвого простору на рівні всього суспільства залежить від безпечності життєвого простору особистості, саме тому інтерпретація безпеки має сенс лише у контексті суб'єктивного оцінювання нею рівня безпеки її життєдіяльності.

Аналізуючи чинники мегарівня, варто говорити про стан навколишнього середовища, його придатність для життя, необхідність оптимального використання потенціалу природних ресурсів, кліматичних зон. Натомість для макрорівня характерна наявність таких суб'єктивних чинників, як довіра до соціальних інститутів влади, їхня відповідальність за реалізацію політики безпеки тощо. Мезорівень корелює з мікрорівнем, формуючи чинники споживання заради діяльності чи діяльності заради споживання. Водночас мікрорівень надає змогу схарактеризувати сферу діяльності особистості, що визначається як кліматичними умовами, так і історичними особливостями розвитку соціальних спільнот, суспільства в цілому. В той час, як нанорівень, виступаючи істинним середовищем функціонування особистості, відображає в її свідомості ті фрагменти фізичного і соціального світу, які детермінують поведінкові практики розпізнавання можливих загроз безпеці, формування знання стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях, вдосконалення умінь самозбереження [1, с. 33].

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні підвалини вивчення життєвого простору особистості визначено у роботах Е. Гуссерля, Г. Зімеля, К. Левіна, П. Сорокіна та ін. Вагомим внеском у дослідженні рівня безпечності життєвого простору особистості є напрацювання А. Вікторова, О. Циглакової (соціологія безпеки), В. Кузнецова (соціологія культури безпеки), В. Ярочкіна, М. Заплатинського (сек'юритологія), О. Коновалова (світологія). Предиктори оцінювання рівня безпечності життєвого простору особистості визначали у своїх дослідженнях В. Ядов, О. Прохожев, Ю. Ханін, О. Зотова, Є. Головаха, Н. Паніна та ін.

Постановка проблеми. З одного боку, масштаби поширення та розмаїття загроз, небезпек і ризиків, а також невідповідність існуючих технологій збереження цілісності соціальної системи наявним запитам актуалізували необхідність переосмислення сутності безпеки як такої. З іншого боку, в умовах нової соціальної реальності, яку традиційно визначають як нестабільну, стрімко зростає число людей із деформованою потребою безпеки, спричиненою відчуттям незадоволеності теперішнім станом та або відсутністю впевненості в майбутньому, що, у свою чергу, призводить до руйнування особистості, поширення страхів, тривоги, постійного стресу, зниження або повної відсутності культури безпеки життєдіяльності. Виникає запит щодо вивчення соціально-психологічної природи активності особистості, спрямованої на забезпечення власного життєвого простору, зокрема постає питання організації та проведення соціологічних моніторингів суб'єктивних оцінок безпечності життєвого простору з позиції сприйняття особистістю станів безпеки/небезпеки.

З огляду на наявний досвід наукових розвідок із зазначеної проблематики, *метою даної статті* є з'ясування суб'єктивних оцінних суджень українців про рівень безпечності їхнього життєвого простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Життєвий простір особистості, згідно ідей К. Левіна, визначається не стільки матеріальними благами, якими вона володіє, скільки знаннями і можливостями впливати на процеси, які відбуваються у фізичному та соціальному світі [2].

На думку О. Бодальова, життєвий простір особистості характеризується масштабами відображення буття і виражається у тому, що залишається в пам'яті і актуалізується у свідомості. Окрім того, його наповнення в часовому аспекті передбачає поєднання досвіду минулого, реалій теперішнього і сподівань

щодо майбутнього. Відповідно, життєвий простір прямо пропорційно залежить від рівня сформованості особистості. Саме тому провідними чинниками, що його визначають, є вік, соціальне оточення, сфера діяльності, статусна позиція, особистісні характеристики [3].

Безпека так само, як і небезпека, існує не трансцендентно, а відбиває оцінку того чи іншого стану системи за визначеними критеріями, що формуються суб'єктами безпеки (носіями гносеологічної та предметно-практичної діяльності, джерелом активності, що спрямована безпосередньо на об'єкт) з урахування інтересів самих об'єктів безпеки (люди, соціальні системи, суспільні відносини у сфері безпеки). Специфіка дослідження безпеки життєдіяльності особистості як поліфункціонального комплексу структурних (правових, соціально-психологічних, соціокультурних) компонент і чинників (об'єктивних та суб'єктивних) полягає у неможливості безпосереднього спостереження, надзвичайно швидкій мінливості стану безпеки життєвого простору, латентності більшості небезпек і ризиків, а також в індивідуальній варіативності переживання реального рівня загроз життю та здоров'ю.

Вивчаючи особистість як суб'єкт безпеки, О. Зотова актуалізує увагу на тому, що вона реагує не на саму безпеку чи небезпеку, а на те, що саме сприймається нею як безпечне чи небезпечне. У свою чергу, убезпечення життєвого простору передбачає створення сприятливих умов для життєдіяльності, реалізації свободи особистості як здатності контролювати умови власного функціонування й розвитку [4, с. 19].

На думку В. Губанова, Л. Михайлова, В. Соломіна, роль особистості як суб'єкта в убезпеченні власного життєвого простору має певну специфіку й виявляється таким чином:

– у гносеологічному аспекті особистість інтерпретує навколишній світ відповідно до власних потреб і уявлень, зокрема щодо сутності стану невизначеності, ризику, наявності чи відсутності виклику, загрози чи небезпеки;

– особистість вносить причинність у процес функціонування системи через зміну ходу подій або порядку речей, їхніх природних властивостей;

– особистість раціоналізує, програмує середовище свого існування, організуючи його форми, розрізнені елементи соціального й природного буття в більшості випадків без урахування наслідків настання небезпек;

– володіючи евристичними здібностями, особистість відкриває нові напрями в пізнанні світу, визначає перспективи суспільного розвитку, виступаючи засобом змін у соціальній, природній, технічній сферах життєдіяльності;

– у межах соціуму особистість створює міфологеми, ідеологеми, навколо яких розгортаються історичні події й процеси, виникають цивілізаційні зміни, іншими словами, особистість надає суспільному життю аксіологічного, нормативно-ціннісного змісту, формує моральні імперативи;

– особистість створює соціальні структури та інститути, які забезпечують колективне виживання, захист, урегулювання конфліктів та узгодження інтересів [5, с. 8].

У межах означеного підходу безпека особистості визначається як її здатність зберігати фізичне, психічне, матеріальне благополуччя за умови його цінності для неї, як за наявності, так і за відсутності впливу небезпек ззовні, а також можливості його подальшого розвитку без значної шкоди для неї самої. Інакше кажучи, за такого розуміння джерелом особистісної безпеки суб'єкта значною мірою є він сам, передусім завдяки забезпеченню мобільності реагування на небезпеки в ситуаціях затримки або повної відсутності допомоги з боку суспільства.

Тому поряд з об'єктивними кількісними показниками оцінювання стану безпеки, які характеризують тенденції й закономірності соціального розвитку, ефективність діяльності системи убезпечення життєвого простору особистості, доцільно використовувати суб'єктивні індикатори. Саме вони надають змогу оцінити рівень організації процесів життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремих індивідів, їхнього світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку. У цьому сенсі суб'єктивні показники є більш інформативними, оскільки за умови взаємодії із зовнішнім середовищем для забезпечення особистісної безпеки суб'єкт використовує наявні у нього резерви захищеності.

Щодо суб'єктивних критеріїв оцінювання рівня безпечності життєвого простору особистості, то ми акцентуємо увагу насамперед на необхідності визначення індексу тривожності. Так, Н. Паніна та Є. Головаха в ході проведення масових опитувань громадської думки використовували для вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності першу частину шкали Ч. Спілбергера (самооцінка тривожності в цей момент часу) і здійснювали аналіз динамки загального рівня психологічного здоров'я населення. Низька тривожність свідчить про зниження рівня активності людини, низьку мотивацію, відсутність зацікавленості та зниження відповідальності. Тривожність такого рівня є показником певних порушень психоемоційної сфери людини. Нормальний рівень тривожності є свідченням благополуччя психоемоційної регуляції. Щодо інтерпретації рівня підвищеної тривожності, то все залежить від ситуації, в якій доводиться жити й діяти людині. Так, у стабільних умовах підвищена тривожність є показником певних несприятливих тенденцій, натомість в екстремальних – свідчить про необхідність психологічної мобілізації для подолання

стресу. Висока тривожність є показником того, що людині не вдається безболісно долати стрес і її психологічні ресурси вичерпано [6].

З тривогою дуже тісно взаємопов'язаний страх. При цьому між ними є низка суттєвих відмінностей, які зумовлені їхнім походженням і проявами. Тривога передуює появі небезпеки, натомість страх виникає при її безпосередньому настанні чи незадовго до її появи. Джерела страхів, на відміну від джерел тривоги, усвідомлюються та піддаються логічному поясненню. Якщо тривога викликає загальне збудження організму, то страх може як мобілізувати й активізувати, так і гальмувати його діяльність, а при підвищенні інтенсивності прояву навіть «паралізувати», виявляючись у таких крайніх формах, як жах і паніка.

Страх є основою природного захисного механізму особистості, це реакція на загрозу як біологічному існуванню, так і цінностям, які вона визначає як необхідні для життя. Іншими словами, страх є реакцією на ті процеси і явища, які відбуваються в соціальній системі та мають стосунок до кожної конкретної особистості. Специфіка соціальних страхів полягає в їхньому масовому характері. Це феномен колективної свідомості, який має соціально-психологічне й соціальне підґрунтя.

З 1992 р. співробітники Інституту соціології НАНУ проводять щорічні опитування громадської думки із залученням загальноукраїнської опитувальної мережі соціологічної компанії «Социс» (вибіркова сукупність – 1800 респондентів старше 18 років: до 2014 р. опитування проводилось по всій Україні, з 2015 р. – за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької й Луганської областей). З-поміж низки запитань інформантам цього дослідження було запропоновано дати відповідь стосовно їхніх побоювань. У рейтингу потенційних небезпек українці стабільно протягом 1992–2012 рр. відзначали зростання цін, безробіття, не виплати зарплат, пенсій, злочинність. З плином часу люди стали менше перейматися через наслідки Чорнобильської катастрофи (показник занепокоєння зменшився від 46,5 % опитаних у 1992 р. до 12,2 % – у 2018 р.). Натомість, порівняно з іншими роками, у 2014 р. стрімко збільшився страх небезпеки нападу зовнішнього ворога (від 14,2 % респондентів у 1992 р. до 59,6 % – у 2014 р.), міжнародних (від 10,2 % респондентів у 2010 р. до 35,0 % – у 2014 р.) та міжрелігійних (від 6,1 % респондентів у 2010 р. до 14,7 % – у 2018 р.) конфліктів, масових вуличних заворушень (від 15,9 % респондентів у 2010 р. до 32,8 % – у 2014 р.) (табл. 1) [7, с. 475]. При цьому, за оцінками українців, рівень інших небезпек не знизився.

Протягом 2014–2018 рр. дещо зменшився рівень занепокоєння українців щодо нападу зовнішнього ворога, проте, за їхніми міркуваннями, вдвічі збільшилася загроза міжнародних та міжрелігійних конфліктів, навали біженців. Найменше занепокоєння викликає встановлення диктатури в країні, повернення до старих порядків часів застою. Генетичний досвід нації дається взнаки, коли йдеться про страх голоду. З 2014 р. українців непокоїть загроза розпаду України як держави (табл. 1) [7, с. 475].

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» (1992–2018 рр.)
(% від загальної кількості опитаних, вибір множинний) [7, с. 475]**

Варіанти відповідей / Роки	1992	1999	2002	2004	2008	2012	2014	2016	2018
Зростання злочинності	68,0	66,3	61,5	54,9	43,1	45,5	42,5	51,3	43,4
Безробіття	60,3	84,4	73,0	67,9	54,4	79,4	60,2	72,6	57,8
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	20,9	16,4	10,5	6,7	6,8	59,6	42,7	36,9
Міжнародних конфліктів	48,9	31,7	17,9	12,8	18,5	10,7	35,0	24,9	20,1
Міжрелігійних конфліктів	–	0,0	8,0	6,4	7,2	5,6	12,3	11,2	14,7
Напливу біженців	–	0,0	11,0	7,4	10,1	9,8	13,9	20,4	12,3
Зупинки роботи підприємств	13,2	20,1	39,1	35,3	29,9	35,7	36,0	37,8	27,4
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	9,1	7,3	5,2	7,4	7,7	12,0	10,9	11,3
Голоду	50,3	71,3	51,2	45,5	31,8	37,3	33,4	38,8	27,3
Масових вуличних заворушень	21,2	26,9	18,6	16,1	16,3	16,6	32,8	28,1	21,4
Невиплати зарплат, пенсій тощо	–	–	64,6	56,5	51,6	65,8	60,8	61,0	57,0
Зростання цін	66,4	77,0	71,3	75,2	86,0	80,6	63,0	81,0	74,3
Встановлення диктатури в країні	11,6	12,8	12,0	10,2	10,0	14,3	16,8	20,3	19,1
Розпаду України як держави	17,2	15,5	14,7	10,8	21,9	11,8	45,9	32,5	25,6
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	46,5	43,6	30,4	24,9	18,1	16,7	9,2	11,9	12,2
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.)	–	–	40,6	43,0	39,2	34,5	17,4	23,7	23,2
Холоду в квартирі	17,2	41,7	33,4	30,7	21,2	23,7	23,7	29,4	31,3
Інше	2,1	6,3	2,8	3,4	2,8	1,6	5,1	3,6	0,5
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,9	5,0	2,6	2,2	2,7	1,8	1,3	3,4

За даними досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг» протягом 2011–2013 рр., на рівні держави серед провідних проблем, що хвилюють українців, були визначені безробіття, корупція в державних органах, низький рівень виробництва, контроль за зростанням цін. Жителі Західного й Південного регіонів більше за інших переймаються проблемами безробіття; українці в Центральному регіоні стурбованіше ставляться до питання соціального захисту бідних. Опитані на Сході країни суттєво занепокоєні корупцією в державних органах влади [8, с. 12].

Соціологи Київського міжнародного інституту соціології визначили, що рейтинг суспільних страхів у 2016–2018 рр. суттєво змінився. Найбільше занепокоєння викликала війна на Сході України (71,5% опитаних у 2016 р., 71,1% – у 2017 р., 67,2% – у 2018 р.). Стабільно актуальними є страхи щодо низького рівня життя, економічної ситуації в країні. Найбільше переймаються питаннями безпеки України жителі Заходу, водночас відносини з Росією непокоять більше респондентів на Сході та Півдні країни. На Півдні інформанти більше за інших переймаються відносинами між громадянами України різних національностей жителі Сходу й Півдня значно більше хвилюються з приводу статусу російської мови в нашій країні [9].

З огляду на те, що життєвий простір особистості представлено різними сферами, в яких створюються умови для її повноцінного функціонування та розвитку, доцільним є обговорення рівня задоволеності станом справ у тих чи інших сферах її життя за результатами аналізу суб'єктивних оцінних суджень. Так, за даними опитування українців, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» протягом листопада-грудня 2018 р. у межах соціального проекту «Портрети регіонів», було визначено індекс задоволеності станом справ у різних сферах їхньої життєдіяльності. Опитано 40 000 респондентів (по 1600 респондентів у кожній області України, за винятком окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим). Вибірка репрезентативна за типом поселення та статеві-віковою структурою кожної області. Похибка на рівні кожної окремої області становить не більше 2,4%, на рівні України – не більше 0,5% [10, с. 2]. Значення індексу коливалося від 1 («зовсім незадоволений») до 4 («цілком задоволений») балів.

Відповідно, у 2018 р. рівень задоволеності за сферами становив: шкільна освіта – 2,1 балу; безпечність життя, боротьба зі злочинністю – 2,0; стан доріг – 2,0; розвиток сільського господарства – 1,8; екологія, збереження лісів – 1,7; соціальний захист населення – 1,6; медицина – 1,6; підтримка молоді, молодих сімей – 1,6; розвиток промисловості – 1,5; боротьба з корупцією на місцевому рівні – 1,5 [10, с. 72]. Найвищий рівень задоволеності шкільною освітою характерний для жителів Хмельницької області, натомість найнижчий – для інформантів у Чернігівській області.

Для зіставлення отриманих даних, отриманих у різних регіонах, було здійснено обчислення відносних показників на 100 тис. постійного населення кожної області (чисельність постійного населення визначалася за даними Державного комітету статистики України станом на початок 2018 р.). Застосування механізму елімінування показників відповідно до чисельності постійного населення, що проживає в конкретному регіоні, дозволило, з огляду на нерівномірність розвитку територіально-адміністративних одиниць України, забезпечити уточнення не лише наявних демографічних, соціально-економічних, а й соціально-психологічних, мотиваційних, моральних відмінностей.

Опрацювання окремих індексів здійснювалось із застосуванням процедури нормування показників (метод лінійного масштабування), що дозволило реалізувати зіставлення кожного показника відносно стабільних референтних точок (його стабільних максимальних і мінімальних значень) у контексті регіонів. Іншими словами, нормування передбачало приведення діапазону можливих значень показників до деяких меж (від 0 до 1) для зниження розмірності множини кількісних значень, поданих у балах [11]. Результати проведення нормування даних, отриманих у межах дослідження «Портрет регіонів», представлені в таблиці 2.

Щодо забезпечення потреб у громадській безпеці, задоволеності роботою з боротьби зі злочинністю в рейтингу областей впевнено лідирують Хмельницька, Закарпатська, Тернопільська, Івано-Франківська, натомість останню позицію посідає Чернігівська область.

За суб'єктивними оцінками українців, стан доріг є найкращим у Львівській області, найгіршою в цьому сенсі є Миколаївська область. Темпи розвитку сільського господарства в Черкаській області цілком задовольняють респондентів, тоді як у Чернігівській області кількість задоволених інформантів є найменшою.

Стан екології, збереження лісів найбільше непокоїть жителів Закарпатської області, натомість тернопільчани впевнені в тому, що ситуація в їхньому регіоні стабільна щодо цього питання. У всіх інших сферах (соціальний захист, медицина, підтримка молоді, розвиток промисловості, боротьба з корупцією на місцевому рівні) найвищий рівень задоволеності висловлюють жителі Чернігівської області. Найнижчий рівень надання послуг соціального захисту відзначили миколаївці, медичних послуг – жителі Закарпатської та Полтавської областей. Розвиток промисловості найбільшою мірою не задовольняє мешканців Луганської та Миколаївської областей. Ефективністю заходів з боротьби з корупцією на місцевому рівні найбільше не вдоволені інформанти із Чернівецької, Миколаївської, Рівненської, Сумської, Дніпропетровської, Черкаської та Кіровоградської областей.

Таблиця 2

**Нормовані показники задоволеності українців
станом справ у конкретній сфері їхнього життєвого простору
(розроблено автором на основі результатів дослідження «Портрети регіонів»)**

Область / Сфера життєдіяльності	Шкільна освіта	Боротьба зі злочинністю	Стан доріг	Розвиток сільського господарства	Екологія	Соціальний захист населення	Медицина	Підтримка молоді	Розвиток промисловості	Боротьба з корупцією
Вінницька	0,46	0,77	0,65	0,47	0,82	0,37	0,27	0,34	0,39	0,16
Волинська	0,46	0,80	0,74	0,48	0,63	0,45	0,55	0,38	0,38	0,11
Дніпропетровська	0,22	0,27	0,39	0,45	0,31	0,24	0,12	0,34	0,34	0,06
Донецька	0,46	0,74	0,65	0,58	0,44	0,58	0,42	0,55	0,38	0,23
Житомирська	0,57	0,47	0,42	0,47	0,41	0,53	0,7	0,45	0,46	0,24
Закарпатська	0,56	0,99	0,05	0,10	0	0,34	0	0	0,18	0,10
Запорізька	0,53	0,70	0,43	0,26	0,5	0,34	0,46	0,39	0,39	0,12
Івано-Франківська	0,49	0,92	0,45	0,26	0,22	0,37	0,33	0,33	0,27	0,14
Київська	0,57	0,65	0,55	0,34	0,43	0,32	0,27	0,41	0,24	0,20
Кіровоградська	0,38	0,29	0,41	0,92	0,56	0,16	0,36	0,25	0,24	0,08
Луганська	0,53	0,86	0,27	0,57	0,85	0,63	0,46	0,42	0	0,21
Львівська	0,74	0,82	1,00	0,55	0,68	0,24	0,36	0,34	0,27	0,12
м. Київ	0,40	0,38	0,47	0,50	0,38	0,29	0,30	0,36	0,34	0,03
Миколаївська	0,49	0,06	0	0,42	0,28	0	0,06	0,11	0,05	0,01
Одеська	0,43	0,24	0,54	0,73	0,57	0,26	0,18	0,3	0,15	0,10
Полтавська	0,22	0,52	0,22	0,63	0,63	0,18	0	0,39	0,34	0,33
Рівненська	0,53	0,62	0,34	0,45	0,43	0,47	0,46	0,44	0,35	0,07
Сумська	0,44	0,30	0,08	0,19	0,34	0,66	0,12	0,38	0,12	0,07
Тернопільська	0,77	0,99	0,39	0,48	1,00	0,4	0,36	0,31	0,24	0,23
Харківська	0,27	0,61	0,69	0,42	0,85	0,34	0,39	0,48	0,28	0,20
Херсонська	0,44	0,18	0,16	0,57	0,44	0,05	0,24	0,31	0,11	0,12
Хмельницька	1,00	1,00	0,45	0,84	0,79	0,97	0,94	0,39	0,49	0,20
Черкаська	0,53	0,3	0,18	1,00	0,47	0,13	0,27	0,50	0,28	0,08
Чернівецька	0,25	0,23	0,34	0,31	0,28	0,18	0,49	0,19	0,27	0
Чернігівська	0	0	0,18	0	0,29	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

У межах зазначеного дослідження було також визначено показники можливостей займатися підприємництвом (3,88 бали за 10-бальною шкалою: від 0 – «немає жодних можливостей» до 10 – «є всі можливості»), досягти успіху (4,21), жити в безпеці (4,47), знайти роботу (4,35), відпочивати й проводити дозвілля (5,16) в області свого проживання. Щодо деталізації суб'єктивних оцінок зауважимо, що найбільше можливостей займатися підприємництвом мають жителі м. Києва, досягти успіху найлегше на Закарпатті, жити в повній безпеці можуть тернопільчани, знайти роботу найпростіше в Житомирській області, відпочивати й проводити дозвілля без перешкод за місцем проживання можуть кияни [10, с. 84].

Результати застосування процедур елімінування та нормування до показників задоволеності можливостями, що існують у різних областях України, для реалізації тих чи інших потреб особистості представлені в таблиці 3. Визначення інтегрального суб'єктивного показника рівня безпечності життєвого простору особистості в регіональному розрізі як їхнього середнього арифметичного значення показників задоволеності станом справ в окремих сферах життєвого простору та можливостей дозволило здійснити диференціацію регіонів за рівнем їхньої безпечності.

На основі кластеризації регіонів за рівнем їхньої безпеки виділено три типи територіальних утворень, для яких характерні: нормальний рівень безпеки (значення інтегрального показника становить у межах від 0,6 до 0,8) – Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська області; задовільний (від 0,4 до 0,6) – більшість областей України (зокрема Тернопільська, Житомирська, Рівненська, Запорізька, Вінницька, Київська, Харківська, Чернівецька, Закарпатська, Кіровоградська, Полтавська, Чернігівська області та м. Київ); незадовільний (від 0,2 до 0,4) – Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Луганська, Херсонська, Черкаська, Сумська, Миколаївська області. В жодній з областей значення показника рівня безпеки життєвого простору не досягає свого максимуму, який вказує на високий рівень (значення інтегрального показника в межах від 0,8 до 1,0) безпеки проживання в них.

Таблиця 3

Нормовані показники задоволеності українців можливостями, які існують в областях їхнього проживання для реалізації тих чи інших потреб особистості
(розроблено автором на основі результатів дослідження «Портрети регіонів»)

Область / Можливості	Зайнятися підприємництвом	Досягти успіху	Жити в безпеці	Знайти роботу	Відпочивати та проводити дозвілля
Вінницька	0,40	0,30	0,46	0,59	0,56
Волинська	0,49	0,43	0,63	0,70	0,75
Дніпропетровська	0,58	0,08	0,03	0,25	0,34
Донецька	0,28	0,10	0	0,39	0,33
Житомирська	0,75	0,29	0,49	1	0,71
Закарпатська	0,87	1,00	0,38	0,83	0,84
Запорізька	0,41	0,56	0,60	0,73	0,65
Івано-Франківська	0,48	0,54	0,76	0,66	0,66
Київська	0,53	0,42	0,49	0,59	0,58
Кіровоградська	0,28	0,22	0,26	0,56	0,62
Луганська	0	0,03	0,30	0,17	0,12
Львівська	0,68	0,47	0,73	0,52	0,59
м. Київ	1,00	0,55	0,33	0,85	1,00
Миколаївська	0,11	0	0,07	0,17	0,06
Одеська	0,41	0,26	0,07	0,37	0,46
Полтавська	0,43	0,30	0,56	0,33	0,53
Рівненська	0,39	0,27	0,48	0,47	0,59
Сумська	0,07	0,18	0,02	0,37	0,35
Тернопільська	0,33	0,67	1,00	0,57	0,70
Харківська	0,47	0,51	0,51	0,62	0,50
Херсонська	0,23	0,25	0,27	0,49	0,41
Хмельницька	0,50	0,57	0,95	0,66	0,69
Черкаська	0,13	0,43	0,21	0	0
Чернівецька	0,27	0,24	0,21	0,09	0,24
Чернігівська	0,24	0,64	0,85	0,58	0,50

У 2018-2019 рр. спільними зусиллями співробітників Центру «Соціальний моніторинг», Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, компанії «Info Sapiens» та соціологічної групи «Рейтинг» було проведено опитування українців щодо їхніх настроїв та оцінки існуючих загроз життєдіяльності [12].

Аналіз результатів засвідчує, що українців понад усе хвилює питання масового виїзду за межі країни, економічний занепад та пов'язані з ним зубожіння населення, зростання цін тощо. Найменше респонденти занепокоєні можливою міжнародною ізоляцією України. Четверту позицію в рейтингу загроз посідає страх розв'язання повномасштабної війни з Росією. Жителі Півдня більше за інших занепокоєні масовим виїздом українців за кордон, що підтверджує наявні тенденції зміни транснаціональної трудової міграції. Натомість можливість розгортання повномасштабної війни з Росією більш за все непокоїть українців на Заході, в Галичині та Центрі. Респондентів з Донбасу більше за інших турбує проблема вимирання населення. З віком інформантів все більше непокоїть зубожіння населення, погіршення здоров'я нації та вимирання населення (табл. 4). Системне відстеження змін щодо рівня безпечності проживання в територіальних утвореннях, дозволяє визначити зрушення, пов'язані з впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників безпеки на всіх рівнях її прояву.

Події сучасності, пов'язані зі світовою пандемією коронавірусу, закономірно змінили рейтинг занепокоєнь. За даними омнібусних опитувань Ipsos Global Advisor (N=855 осіб старше 18 років, що представляють населення України у всіх областях за виключення тимчасово окупованих територій), проведених у квітні 2020 р., було визначено, що з-поміж нагальних проблемних питань в Україні залишаються корупція, фінансові і політичні скандали, безробіття, функціонування закладів охорони здоров'я, бідність та соціальна нерівність, коронавірус [13, с. 7]. У порівнянні з рейтингами проблем, визначених за усередненими показниками їхньої значимості для інформантів з 29 країн світу, які беруть участь у даному дослідженні, для українців не так страшна пандемія та її наслідки (для більшості країн світу це проблема першочергової значимості), як корумпованість суспільства, економічна криза та масове зубожіння населення (табл. 5). Дуже високий чи високий рівень загрози коронавірусу для себе особисто відмічають лише 38 % опитаних українців (табл. 6).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів різних регіонів та вікових когорт на запитання «Які з цих загроз найбільш актуальні сьогодні для України?» (2019 р.) (% від загальної кількості опитаних, вибір множинний) [12]

Варіанти відповідей	Регіони								Вік				
	Захід	Галичина	Центр	Північ	Київ	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60+ років
Масовий виїзд українців за кордон	47	58	58	57	56	66	51	45	58	57	55	54	52
Економічний занепад	44	48	52	52	49	61	58	47	50	53	55	52	52
Зубожіння населення	41	42	50	45	43	53	50	46	39	45	49	49	51
Девальвація гривні, інфляція	31	38	42	44	42	37	39	42	38	40	40	40	37
Повномасштабна війна із Росією	42	46	43	37	37	23	28	24	36	34	36	36	35
Погіршення здоров'я нації	26	25	35	35	42	36	35	39	28	32	36	36	37
Розвал країни	22	23	34	34	37	44	36	35	31	32	34	34	34
Зростання злочинності	23	20	31	32	37	42	38	26	29	32	32	32	32
Вимирання населення	17	23	33	34	32	33	33	36	22	27	33	33	36
Деградація населення	12	23	30	24	32	28	27	29	23	24	26	26	25
Безвладдя, анархія	21	27	28	27	20	30	18	25	23	24	24	24	24
Екологічні катастрофи	14	20	28	25	24	24	22	23	21	23	24	24	22
Масові заворушення	11	10	14	13	22	22	15	19	16	14	16	16	15
Голод	8	7	14	12	15	18	16	25	12	12	14	14	17
Встановлення диктатури	6	8	13	12	16	17	15	16	10	13	14	14	13
Тероризм	8	7	12	10	12	14	7	11	9	10	11	11	10
Міжнародна ізоляція країни	7	5	10	8	14	8	8	10	8	9	9	9	9
Інше	2	4	6	2	4	2	2	2	3	3	3	3	3
Важко відповісти	4	4	2	3	3	3	1	2	3	3	3	3	3

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Які сфери Ви вважаєте найбільш проблемними у Вашій країні?» (2020 р.) (% від загальної кількості опитаних, вибір множинний) [13, с. 7]

Варіанти відповідей	Україна	Світ*
Корупція, фінансові та політичні скандали	60	22
Безробіття та ринок праці	48	35
Охорона здоров'я	45	28
Бідність та соціальні нерівності	38	27
Коронавірус	31	61
Освіта	14	14
Податки	12	11
Злочинність та насильство	11	20
Загрози навколишнього середовища	9	9
Інфляція	8	9
Падіння суспільної моралі	8	10
Підтримка соціальних програм	5	7
Доступність кредитів	2	2
Зростання екстремізму	1	6
Тероризм	1	7
Зміни клімату	1	12
Іміграційний контроль	1	10
Дитяче ожиріння	0	2

*середнє значення для 29 країн, що беруть участь у дослідженні

Таблиця 6

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Який рівень загрози, на Вашу думку, має коронавірус для ... ?» (2020 р.)**
(% від загальної кількості опитаних) [13, с. 11]

Варіанти відповідей	Дуже високий	Високий	Середній	Низький	Дуже низький	Важко відповісти
Світу в цілому	38	36	17	4	2	2
України	32	37	23	5	2	3
Вашої роботи або бізнесу	23	25	24	12	6	10
Вашого населеного пункту	19	31	33	10	4	3
Вас особисто	15	23	36	15	7	4
Вашої сім'ї	13	26	35	15	5	4

Подібні результати було отримано в ході телефонних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології у березні 2020 р. (N=1500 осіб старше 18 років, до вибірки не було включено території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей).

Так, більшість респондентів, відповідаючи на запитання «Які проблеми і складнощі Вас зараз турбують найбільше?», обрали варіант відповіді «переживаю за здоров'я близьких» (38% опитаних). Говорячи про особистісні побоювання, майже половина опитаних українців зауважили, що їх більше хвилюють економічні наслідки карантину, ніж поширення захворювання. Майже чверть респондентів не дали визначеної відповіді на запитання щодо власних побоювань, більшість з них (14% від загальної кількості опитаних) не бояться ані епідемії, ані економічних наслідків, адже впевнені у тому, що за 1–2 місяці ситуація нормалізується, ще 10% взагалі відмовилися відповідати (табл. 7) [14].

Таблиця 7

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Які проблеми і складнощі Вас зараз турбують найбільше?» (2020 р.)**
(% від загальної кількості опитаних, вибір множинний) [14]

Варіанти відповідей	%
Переживаю за здоров'я близьких	38
Сильно зросли ціни на продукти харчування	29
Складно купити засоби індивідуального захисту: маску, рукавички, рідину для дезінфекції	27
У мене виникли фінансові труднощі	20
Побоююся, що не можу отримати медичну допомогу в разі необхідності	20
Сам (сама) боюся захворіти	12
Постійно переживаю через невизначеність ситуації	12
Потрібно поїхати в інший населений пункт, а транспорт не ходить	11
Мені потрібно їздити на роботу, а громадський транспорт майже не працює	10
Виникли складнощі з купівлею продуктів харчування та необхідних у побуті речей	6
Мене відправили в неоплачувану відпустку	5
Мені загрожує втрата роботи	4
Стало складно вести свою підприємницьку діяльність	4

Зростання рівня невизначеності в суспільстві, низький рівень безпечності життєвого простору формує у людей невпевненість у майбутньому. У цьому сенсі йдеться про відсутність системного, сценарного мислення, яке змогло б сформувати на соціально-управлінському рівні превентивні рішення, сприяти соціальній творчості особистості для того, щоб упевненість у майбутньому стала провідним соціальним ресурсом забезпечення її життєдіяльності.

Фахівці Інституту соціології НАНУ, намагаючись аналізувати стан суспільної моралі, систематизували думки людей щодо їхнього життя за допомогою оцінювання їхньої згоди з такими поширеними висловлюваннями:

– «зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно» (показник згоди набув максимального значення 88,7% від загальної кількості опитаних у 2014 р., натомість із відносною стабілізацією ситуації він дещо знизився до 81,0 % у 2018 р.);

– «за теперішнього безладу та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити» (показник згоди із цим висловлюванням становив 69,5 % від загального числа респондентів у 2018 р., дещо знизившись порівняно з 2014 р. (73,1 %));

– «все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати» (кількість українців, які не погоджуються із цим висловлюванням, суттєво зросла з 13,9 % у 2012 р., 20,6 % у 2014 р. до 23,7 % у 2018 р.);

– «проблема зараз у тому, що більшість людей узагалі ні у що не вірять» (динаміка згоди за цим показником теж позитивна: 80,3% – у 2012 р., 72,6% – у 2014 р., 74,2% – у 2018 р.) [7].

Отримані дані корелюють із відповідями респондентів на запитання щодо почуттів, які виникають у них у ході міркувань про завтрашній день. Більшості українців у 2018 р. властивий поміркований оптимізм, адже щодо майбутнього своєї країни вони майже однаковою мірою відчувають як почуття тривоги (37,6%), так і надії (43,4%).

Відстежуючи зміни отриманих даних, можемо засвідчити, що тривога є незмінним почуттям, притаманним майже третині опитаних, тоді як кількість тих, хто відчуває почуття страху, безвихідь, повсякчасно збільшується порівняно з 2005 р. (по відношенню до аналогічних показників 2018 р. майже втричі). Поряд з почуттями страху, розгубленості зростає песимізм українців, хоча надії змінити ситуацію на краще вони не втрачають, адже оптимістично налаштований кожен п'ятий інформант. Не можна не радіти тому, що кількість українців, яким байдуже до розвитку подій в Україні, стабільно низька, коливаючись від 1,7% до 4,8% протягом 2005–2018 рр. [7, с. 515].

Вибір людиною стратегії своєї поведінки залежить від того, чи відчуває вона себе щасливою сьогодні, а також від її впевненості в завтрашньому дні. Одне з питань, що були поставлені під час дослідження громадської думки «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», проведеного Соціологічною асоціацією України протягом серпня-вересня 2017 р., стосувалося термінів можливого планування майбутнього своєї родини чи свого власного. Аналіз отриманих відповідей засвідчує недалекоглядність українців. Адже 28,6% опитаних можуть упевнено планувати майбутнє своєї родини/власне лише на найближчі тижні, 34,1% – на кілька місяців, 17,8% – на 1–2 роки наперед. Далекоглядність виявили не більше ніж 3,5% респондентів від загальної кількості опитаних, з них 2,7% мають змогу планувати своє власне життя/життя родини на 3–5 років наперед, 0,5% – на 6–10 років, 0,3% – більше ніж на 10 років. При цьому 15,9% українців жодних планів будувати не в змозі через невпевненість у майбутньому [15].

Висновки. Високий рівень тривожності українців детермінований реальними проблемами на різних рівнях, у різних сферах їхнього життєвого простору. Спектр страхів та показник їхньої сили формуються під впливом поєднання суб'єктивної та об'єктивної значущості цих проблем, а також визначається особливостями їхнього сприйняття в контексті конкретних соціокультурних, соціально-економічних та політичних умов життя регіону. Перший чинник є явною, а другий – латентною детермінантою тривожності. В кризовому суспільстві страхи та занепокоєння можуть набувати статусу індикаторів реальних і потенційних загроз функціонуванню та розвитку як конкретної особистості, так і суспільства в цілому.

Акцентування уваги на злободенних питаннях функціонування життєвого простору особистості (економічне зубожіння, відсутність якісного медичного обслуговування, неможливість просторового переміщення тощо), пов'язаних з відносною депривацією її потреб, спричиняє переміщення на другий план глобальних проблем людства (екологія, бездуховність, занепад культури тощо). Таким чином, простежується поляризація типів соціальної ідентичності з найближчим оточенням і людством в цілому, що підтверджує гіпотезу про те, що забезпечення інтересів суб'єктів та об'єктів на мега-, макро-, мезорівнях неможливе за фактичної відсутності безпеки на мікро- й нанорівнях.

Як доводять представлені у цій публікації дані, до подій 2014 р. переважали занепокоєння стосовно матеріального стану, розвитку економіки країни. Натомість після анексії Російською Федерацією АР Крим та агресії на Сході країни суттєво зріс страх військових дій та їхніх наслідків. З погляду психології, страшним є не стільки сам страх, скільки тривалість його дії. Хронічні занепокоєння спричиняють появу стану постійної напруженості, заклопотаності, поневірянь, сильної перевтоми, нав'язливості негативних думок, погіршення самопочуття. Спілкування тривожних людей стає вибіркоким, емоційно нерівномірним і зазвичай обмежується невеликим колом осіб. Як наслідок, одні люди виявляють підвищену агресивність, інші, навпаки, – апатію, безініціативність, навіть свого роду аутичну поведінку, для якої характерні ускладнення взаємозв'язків з навколишнім світом, пригнічення властивостей життєстійкості та життеорганізованості особистості. Проте з плином часу і військові загрози відходять на другий план, актуалізуючи потребу захисту себе і близьких від навали наслідків пандемії.

Безпечність життєвого простору визначається системою соціальних відносин нанорівня та зумовлена тими соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві, членом якого є конкретна особистість. На розвиток особистості впливають ті суспільні процеси, до яких вона безпосередньо включена. Можна зробити припущення, що структура соціальних впливів на особистість, її життєвий простір досить складна й включає явища та процеси різних рівнів. Зокрема, на мегарівні – це глобальні процеси, надзвичайні ситуації світового масштабу; на макрорівні – система соціальних відносин в цілому, особливості та тенденції розвитку в конкретній державі, суспільстві; на мезорівні – регіональна специфіка соціального життя; на мікрорівні – характеристика й стан розвитку в тих соціальних групах, спільнотах, до яких належить особистість; на нанорівні – особливості безпосереднього найближчого оточення особистості, її

власний статус у суспільстві, свідомість, інтереси, мотиви поведінки. Усі явища й процеси на вищих рівнях мають своє відображення на нанорівні, «заломлюються» та трансформуються через нього, відповідним чином сприймаються й оцінюються, виходячи з актуальної життєвої ситуації.

Література:

1. Калашнікова Л. В. Можливості соціологічного пізнання структурно-рівневої організації безпеки життєдіяльності особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: зб. наук. праць*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. Вип. 79. С. 32-39.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 364 с.
3. Бодалев А. А. Общение и особенное в субъективном пространстве мира и факторы, которые их определяют. *Мир психологии*. 1999. № 4. С. 26-29.
4. Зотова О. Ю. Актуальность разработки социально-психологических критериев безопасности личности. *Социальная политика и социология: междисц. науч.-практ. журнал*. 2010. № 11. С. 132-141.
5. Социальные опасности и защита от них: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / В. М. Губанов и др.; под ред. Л. А. Михайлова. Москва: Издательский центр «Академия», 2012. 304 с.
6. Головаха Е. И., Панина Н. В. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Киев: Институт социологии НАН Украины: Стило, 1997. 63 с.
7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20) / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 526 с.
8. Проблеми, які турбують громадян / Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_iri_public_opinion_ukraine_072013.pdf (дата звернення: 03.04.2020).
9. Прес-реліз та звіти «Які проблеми турбують українців, травень 2018» / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=772&page=1> (дата звернення: 03.04.2020).
10. Спеціальний проект «Портрети регіонів»: Україна (грудень 2018) / Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (дата звернення 07.04.2020).
11. Айвазян С. А. К методологии измерения синтетических категорий качества жизни населения. *Экономика и математические методы*. 2003. Т. 39. № 2. С. 33-53.
12. Настрої та оцінка загроз українцями. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_012019_press.pdf (дата звернення 12.04.2020).
13. Ipsos Global Advisor в Україні. Квітень 2020. 20/04/2020. Хвиля 140.1. URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-04/ipsos_global_advisor_ukraine_briefly_w140_march-april_2020_ukr.pdf (дата звернення 17.04.2020).
14. Прес-реліз та звіти «Оцінка успішності влади та реакція суспільства на події, пов'язані з епідемією коронавірусу» / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=928&page=1> (дата звернення: 12.04.2020).
15. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт). URL: http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018.pdf (дата звернення 18.04.2020).
16. Перельгина Е. Б., Зотова О. Ю., Тарасова Л. В., Белоусова Н. А. Предикторы оценки личностью степени безопасности жизненного пространства. *Человеческий капитал*, 2018. № 3 (111). С. 67-77.
17. Калашнікова Л. В. Соціальні страхи та тривожність як суб'єктивні індикатори безпеки життєдіяльності: аналіз емпіричних даних. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2019. Вип. 13. С. 60-71.
18. Калашнікова Л. В. Особистість як суб'єкт і об'єкт безпеки життєдіяльності: соціологічний контекст. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр.* Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2016. Вип. 75. С. 26-34.

БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕННОГО ПРОСТРАНСТВА УКРАИНЦЕВ: АНАЛИЗ СУБЪЕКТИВНЫХ ОЦЕНОК

Калашникова Людмила Владимировна – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Черноморского национального университета имени Петра Могилы, ул. 68 Десантников, 10, Николаев, 54003, Украина, e-mail: lvkalashnikova198@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Статья посвящена анализу данных многочисленных эмпирических социологических исследований отечественных ученых о субъективных оценках украинцев безопасности своего жизненного пространства. Подчеркнуто, что жизненное пространство личности представляет собой органически целостную иерархическую структуру, компоненты которой тесно взаимосвязаны друг с другом. Акцентировано внимание на том, что безопасность жизненного пространства на уровне всего общества зависит от безопасности жизненного пространства личности, именно поэтому интерпретация безопасности имеет смысл только в контексте субъективной оценки ней (личностью) уровня безопасности своей жизнедеятельности. Отмечено, что в условиях нестабильной социальной ситуации стремительно растет число людей с деформированной потребностью безопасности, которая детерминирована ощущением неудовлетворенности нынешним состоянием и (или) отсутствием уверенности в будущем, что приводит к разрушению личности, распространению страхов, стресса, снижению или полному отсутствию культуры безопасности жизнедеятельности. Приведены выводы автора относительно уровня объективных и субъективных

факторов безопасности жизненного пространства украинцев, которые основаны на данных опросов общественного мнения, проведенных специалистами Института социологии НАНУ (1992–2018), Социологической ассоциацией Украины (2017), социологической группой «Рейтинг» (2011–2013), Центром «Социальный мониторинг», Украинским институтом социальных исследований имени Александра Яременко (2018–2019), Ipsos Global Advisor (2020). На основе анализа результатов исследования «Портреты регионов» (2018) осуществлена кластеризация регионов Украины в соответствии с уровнем их безопасности. Определен рейтинг страхов, тревог и беспокойств украинцев. Доказано, что полученные данные коррелируют с характером их представлений о завтрашнем дне. Отмечено, что большинству жителей Украины присущ умеренный оптимизм, они в равной степени испытывают как чувство тревоги, так и чувство надежды. Определено, что общение украинцев с учетом высокого уровня их тревожности становится избирательным, эмоционально неравномерным и ограничивается небольшим кругом лиц. Как следствие, у них наблюдается повышенная агрессивность, иногда апатия, безынициативность, осложнения взаимодействия с окружающим миром, угнетение качеств жизнестойкости и жизнеорганизованности.

Ключевые слова: безопасность, жизненное пространство, личность, субъективные оценочные суждения.

References:

1. Kalashnikova, L. V. (2018) 'The possibilities of social cognition structural-level organization of the health and safety of the individual'. *Social technologies: current issues of theory and practice: a collection of scientific papers*. Zaporozhe: CPU Publishing House. Issue 79. P. 32-39 [in Ukrainian]
2. Levin, K. (2000) *Field theory in social sciences*. St. Petersburg: Rech [in Russian]
3. Bodalev, A. A. (1999) 'Communication and the special in the subjective space of the world and the factors that determine them' *The world of psychology*. No. 4. P. 26-29 [in Russian]
4. Zotova, O. Y. (2010) 'Relevance of the development of socio-psychological criteria for personal safety' *Social policy and sociology: interdisciplinary scientific-practical magazine*. No. 11. P. 132–141 [in Russian]
5. Gubanov, V. M. et al (2012) *Social dangers and protection from them: a textbook for students*. Institutions higher professional education. Mikhailova, L. A. (ed.). Moscow: Publishing Center «Academy» [in Russian]
6. Golovakha, E. I. and Panina, N. V. (1997) *Integral index of social well-being (ISSS): design and application of sociological test in mass surveys*. Kiev: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Stilos [in Russian]
7. Vorona, V. and Shulga, M. (eds.) (2018) *Ukrainian support: monitoring of social changes*. 6 (20). Kiev: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
8. Problems, such as turbulence of giants *Sociological group «Rating»* [online]. Available at: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_iri_public_opinion_ukraine_072013.pdf (accessed 10 April 2020) [in Ukrainian]
9. Press release and reports «What problems worry Ukrainians, May 2018». *Kyiv International Institute of Sociology*. [online]. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=772&page=1> (accessed 3 April 2020) [in Ukrainian]
10. Special project «Portraits of Regions»: Ukraine (December 2018) *Sociological Group «Rating»* [online]. Available at: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (accessed 7 April 2020) [in Ukrainian]
11. Aivazyan, S. A. (2003) 'On the methodology of measuring synthetic categories of quality of life' *Economics and mathematical methods* Volume 39. № 2. P. 33-53 [in Russian]
12. Attitudes and threat assessment by Ukrainians [online]. Available at: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (accessed 12 April 2020) [in Ukrainian]
13. Ipsos Global Advisor in Ukraine. April 2020. 20/04/2020. Wave 140.1 [online]. Available at: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-04/ipsos_global_advisor_ukraine_briefly_w140_march-april_2020_ukr.pdf (accessed 17 April 2020) [in Ukrainian]
14. Press release and reports «Assessment of government success and public response to events related to the coronavirus epidemic» *Kyiv International Institute of Sociology* [online]. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=928&page=1> (accessed 12 April 2020) [in Ukrainian]
15. Social inequalities: perception by Ukrainian society (final report). [online]. Available at: http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018_.pdf (accessed 18 April 2020) [in Ukrainian]
16. Perelygina, E. B., Zotova O. Y., Tarasova L. V. and Belousova N. A. (2018) 'Predictors of assessment by the person of the safety level of life space' *Human capital* № 3 (111). P. 67-77. DOI: 10.25629/HC.2018.03.07 [in Russian]
17. Kalashnikova, L. V. (2019) 'Social fears and anxiety as subjective indicators of life safety: empirical data analysis' *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology* Issue 13. P. 60-71 [in Ukrainian]
18. Kalashnikova, L. V. (2016) 'Personality as subject and object of life safety: the sociological context' *Social technologies: current issues of theory and practice: a collection of scientific papers*. Zaporozhe: CPU Publishing House. Issue 75. P. 26-34 [in Ukrainian]

УДК 316.362(477.54-25)

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-06

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї: ПРАКТИКИ ТА РИЗИКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ (КЕЙС ХАРКОВА)

Вакулєнко Світлана Миколаївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Сокур'янська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

У статті на основі результатів емпіричного соціологічного дослідження, здійсненого на замовлення Департаменту сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради фахівцями соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в травні-липні 2020 року, аналізуються повсякденні практики сучасних харківських сімей, а також ті ризики, з якими вони стикаються в суспільстві, що експоненційно змінюється. Визначається спільне та відмінне в реалізації цих практик та проявах ризиків у сім'ях трьох типів: звичайних, багатодітних та сім'ях у складних життєвих обставинах. Акцентується увага на внутрішньородинних стосунках, зокрема розподілі сімейних обов'язків; психологічному кліматі сім'ї, ролі найстаршого покоління в його поліпшенні / погіршенні; причинах сімейних конфліктів, що відбуваються як між подружжям, так і між батьками та дітьми; на дозвілєвих практиках, сімейних святах та традиціях; на родинних проблемах та ролі у їхньому вирішенні як самої сім'ї, так і органів місцевої та державної влади. Підкреслюється, що, незважаючи на такі негативні зовнішні фактори, як епідемія COVID-19, дистанційне навчання, перманентні економічна та політична кризи, які не могли не позначитися на матеріальному стані сімей харків'ян, їхніх настроях, психологічному самопочутті, внутрішньосімейні взаємовідносини не тільки не погіршилися, а в деяких випадках навіть покращилися, стали більш довірливими. Зазначається, що серед проблем сучасних сімей, окрім матеріальних, чи не найбільш болючою є ризик поширення інтернет-залежності підлітків, їхнє захоплення перебуванням у віртуальній реальності. Робиться висновок про те, що вирішення цієї, як і багатьох інших сімейних проблем, можливо як за умов мобілізації власних ресурсів усіх членів родини, так і завдяки реалізації комплексу спеціальних заходів загальнонаціонального характеру. Формуються рекомендації та пропозиції щодо покращення роботи органів місцевого самоврядування, що опікуються проблемами сімей. Визначаються основні напрями подальших наукових, у тому числі міждисциплінарних, досліджень повсякденних практик та ризиків харківських сімей, зокрема впливу дистанційного навчання дітей на стосунки в родині.

Ключові слова: сім'я, типи сімей, сімейні практики, внутрішньородинні стосунки, причини сімейних конфліктів, підліткові адикції, соціальна допомога сім'ям.

EVERYDAY LIFE OF CONTEMPORARY FAMILY: PRACTICES AND RISKS IN CONDITIONS OF CHANGING SOCIETY (KHARKIV CASE)

Vakulenko Svitlana – PhD of sociology, Associate professor, Department of Sociology of Management and Social Work V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Sokurianska Liudmyla – Doctor of science (Sociology), Full professor, acting Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

The article is based on the results of an empirical sociological study commissioned by the Department of Family, Youth and Sports of Kharkiv City Council and conducted by specialists of the Sociological Department V. N. Karazin Kharkiv National University in May-July 2020. Everyday practices of contemporary Kharkiv families as well as the risks they face in an exponentially changing society are analyzed in the article. Common and different in the implementation of these practices and the manifestations of risks in three types of families: ordinary, large and families in difficult life circumstances is characterized. Emphasis is made on intra-family relationships, including the division of family responsibilities; the family psychological climate, the role of the oldest generation in its improvement/deterioration; the causes of family conflicts that occur both between spouses and between parents and children; leisure practices, family holidays and traditions; family problems and the role in their solving both the family itself and local and state authorities. It is emphasized that, despite such negative external factors

as the COVID-19 pandemic, distance learning, permanent economic and political crises, affected financial conditions of Kharkiv families, their moods, psychological well-being, intra-family relations haven't been worsened, and in some cases even have been improved, become more trusting. It is noted that among the problems of contemporary families, in addition to financial, the most painful is the risk of spreading adolescents' Internet addiction, their fascination with being in virtual reality. It is concluded that the solution of this, as well as many other family problems, is possible both with the mobilization of own resources of all family members, and through the implementation of a set of special measures on the national level. Recommendations and proposals for improving the work of local authorities taking care of family issues are formulated. The main directions of further scientific, including interdisciplinary research of everyday practices and risks of Kharkiv families are mentioned, in particular the influence of children distance learning on family relations.

Keywords: family, types of families, family practices, intra-family relations, causes of family conflicts, adolescent addictions, social assistance to families.

Надзвичайно динамічні, експоненційні суспільні зміни, що відбуваються сьогодні як в глобальному, так і в локальному контекстах, торкаються всіх складових соціальної структури, в тому числі її такого найбільш консервативного елемента, як соціальні інститути. Не є винятком і такий із них, як сім'я. Трансформуються її інституційні характеристики, зокрема шлюбність (набувають усе більшого поширення офіційно не зареєстровані шлюби, одностатеві шлюби, пробні шлюби, так звана шведська сім'я тощо), склад родини (на зміну розширеній сім'ї приходять нуклеарна, багатодітній – малодітна та бездітна сім'я, актуалізується феномен чайлдфрі тощо), змінюється модель внутрішньородинних стосунків (від авторитарної до егалітарної сім'ї) і таке інше.

З огляду на зазначене вище, а також на зростаючий рівень розлучень як у нашій країні, так і у світі в цілому, на такий досить поширений феномен, як життя соло (solo-living), багато українських та закордонних фахівців, у тому числі соціологів, говорять про кризу сім'ї як соціального інституту. З цією думкою важко не погодитись, але як бути з тим, що, попри це, як соціальна практика так і численні соціологічні дослідження, зокрема здійснені науковцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, засвідчують ставлення до сім'ї як до найважливішої життєвої цінності всіх поколінь українців.

Можливо, цю дещо парадоксальну ситуацію можна пояснити побутованням сім'ї як малої соціальної групи. Адже пересічна людина не переймається питаннями кризового стану соціального інституту сім'ї. Вона закохується, одружується, створює родину, народжує дітей і, як доводять численні дослідження, зокрема те, на результати якого ми спираємось у даній публікації, саме це є головною складовою її щастя, саме родині, в першу чергу, довіряє людина.

Говорячи про наукові студії обраної нами проблеми, зазначимо, що сім'я є об'єктом міждисциплінарних досліджень. Сучасний соціологічний дискурс сім'ї перш за все представлений у категоріях її аналізу як малої соціальної групи. У контексті цієї публікації ми також акцентувати увагу на мікросоціальному аналізі сім'ї.

Що стосується проблемної ситуації, яка зумовила актуальність нашої статті, то її онтологічний аспект полягає у протиріччі між усталеними сімейними практиками у різноманітності їхніх проявів та практиками, актуалізованими переходом до цифрового суспільства, які набувають усе більшого поширення, поступово руйнуючи традиційний уклад внутрішньородинних стосунків, зокрема міжпоколінних відносин.

Гносеологічний аспект проблемної ситуації знаходить своє вираження у протиріччі між нашим знанням про те, що під впливом глобалізації, медіатизації та цифровізації суспільства повсякденні практики життєдіяльності сучасної сім'ї зазнають суттєвих, у тому числі негативних, змін, та незнанням того, як подолати / мінімізувати небажані наслідки для сім'ї та суспільства в цілому зазначених процесів.

Метою даної статті є виявлення змін, які відбуваються у сімейних практиках (внутрішньородинних взаємовідносинах, дозвіллі, морально-психологічній атмосфері, причинах родинних конфліктів тощо), та визначення можливих дій з боку самих сімей, громадськості, органів державної влади та місцевого самоврядування, спрямованих на допомогу родинам у подоланні негативних наслідків цих змін.

Ступінь розробленості проблеми

Реалізуючи зазначену вище мету, ми спиралась на теоретичний доробок сучасних соціологів та представників інших соціогуманітарних наук у дослідженні сімейних практик. Так, особливості трансформації сфери шлюбно-сімейних відносин в сучасному українському суспільстві досліджують такі вітчизняні науковці, як С. Аксьонова, О. Гладун, І. Курило, О. Рудницький, П. Шевчук (див., наприклад: [1] та ін. Останніми роками з'явилася низка публікацій, в яких аналізується трансформація сім'ї та форм сімейних відносин під впливом глобалізаційних процесів. Серед вітчизняних дослідників ці питання підіймають у своїх роботах І. Майданік [2], Л. Слюсар [3], [4] А. Толстокорова [4] та ін.

Різні аспекти функціонування сучасних сімей, їхні повсякденні практики, зокрема така важлива сфера сімейного життя, як дитячо-батьківські стосунки детально аналізується в публікаціях Т. Гурко [5; 6],

О. Безрукової [7], О. Іванової [8], Я. Козьминої [9], І. Курило [10], Н. Орлової [11], О. Рождественської [12], Л. Слюсар [13].

Дослідженню проблеми розподілу сімейних обов'язків у сучасних сім'ях присвячені роботи С. Аксьонової [14], С. Клімової [15], О. Стрельник [16]. та ін.

Звертаючись до концепту «сімейні практики», ми виходили з так званої «практичної парадигми», а саме з концептуалізації практик у роботах П. Бергера, Т. Лукмана, А. Щюца, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна та ін. (див., наприклад: [17]).

Наукові студії зазначених вище та багатьох інших дослідників складають теоретичну основу нашої публікації. Так, спираючись на положення «практичної парадигми», ми сформулювали авторське визначення поняття «сімейні практики», під якими розуміємо конативно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певним родинним цінностям, настановам та поведінці, спрямованій на реалізацію основних функцій сім'ї як малої соціальної групи, та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності сімейного життя як інтерсуб'єктивної реальності.

Емпіричною базою даної статті є результати дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології», проведеного на замовлення Департаменту сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради протягом травня-липня 2020 року співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Метою цього дослідження було виявлення специфічних особливостей сучасної харківської сім'ї, зокрема характеру повсякденних сімейних практик, внутрішньородинних стосунків, сімейних цінностей, норм та традицій, психологічного клімату, стилю сімейного виховання, причин родинних конфліктів та засобів їхнього врегулювання, матеріального стану та потреб сімей різних типів у соціальному захисті, державній допомозі тощо.

Дослідження було здійснено завдяки застосуванню методу фокусованого групового інтерв'ю (або групової дискусії). Всього було проведено чотири фокус-групи (ФГ): дві з членами так званих «звичайних» сімей (ФГ 2 та ФГ 4), одна – з представниками багатодітних сімей (ФГ 1) та ще одна – з представниками сімей зі складними життєвими обставинами (СЖО) (ФГ 3)¹. Учасники кожної ФГ представляли різні райони Харкова.

Підкреслимо, що зазначені вище сім'ї ми визначаємо таким чином.

Звичайна сім'я – це нуклеарна сім'я, тобто сім'я, яка має у своєму складі два покоління (батьки та неповнолітні діти), обох батьків, 1-2 дитини, не має гострих проблем з матеріальним становищем, вихованням дітей, внутрішньородинними відносинами.

Багатодітна сім'я – це сім'я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей.

Сім'я, яка перебуває в складних життєвих обставинах, – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складної життєвої ситуації, що порушує нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки якої вони не можуть подолати самотійно.

Представлені у статті цитати з висловлювань учасників фокус-груп надаються на мові оригіналу та шифруються таким чином: ім'я респондента, тип сім'ї, яку він (вона) представляє, номер фокусованого групового інтерв'ю. Наприклад: Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2.

Скорочення, які використовуються у статті:

ФГ – фокусоване групове інтерв'ю,

сім'я в СЖО – сім'я, що перебуває в складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу

Щоб з'ясувати сучасний стан повсякденних сімейних практик харків'ян, звернемося до результатів зазначеного вище дослідження. перш за все проаналізуємо оцінки, які надали учасники фокус-груп своїм внутрішньородинним відносинам.

---

¹ Обидві фокус-групи з представниками звичайних сімей склалися виключно з жінок, освітній рівень яких є достатньо високим: всі вони мають вищу освіту. Серед учасниць ФГ 2 (всього 7 осіб) всі працюють, у ФГ4 (всього 8 осіб) більшість не працює з різних причин (безробіття, перебування на пенсії або статус домогосподарки). Стаж сімейного життя представників цих родин коливається в межах від 6 до 40 років. Переважна більшість (13 осіб із 15) представляють малодітні сім'ї, що мають у своєму складі 1–2 дитини.

У складі фокус-групи, учасниками якої були багатодітні батьки (ФГ1, 12 осіб), представлені як жінки (10 осіб), так і чоловіки (2 особи). Слід відзначити дуже високий рівень освіти представників цієї категорії сімей, оскільки з 12 осіб 10 мають вищу освіту, деякі навіть не одну, при цьому 3 особи мають науковий ступінь. Серед респондентів з багатодітних сімей, однаково кількість складають представники сімей із трьома та п'ятьма дітьми (по 5 сімей), одна сім'я виховує чотири дитини, ще одна – семеро дітей.

У складі фокус-групи з представниками сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, також були лише жінки. Більшість з них мають середню спеціальну або повну середню освіту (7 осіб), 3 особи мають вищу освіту. Переважна більшість респондентом з цієї групи працює (7 з 10 осіб), 2 перебувають у декретній відпустці і одна жінка не працює. Стаж сімейного життя учасниць цієї фокус-групи налічує від 1 до 22 років. Переважна більшість (7 осіб) представляють багатодітні сім'ї, що мають у своєму складі від чотирьох до шести дітей, 3 сім'ї є малодітними (налічують 1–2 дитини).

Як довів здійснений нами аналіз, більшість учасників ФГ (незалежно від типу сім'ї) визначили стосунки між членами своєї родини як нормальні, що було очікуваним. У той же час наші респонденти зазначали, що в їхніх сім'ях бувають конфлікти, адже безконфліктних родин не буває.

Наведемо деякі приклади відповідей наших респондентів про характер їхніх відносин з подружжям та дітьми. Почнемо з позитивних оцінок цих відносин.

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Как всегда. Бывает – ругаются люди, бывает – мирятся. В принципе, нормальные отношения».*

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«С детьми отношения хорошие, я бы сказала, что замечательные, близкие. Дети всех друзей приводят к нам, все друзья в восторге».*

Татьяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«С супругом у нас тайн друг от друга нет. Обсуждаем работу, обсуждаем политику, обсуждаем семейные отношения, обсуждаем проблемы детей. Думаем, как выходить из каких-то сложных ситуаций. Он все знает, я все знаю».*

З огляду на тематику нашої статті особливої уваги заслуговує думка учасниці ФГ 2 Наталії, яка акцентувала на довірливих стосунках у сім'ї, на тому, як домогтися таких стосунків. У цьому контексті важливо зазначити, що, за даними численних соціологічних досліджень, здійснених вітчизняними науковцями в останні роки, найвищий рівень довіри українців, як підкреслювалось вище, зафіксовано саме до сім'ї. Зазначимо, що в умовах нестабільності суспільства, бурхливих змін у всіх сферах його життя довіра до сім'ї, ставлення до неї як до фортеці, яка захистить тебе від усіляких негараздів, обігріє своєю любов'ю та турботою, є надзвичайно важливими, якщо не головними чинниками соціального самопочуття та психологічного здоров'я особистості.

Визначаючи причини сімейних непорозумінь, наші респонденти – чоловіки (нагадаємо, що їх було лише двоє і вони представляли багатодітні родини) перш за все говорили про конфлікти з дітьми-підлітками; що ж стосується жінок-учасниць ФГ, то їхні претензії були як до дітей, так і до чоловіків. При цьому на чоловіків перш за все скаржилися респондентки з сімей в СЖО та представниці звичайних сімей; а ось серед жінок з багатодітних сімей таких скарг практично не було.

Лалі, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я с детьми живу и с мужем. Они родились в браке. Отношения натянутые, так как он социально не адаптируется. Он проходил реабилитацию от зависимостей, пошатнулось мое здоровье, в том числе психическое...».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас в семье все ссоры инициирует муж, и они из-за денег и воспитания детей».*

Як свідчать результати нашого дослідження, головні причини конфліктів між подружжям – це патріархальні сімейні традиції, яких усе ще дотримуються чимало чоловіків, вважаючи, що хатня робота та виховання дітей є суто жіночими справами, а також фінансові проблеми та такий різновид девіантної поведінки, як алкоголізм.

Заради справедливості зазначимо, що отримані нами дані свідчать і про зворотні процеси, а саме про те, що багатьом харківським родинам притаманні риси егалітарної сім'ї. Особливо це стосується багатодітних сімей, де обов'язки, як ми покажемо нижче, розподіляються між усіма членами родини (як між подружжям, так і між дітьми).

Обговорюючи питання щодо подолання/мінімізації сімейних конфліктів, учасники фокус-груп висловили чимало слухних пропозицій.

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Конфликты есть у всех. Даже в самой идеальной семье... Для того, чтобы конфликты не возникали, главное установить негласные правила семьи..., которых будут придерживаться все члены семьи. Эти правила оговариваются изначально... Например, опаздываешь – позвони. Или если уходишь, то насколько, где, с кем. И так во всем. Тогда меньше будет точек соприкосновения негативных, меньше будет конфликтов».*

Як виявилось, найчастіше сімейні конфлікти у родинах усіх типів виникають з дітьми-підлітками та через них (див. про це докладніше: [18]). Основними проблемами, з якими стикаються сучасні сім'ї, є інтернет-залежність дітей, нестача часу на спілкування з ними (особливо в багатодітних родинах), а також комплекс проблем, пов'язаних з перехідним віком дитини, у тому числі її шкідливі звички. Особливу стурбованість учасників фокус-груп викликають підліткові практики, актуалізовані цифровізацією суспільства, які можуть призвести і, як свідчить наше дослідження, вже призводять до інтернет-адикції, що притаманна дітям усіх типів сімей. Ось що розповіла про свого онука одна з наших респонденток.

Валентина, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Сейчас он потерял смысл жизни, он в компьютере. Он встает с кровати, переходит к компьютеру и сидит там, все. Ему 13 лет. Он перестал мыться, перестал кушать. Вот у него стоит вода, он ее пьет и все. Вот сейчас у нас такой этап. Я думаю, что же мне делать. Я больше так не могу. Я*

должна что-то делать... И я взяла и выключила свет. И вот... сидели до двух ночи без света, и он мне сказал: «Ладно, я пошел мыться»».

Щоб знизити ризики від зловживання підлітками інтернетом, батьки вводять певні правила, запровадження яких більш характерно для багатодітних сімей, хоча звичайні сім'ї не є виключенням.

Що стосується інших ризикованих підліткових звичок, через які виникають сімейні конфлікти перш за все між батьками та дітьми, то у боротьбі з ними перші застосовують не стільки покарання (хоча це також є досить поширеною практикою), скільки намагаються переконати у неприпустимості таких практик, їхній шкоді для здоров'я, зацікавити дітей заняттями спортом, музикою тощо.

Яна, багатодітна родина, ФГ 1: *«У мене син намагався палити років в 14 чи 15. Я переживала дуже, але я намагалась розмовляти відверто...говорити, що це його здоров'я. Особливо коли він був із друзями зі старої школи, не дуже благонадійними. Я не палю, тому одразу відчуваю запах. Він зайнявся спортом і зрозумів, що паління йому не потрібно».*

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Главное в таких ситуациях, увидев какой-то негативный опыт, сразу не начинать давить, учить. Нужна мудрость какая-то, чтобы это потом ему донести, иначе он закроется и больше никогда ничего не расскажет».*

Зазначимо, що, як вважають наші респонденти, щоб запобігти конфліктам з дітьми, треба правильно будувати взаємостосунки з ними, особливо з підлітками. На думку учасників ФГ, в умовах віртуалізації повсякденних практик дітей, їхньої зануреності в інтернет-простір конче необхідно більше розмовляти з ними, цікавитись їхнім життям, не влаштовувати бурхливих сцен тощо, а спокійно з'ясовувати, як можна виправити ситуацію, що склалася. При цьому, як зазначили деякі учасники дослідження, треба починати з себе, виховувати в собі терпимість, вміння вирішувати конфлікти без фізичного та психологічного насильства, приниження.

Як висловились одна з учасниць фокус-групи з представниками багатодітних сімей, «треба навчитися управляти своїм гнівом», підкресливши, що багатьом батькам потрібні консультації психологів.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я поняла, что не нужно воспитывать кого-то, нужно воспитывать себя. Все идет от нас».*

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Пытаюсь улаживать конфликты не через скандал. Чем больше конфликтов, тем больше они отдаляются, и ты меньше знаешь. По дочке старшей выучила: сначала кричала, метала, рвала, но поняла, что становится хуже».*

Серйозні корективи у повсякденні практики сучасної родини внесли карантинні заходи, зокрема перехід до онлайн-освіти. Батьки дітей-школярів акцентували на низці негативних наслідків дистанційного навчання.

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Дистанционное обучение лишило опыта общения с одноклассниками, опыта общения со взрослыми людьми, преподавателями, а также это не очень здорово в физическом плане».*

На думку учасників інтерв'ю, онлайн-освіта не тільки позбавила їхніх дітей досвіду спілкування з однолітками та викладачами, вона негативно вплинула на здоров'я дітей; на засвоєння шкільної програми (деякі вчителі не проводили заняття, не виставляли оцінки за виконані завдання, чим демотивували дітей до навчання), створила додаткове навантаження для батьків; стала випробуванням для сімей, у яких немає можливості придбати комп'ютер для кожної дитини чи є проблеми з Інтернетом. Не випадково, відповідаючи на питання про те, які теми потребують більш детального подальшого обговорення, учасники ФГ говорили саме про дистанційне навчання. На їхню думку, таке навчання є ризикованою практикою, яка може призвести до зниження рівня освіченості сучасної молоді. Від себе додамо, що онлайн-освіта актуалізує інтелектуальну деградацію людства на мега-, макро-, мезо- та мікросоціальному рівнях.

Дистанційне навчання, як зазначали інформанти, є сьогодні ледь не головною причиною їхніх конфліктів з дітьми, які потребують постійного контролю та допомоги з боку батьків, що не завжди позитивно сприймається дитиною, особливо підліткового віку.

Водночас онлайн-навчання та інші інтернет-практики сучасних підлітків актуалізували ситуацію, яку М. Мід визначала як перехід до так званої префігуративної культури, в межах якої трансляція знань та досвіду відбувається не тільки і не стільки від батьків дітям, скільки від дітей батькам [19]. У даному випадку йдеться про сучасних дітей (особливо про так зване покоління Alpha – дітей міленіалів), які набагато більше знаються на новітніх електронних пристроях, ніж їхні батьки. Практики, коли діти навчають батьків користуватися цими пристроями, як з'ясувалось в межах нашого дослідження, переважно позитивно та навіть з вдячністю сприймаються останніми. Проте іноді такі практики спричиняють конфліктні ситуації.

Суперечки з підлітками виникають також через їхнє небажання брати на себе частину хатньої роботи, догляду за молодшими братами/сестрами тощо. Зазначимо, що розподіл сімейних обов'язків не тільки визволяє батьків (перш за все матерів) від частини повсякденних сімейних практик, але й згуртовує

родину (особливо за умови спільного виконання тих чи інших хатніх справ).

Переважає більшість наших респондентів має чималий позитивний досвід у розподілі сімейних обов'язків, у залученні дітей до виконання хатньої роботи. При цьому, як зазначили учасники групових дискусій, залучати дітей до практик виконання сімейних обов'язків треба, що називається, з пелюшок. За таких умов набуті навички залишаються з дитиною на все життя. Адже на етапі первинної соціалізації особистості, головними, якщо не єдиними, суб'єктами якої є батьки, а головним механізмом є наслідування ним, норми та цінності, які вони транслюють своїм дітям, в тому числі цінності сімейного життя, інтеріоризуються ними, стають їхніми власними цінностями та нормами, залишаючись з дитиною назавжди. Психологи та соціологи пояснюють це тим, що цей процес (засвоєння ціннісно-нормативної системи сім'ї, в якій виховується дитина) є емоційно забарвленим, оскільки діти люблять своїх батьків. А все, що приходить до нас через серце, через наші почуття, стає невід'ємною складовою нашого внутрішнього світу.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ1: *«Мы с женой приучили детей помогать нам и друг другу с пеленок. У нас нет бабушек, дедушки далеко У нас четкая иерархия: старший-второй-девчонки-тройняшки... По возрасту рождения. У всех них есть старший. Если есть вопросы, которые мы не можем сейчас помочь решить, то у них круговая порука: они идут к старшему, нет старшего – идет к следующему. Каждый помогает».*

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Все вместе либо по очереди, кто может, тот и делает. Все договорено».*

Ольга, звичайна сім'я, ФГ 4: *«...У меня вот три мужика[сына], и я такая авторитарная мама. У меня в семье каждый за собой моет посуду. Если не помыл, она ждет его с завтрака до обеда... В данный момент есть у всех обязанности, у каждого. Младший сын в 4 года убирает комнату, убирает игрушки, старший сын два раза в неделю обязательно пылесосит и вытирает пыль, это среда и суббота... Это помимо уроков. Он убирает за животными. У нас крыса и собачка».*

Олена, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Со старшим, ему 14 лет, отношения доверительные. Он самый большой помощник. Даже если меня нет дома, я на работе, он мне звонит, говорит, что так и так, такой-то не хочет убирать. «Ну, давай, как-то заставляй». Прихожу – все убрано, чисто...».*

Залучення дітей до побутових родинних практик, особливо в колективній формі, зокрема у формі змагання, вирішує сьогодні, на наш погляд, дуже важливу проблему – інтенсифікацію внутрішньосімейного спілкування, брак якого (перш за все через надмірне захоплення дітьми інтернет-практиками та зайнятість батьків на роботі) відчують багато наших респондентів. Звичайно, колективна форма виконання сімейних обов'язків більшою мірою притаманна багатодітним родинам.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Главное, что есть общение внутри семьи. Мы пробуем, в основном в летний период, организовывать, например, «День вареника» или что-то подобное. Садимся и всей семьей наготавливаем. Это заготовка продуктов на зиму, себе кушать; не надо полуфабрикаты покупать, пока это все дешевое. Те же ягоды, то же тесто намесили... – Все сидят и лепят. Прекрасное занятие. Причем во время этого идут разговоры: «Как у тебя? А как у тебя? А что ты?». Соревнование - у кого лучшие вареники».*

Наші респонденти говорили про ще один ефект від залучення дітей до тих чи інших практик виконання хатньої роботи. Виконуючи її, дитина проявляє турботу про своїх близьких, виказує свою любов до них, робить їх щасливими, розширюючи горизонти феліцитивної функції сім'ї, тобто функції щастя.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так класно, коли старші встають, готують їжу для менших, млинці печуть...».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так классно, когда они говорят: «Мама, что тебе приготовить?...».*

Як свідчать результати нашого дослідження, велику допомогу у вихованні дітей, домашніх справах надають бабусі та дідусі, принаймні переважної більшості сімей, представниками яких були учасники фокус-групи.

У цьому контексті зазначимо, що, за даними наших попередніх досліджень, зокрема здійснених з використанням такого якісного методу отримання соціологічної інформації, як біографічний метод, саме бабусі, особливо освічені, відіграють велику роль у формуванні особистості дитини, її освітньо-професійних уподобань, виборі нею тих чи інших життєвих стратегій [20, с. 490-500].

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Оба родители помогли. Дочка со школы бежала к деду. Мама моя работала, а отец рано ушел на пенсию, он шахтером был. Дедушка в*

основном... Покормить, уроки поучить. А я уже с работы бежала, забирала у бабушки, мы рядом жили. Так что родители – очень большая поддержка».

Зазначимо, що наші респонденти говорили й про негативні практики взаємостосунків з найстаршими поколіннями, підкреслюючи, що участь бабусь та дідусів у вихованні дітей не завжди дає позитивні результати, особливо у випадках, коли вони своїми діями руйнують авторитет батьків.

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Бабушки и дедушки меня в воспитании детей не поддерживают, мы не единый фронт. А дети хитрые, они приспособляются. Кто, с их точки зрения, лучший совет дает, они за тем и следуют. Хотя в другой ситуации у них бабушка такая-сякая, а дедушка хороший».*

Більше всього скарг на втручання найстаршого покоління у виховання дітей висловили представники сімей у СЖО. Їхні розповіді дозволили дійти висновку, що завдяки хибній поведінці бабусь та дідусів актуалізуються та відтворюються ті самі складні життєві обставини, в яких знаходяться ці родини, актуалізуються ризики наслідування такої поведінки з боку підлітків.

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Мой папа к нам не приезжает. С моей мамой... Дети не любят, когда она приезжает – она строгая очень и постоянно меня отчитывает. И старшей особенно не нравится, когда она так себя со мной ведет, не стесняясь никого. Потом видит, что я иногда плачу и переживаю. Не любят, когда приезжает. А мужа мама... приезжает раз в месяц на полчаса. Я сильно нервничаю перед её приездом... И она любит пить пиво при детях, не стесняясь абсолютно, мотивируя, что это ее дом. Я не люблю пьющих людей, сама не пью... Она в подпитии может много чего сказать и сделать. Дети потом это принимают очень близко к сердцу, и я этого очень не люблю».*

Тим не менш, навіть у випадках не дуже гарних відносин з бабусями та дідусями, коли вони хворіють чи їх не стає, як засвідчили наші респонденти, діти переживають це як велике горе. Згадуючи про трагічні події в сім'ї, про хвороби близьких, багато учасників фокус-групи говорили, що такі події згуртовували членів їхньої родини, робили їх більш відповідальними за рідних людей, перетворювали сім'ю на єдиний організм, актуалізували, як висловились одна із учасниць ФГ, «практики турботи».

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«В прошлом году дедушка попал в больницу с инфарктом. Сразу во второй день нужно было поехать в неотложку, а мы живем на Гагарина... Сын взял на себя, заезжал в Ботсад, набирал баклажку воды, а это был июль – жара невероятная. Я готовила кушать, кто-то из детей вез туда... Дети поняли, что за счет семьи, множества человек... за счет детворы... Они нас очень выручали».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я теж минулого року потрапила в лікарню... Чоловік на роботі, дівчата середні залишилися з меншими, старша везе ліки в лікарню... І так завжди, коли біда».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Большая семья – единый организм... Когда жена лежала 4 года назад с тройней на сохранении полгода, пока родила, пока все нюансы... Их четверо было... Старший сказал, что заберет младших, есть приготовил, организовал процесс уборки, готовки, младшие были тоже заняты, им не нужно было в этот момент наше внимание...».*

В межах нашого дослідження ми намагалися з'ясувати не лише буденні, а й дозвіллієві, зокрема святкові, практики харківських сімей. Як виявилось, тип сім'ї не впливає на те, які свята відзначають члени родини разом: практично у всіх це Новий рік та дні народження (перш за все дітей). Інша справа, які матеріальні можливості має подружжя для того, щоб відсвяткувати певні події чи просто провести разом із дітьми вільний час. Тут можна говорити про ті чи інші сімейні традиції: день народження на природі, вдома чи в кафе (ресторані), безкоштовні атракціони в парку імені Горького, відпочинок у Саржиному ярі чи досить дорогі розважальні центри (див. про це більш докладно: [18]).

У цьому контексті зазначимо, що у вирішенні своїх матеріальних, інших побутових проблем наші респонденти перш за все покладаються на власні сили, проте вони очікують і на допомогу держави (особливо багатодітні сім'ї та сім'ї у складних життєвих обставинах).

Як впливає з матеріалів дослідження, найчастіше сім'ї потребують допомоги таких фахівців, як: психологи, юристи, соціальні працівники, домашні няні, репетитори.

Слід також звернути увагу на те, що всі батьки рано чи пізно обов'язково стикаються з проблемою: з ким на пару годин залишити дитину, якщо, скажімо, необхідно вибратися в магазин, відвідати лікаря або просто зайнятися вирішенням побутових питань. До того ж пандемія COVID-19 суттєво вплинула на життя переважної більшості сімей: багато хто втратив роботу, або вимушений майже звільнитися через закриті дитячі садки та школи.

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я тоже задаюсь вопросом: мне с первого сентября уйти с работы и сесть на 4 тысячи, которые мне платят как одинокой маме, и завтра придут социальные службы, которые скажут, что я не справляюсь с родительскими обязанностями, и заберут детей?».*

Для всіх сімей, незалежно від їхнього типу, притаманна потреба в інформації про діяльність державних і громадських організацій м. Харкова, які надають допомогу й соціальні послуги сім'ям, і саме відсутність такої інформації суттєво ускладнює вирішення багатьох їхніх проблем.

Найбільш перспективними каналами поширення інформації про діяльність державних органів та громадських організацій, які надають допомогу сім'ям, за даними, отриманими під час фокус-групових інтерв'ю, є Інтернет, соціальні мережі та месенджери (вайбер, телеграм), електронна пошта.

Деякі учасники зазначали, що готові отримувати таку інформацію під час батьківських зборів у школі, масових заходів, що організуються на загальноміському чи районному рівні.

Дмитро, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Организируются мероприятия на базе района, на базе города – городское управление. Это все координируется каким-то образом. Эта информация так и должна распространяться».*

Видається важливим звернути увагу на те, яким чином представники сімей, яким доводилося звертатися до різних соціальних служб і користуватися їхніми послугами, оцінюють діяльність цих установ, якість послуг, що вони надають, рівень зацікавленості персоналу цих служб у співпраці зі своїми клієнтами. Слід зазначити, що учасники дослідження висловлювали як позитивні, так і негативні відгуки, причому недержавні, громадські організації в цілому залишають більш сприятливе враження у своїх клієнтів.

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Негосударственные организации держатся на волонтерстве и могут помочь государственным, у которых больше полномочий, но нет людей, которые бесплатно бы это делали. В негосударственных бесплатно».*

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«...І якщо порівняти державні та грантові організації, то більш плідна робота саме у громадських організацій, які працюють на гранти... Це моя суб'єктивна думка, але, на мій погляд, такі організації... більш результативні».*

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, перш за все підкреслимо, що, незважаючи на такі зовнішні фактори, як карантин, дистанційне навчання, погіршення економічної ситуації в країні, а значить, і в сім'ях харків'ян, традиційні сімейні практики, внутрішньородинні стосунки не зазнали руйнівних змін, а у деяких випадках навіть покращились, стали більш довірливими, а сім'ї більш згуртованими. Як виявилось, переважна більшість учасників ФГ вважають себе щасливими людьми, оскільки у них є сім'я, діти та робота, тобто все те, що становить підвалини життя людини в соціумі.

Звичайно, сучасна харківська сім'я не позбавлена конфліктів, адже уявити собі безконфліктну родину просто неможливо. Причинами сімейних конфліктів є непорозуміння як між подружжям, так і між батьками та дітьми. Останні актуалізуються через шкідливі звички дітей, їхнє небажання долучатися до хатньої роботи, неналежне навчання, грубощі по відношенню до старших та інші поведінкові практики підлітків, характерні для всіх часів. Проте найбільшу занепокоєність батьків викликають відносно нові підліткові інтернет-практики, зануреність дітей у віртуальний простір, що зумовлює ризики їхньої інтернет-залежності. Ця проблема притаманна всім досліджуваним нами типам сім'ї. Але менш ризикованими в аспекті інтернет-залежності є багатодітні сім'ї, що зумовлюється інтенсивною комунікацією всередині родини, яка є фактором, що стримує розвиток інтернет-адикції.

Фокус-групові інтерв'ю дозволили виявити низку проблем організації дозвілля, з якими стикаються харківські сім'ї. Серед них найчастіше називали брак коштів та вільного часу.

Безперечно, більшість проблем сучасної сім'ї пов'язані з її недостатньою матеріальною забезпеченістю. Наше дослідження засвідчило, що надзвичайно важливими як для звичайних, так і для багатодітних сімей та сімей у СЖО є різні форми їхньої самоорганізації, які дозволяють сім'ям не почуватися наодинці зі своїми проблемами. Водночас наші респонденти говорили про те, що їм потрібні консультації спеціалістів різного профілю, зокрема з питань виховання дітей, їхньої інтернет-залежності тощо. В умовах карантину такі консультації можуть бути проведені у форматі онлайн.

Як підкреслювалось вище, вирішувати ті чи інші проблеми сучасних сімей можливо не лише завдяки мобілізації їхніх власних ресурсів, а й завдяки комплексу заходів, які проводяться як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівні.

Дослідження виявило низький рівень поінформованості різних сімей про діяльність соціальних служб (як державних, так і недержавних). Тобто, з одного боку, існує достатньо розгалужена мережа соціальних служб, з іншого – сім'ї, які невідкладно потребують підтримки та допомоги, не мають інформації ані про територіальне розташування цих служб, ані про послуги, які вони пропонують, ані про їхню діяльність, оскільки просто не знають, куди можна й потрібно звертатись по допомогу. Враховуючи, що переважна більшість учасників фокус-

груп висловили бажання отримувати інформацію про діяльність установ і організацій м. Харкова, що надають допомогу й соціальні послуги сім'ям, соціальним службам слід змінювати підходи до інформування цільових груп. Виходячи з результатів, отриманих в межах проведення фокус-груп, насамперед необхідно використовувати сучасні засоби комунікації: Інтернет, соціальні мережі, месенджери. На наш погляд, також слід більш активно використовувати й зовнішню рекламу.

Установам і організаціям, що займаються практичною роботою із сім'ями, потрібно модернізуватися, запозичувати й впроваджувати нові практики діяльності. Особливо це стосується організацій державної форми власності, оскільки діяльність недержавних, громадських організацій оцінюється більш високо й позитивно тими сім'ями, які мали досвід співробітництва із ними і можуть порівнювати. Стосується це насамперед ставлення до клієнтів, побудови відносин із ними, налагодження постійно діючої системи зворотного зв'язку. Важливою складовою змін у діяльності соціальних служб повинно стати запровадження інноваційних форм і практик роботи із сім'ями із використанням кращих закордонних зразків. Перелік послуг, що пропонуються сім'ям, на наш погляд, має будуватися на основі дослідження їхніх потреб і періодично переглядатися. До прикладу, необхідно відходити від усталеної практики зосереджувати зусилля насамперед на наданні матеріальної допомоги, адже зрозуміло, що в нинішніх умовах матеріальні проблеми сімей соціальні служби лише власними зусиллями вирішити неспроможні. Натомість важливо пропонувати послуги, пов'язані із організацією, в разі потреби, догляду за дітьми принаймні на декілька годин на день, доки батьки вирішують нагальні справи; послуги, пов'язані із раціональною організацією спільного сімейного дозвілля; консультації фахівців з юридичних, психологічних питань, із вирішення внутрішньосімейних конфліктів, налагодження стосунків у сім'ї між поколіннями по лініях батьки – діти, прабабушки – діти, прабабушки – батьки тощо.

Отже, ще раз підкреслимо, що сучасна харківська сім'я (будь-якого типу) як мала соціальна група хоча й стикається з низкою труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного походження, тим не менш має потенціал для повноцінного функціонування і успішної реалізації повсякденних практик, мінімізації / подолання ризиків, у тому числі пов'язаних з цифровізацією всіх сфер людського життя.

Подальше вивчення сімейних практик ми плануємо присвятити питанню, яке, на думку учасників фокус-груп, в сучасних умовах є надзвичайно актуальним. Йдеться про дистанційне навчання, що стає чим далі все більш загрозливою соціальною та індивідуальною проблемою, яка справляє чималий негативний вплив на внутрішньородинні стосунки.

Література:

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. Майданік І. П. Вплив закордонного працевлаштування на особливості дитородної поведінки зворотних мігрантів. Демографія та соціальна економіка № 4(42). 2020 С. 41-55. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04>
3. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3 (31). С. 24-36 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>
4. Толстокорова А. Транснациональная и гендерная парадигмы в изучении международной мобильности: на примере Украины. *Социологическое обозрение*. 2013. № 2. Т. 12. С. 98-121
5. Актуальные проблемы родительства в России / отв. ред. Т. А. Гурко. М.: Институт социологии РАН, 2013. 209 с. URL: http://www.isras.ru/files/File/publ/Gurko_Actualnye_problemy_roditelstva_2013.pdf
6. Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. 164 с. URL: http://www.isras.ru/files/File/publ/gurko_2003.pdf
7. Безрукова О. Н. Отцовство в трансформирующемся обществе: ожидания матерей и практики отцов. *Социологические исследования*. 2013. № 11. С. 118-130. URL: https://www.researchgate.net/publication/288719234_Fatherhood_in_transforming_society_Mothers'_expectations_and_fathers'_practices
8. Иванова Е. А. Я себя не отношу к хорошим к хорошим папам, в лучшем случае, к нормальным: как российские мужчины конструируют образ «хорошего отца» после развода. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2017. № 5. Т. XX. С. 132–150. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2017_5/Ivanova_2017_5.pdf
9. Козьмина Я. Я., Сивак Е. Е. Влияют ли на родительскую самоэффективность разногласия с родственниками по поводу правил воспитания и ухода за ребенком? *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2015. № 4, т. XVIII. С. 65-81. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_4/Kozmina_Sivak_2015_4.pdf
10. Курило І. О. Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3(28). С. 11-25
11. Орлова Н. А. Родительские практики в восприятии подростков. *Социологические исследования*. 2012. № 9. С. 99-108. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_9/Orlova.pdf
12. Рождественская Е. Ю. Отцовство: либеральный тренд от отца к папе? *Социологический журнал*. 2010. № 3. С. 75-89. URL: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2010/05_Rozdestvenskaya.pdf
13. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3(31). С. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>

14. Аксьонова С.Ю. Гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). С. 126-136. URL: <http://dse.org.ua/archive/20/12.pdf>]
15. Климова С.В. Домашний труд в городской семье. *Социологические исследования*. 2012. № 4. С. 118-121. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_4/Klimova.pdf]
16. Стрельник Е. А. Практики сочетания матерями оплачиваемой работы и заботы о детях (опыт социологического анализа). *Социологические исследования*. 2016. № 8. С. 64-70. URL: http://socis.isras.ru/files/File/2016/2016_8/64-70_Strelnik.pdf
17. Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
18. Сучасна харківська сім'я в соціологічному вимірі / С. М. Аніпченко, Р. І. Борисов, С. М. Вакуленко, О. С. Зубарев, Л. Г. Сокурянська / за ред. Л. Г. Сокурянської. Харків: «Парус», 2020. 64 с.
19. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. М.: 1988. 429 с.
20. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ: ПРАКТИКИ И РИСКИ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЯЮЩЕГОСЯ ОБЩЕСТВА (КЕЙС ХАРЬКОВА)

Вакуленко Светлана Николаевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии управления и социальной работы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Сокурянская Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, и. о. заведующей кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

В статье на основе результатов эмпирического социологического исследования, проведенного по заказу Департамента семьи, молодежи и спорта Харьковского городского совета специалистами социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в мае-июле 2020 года, анализируются повседневные практики современных харьковских семей, а также те риски, с которыми они сталкиваются в экспоненциально изменяющемся обществе. Определяются общее и различия в реализации этих практик и проявлении рисков в семьях трех типов: обычных, многодетных и семьях в сложных жизненных обстоятельствах. Акцентируется внимание на внутрисемейных отношениях, в частности на распределении семейных обязанностей; психологическом климате в семье, роли самого старшего поколения в его улучшении / ухудшении; причинах семейных конфликтов, возникающих как между супругами, так и между родителями и детьми; на досуговых практиках, семейных праздниках и традициях; на семейных подростках и роли в их разрешении как самой семьи, так и органов местного самоуправления и государственной власти. Подчеркивается, что, несмотря на такие негативные внешние факторы, как эпидемия COVID-19, дистанционное обучение, перманентные экономический и политический кризисы, которые не могли не отразиться на материальном положении семей харьковчан, их настроениях, психологическом самочувствии, внутрисемейные взаимоотношения не только не ухудшились, а в некоторых случаях даже улучшились, стали более доверительными. Подчеркивается, что среди проблем современных семей, кроме материальных, наиболее болезненной является риск распространения интернет-зависимости подростков, их увлечение пребыванием в виртуальной реальности. Делается вывод о том, что решение этой проблемы, как и многих других семейных проблем, возможно как в условиях мобилизации собственных ресурсов всех членов семьи, так и благодаря реализации комплекса специальных мероприятий общенационального характера. Формулируются рекомендации и предложения, касающиеся улучшения работы органов местного самоуправления, которые занимаются решением проблем семьи. Определяются основные направления дальнейших научных, в том числе междисциплинарных, исследований повседневных практик и рисков харьковских семей, в частности влияние дистанционного обучения детей на отношения в семье.

Ключевые слова: семья, типы семьи, семейные практики, внутрисемейные отношения, причины семейных конфликтов, подростковые аддикции, социальная помощь семьям.

References:

1. Gladun, O. (ed.) (2020) Population of Ukraine. Demographic Trends in Ukraine in 2002-2019. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
2. Maidanik, I. P. (2020). "The Influence of Employment Abroad on Childbearing Behaviour of Return Migrants" *Demography and Social Economy* 4 (42), 41-55 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.041> [in Ukrainian]
3. Slyusar, L. I. (2017) "Specificity of Parenthood in Family of Different Types: Problems, Risks and Their Ways of Minimization" *Demography and social economy* № 3 (31). Pp. 24-36 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian]
4. Tolstokorova, A. (2013) "Transnational and gender paradigms in the study of international mobility: the case of Ukraine" *The Russian Sociological Review*, № 2. Pp. 98-121 [in Russian]
5. Gurko, T. A. (ed.) (2013) Actual problems of parenthood in Russia. Moscow: Institute of Sociology Russian Academy of Sciences [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/publ/Gurko_Actualnye_problemy_roditelstva_2013.pdf [in Russian]

6. Gurko, T. A. (2003) Parenthood: sociological aspects. Moscow: Institute of Sociology Russian Academy of Sciences. Center for universal values [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/publ/gurko_2003.pdf [in Russian]
7. Bezrukova, O. N. (2013) "Fatherhood in transforming society. Mothers' expectations and fathers' practices" *Sociological research* № 11. Pp. 118-130 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/288719234_Fatherhood_in_transforming_society_Mothers'_expectations_and_fathers'_practices [in Russian]
8. Ivanova, E. A. (2017) "I Don't Consider Myself a Good Dad, at Best, an Average One": How Russian Men Construct the Image of a "Good father" after Divorce" *The Journal of Sociology and Social Anthropology* № 5. C. 132-150 [online]. Available at: http://jourssa.ru/?q=ru/Ivanova_2017_5_Article [in Russian]
9. Kozmina, Y. and Sivak, E. (2015) "Does Disagreement over Child-Rearing Rules Affect Parental Self-Efficacy?" *The Journal of Sociology and Social Anthropology* № 4. Pp. 65-81 [online]. Available at: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_4/Kozmina_Sivak_2015_4.pdf [in Russian]
10. Kurilo, I. O. (2016) "Parenthood in Demographic Context: Methodological Background of Research and Some Development Trends" *Demography and Social Economy* № 3(28). Pp. 11-25 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.011> [in Russian]
11. Orlova, N. A. (2012) "Teenager' perception of parental practices" *Sociological Studies* No 9. P. 99-108 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_9/Orlova.pdf [in Russian]
12. Rozhdestvenskaya, E. Yu. (2010) "Fatherhood: A Liberal Trend from "Father" to "Daddy"?" *Sociological Journal* № 3. Pp. 75-89 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2010/05_Rozhdestvenskaya.pdf [in Russian]
13. Slyusar, L. I. (2017) "Specificity of Parenthood in Family of Different Types: Problems, Risks and their Ways of Minimization" *Demography and social economy* № 3(31). C. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian]
14. Aksyonova, S. Yu. (2013) "Domestic Labor: Gender Differences of Time Spent on Housework" *Demography and social economy* № 2 (20). C. 126-136. [online]. Available at: <http://dse.org.ua/arhcive/20/12.pdf> [in Ukrainian]
15. Klimova, S.V. (2012) "Home work in city family" *Sociological Studies* № 4. Pp. 118-121 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_4/Klimova.pdf [in Russian]
16. Strel'nik, E. A. (2016) "Mothers' practices of combining paid works with child care: a sociological study" *Sociological Studies* No 8. Pp. 64-70 [online]. Available at: <http://socis.isras.ru/en/article/6313> [in Russian]
17. Volkov, V. and Kharkhordin, O. (2008) Theory of Practice. Publishing House of European University at Saint-Petersburg [in Russian]
18. Anipchenko, S. M., Borisov, R. I., Vakulenko, S. M., Zubarev, O. S. and Sokurianska, L. G. (2020) Modern Kharkiv Family in the Sociological Dimension. In Sokuryanskaya, L. G. (ed.), Kharkiv: «Parus» [in Ukrainian]
19. Mead, M. (1988) Culture and Childhood. Selected works. Moscow: Publishing house «Nauka» [in Russian]
20. Sokyryanskaya, L. G. (2006) Studentship on the way to another society: the value discourse of the transition: a monograph. Kharkov: V. N. Karazin Kharkiv National University [in Russian]

УДК 316.362.1-055.26

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-07

МАТЕРИНСЬКІ ПРАКТИКИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗПОДІЛ

Кутирьова Віра Ігорівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, доцент кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна e-mail: kutveraigor@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>

Лавошник Юлія Віталіївна – магістерка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

У статті представлено аналіз материнських ідентичностей крізь призму темпорально-просторового розподілу повсякденних материнських практик. Описано маркери, за допомогою яких жінки визначають материнські ідентичності, чинники їх конструювання, патерни «ідеальної матусі» та просторово-часовий розподіл повсякденних практик материнства в контексті визначення жінками своєї материнської ролі. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до вивчення материнства, зокрема, розкрито можливості застосування діяльнісно-структурного підходу до аналізу материнських ідентичностей та актуальність понять «ландшафту турботи», «гетоїзації материнства», «темпоральної бідності» у контексті дослідження сучасних повсякденних материнських практик. Застосування структурно-діяльнісної концепції дозволило здійснити аналіз повсякденних практик материнства у часово-просторовому розрізі, а, відповідно, - виявити основні умови структурування практик материнства жінок з різними сімейними та трудовими статусами. В роботі підкреслюється, що материнські ідентичності не є жорстко заданими і створюють можливості вибору у досить широкого набору культурних зразків, виступаючи результатом індивідуальних життєвих проєктів. Однією з головних суперечностей сьогодення в цій сфері можна вважати протиріччя між, з одного боку, вимогами ринку праці та процесами індивідуалізації, що спричиняють активне залучення матерів у сферу зайнятості та, з іншого боку, поширенням практик «інтенсивного» та «відповідального» дитиноцентричного материнства в сучасній батьківській культурі. Ці практики стають дедалі інтенсивнішими в сенсі часу, уваги й зусиль, які матері приділяють піклуванню про своїх дітей. У статті робиться висновок, що подібне «інтенсивне материнство» виступає як замісний, компенсаторний механізм функціонування інституту батьківства в умовах незадовільного (недосконалого) соціально-економічного середовища, а також традиційного для нашого суспільства гендерного перекоосу на користь жінок у виконанні сімейних обов'язків та батьківських функцій.

Ключові слова: материнство, материнські ідентичності, материнські практики, темпорально-просторовий розподіл практик материнства, дискурс батьківства

MATERNAL PRACTICES AND IDENTITIES: TEMPORAL-SPATIAL DISTRIBUTION

Kutyreva Vera – PhD in Sociology, Associate Professor of the Department of Sociology, Associate Professor of the Department of Political Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

Lavoshnyk Julia – master's student of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University

The article presents the analysis of maternal identities through the prism of the temporal-spatial distribution of everyday maternal practices. Markers are described by which women determine maternal identities, factors of their construction, patterns of the «ideal mother» and the spatio-temporal distribution of everyday motherhood practices in the context of women's determination of their maternal role. Theoretical and methodological approaches to the study of motherhood are analyzed, in particular, the possibilities of applying the activity-structural approach to the analysis of maternal identities and the relevance of the concepts of «care landscape», «ghettoization of motherhood», «temporal poverty» in the context of modern everyday motherhood practices. The application of the structural-activity concept allowed to analyze the daily practices of motherhood in time and space, and, accordingly, to identify the basic conditions for structuring the practices of motherhood of women with different family and work statuses. The paper emphasizes that maternal identities are not rigidly defined and provide opportunities to choose from a fairly wide range of cultural patterns, acting as a result of individual life projects. One of the main contradictions today is the contradiction between, on the one hand, the requirements of the labor market, the processes of individualization that lead to active involvement of mothers in employment and, on the other hand, the spread of «intensive» and «responsible» child-centered motherhood in modern parental culture. These practices are becoming more intense in terms of the time, attention, and effort that mothers put into caring for their children. The article concludes that such «intensive motherhood» acts as a substitute,

compensatory mechanism for the functioning of the institution of fatherhood in an unsatisfactory (imperfect) socio-economic environment, as well as traditional for our society gender bias in favor of women in family responsibilities and parental functions.

Keywords: Motherhood, maternal identities, maternal practices, temporal-spatial distribution of maternity practices, discourse of parenting

Материнство є важливим елементом повсякденного досвіду багатьох жінок, а також значущою підставою для формування жіночої ідентичності. Тому у сучасному світі особливо актуальним стає знання про батьківство, материнство і дитинство, про відносини батьків і дітей, які конструюються у конкретних соціально-політичних і культурних умовах. При цьому деякі форми знання про батьківство набувають у суспільстві статусу «істинних», «добрих», «правильних», тоді як інші – «шкідливих» і «небезпечних». Процес формування нормативних уявлень про батьківство і турботу про дітей є надзвичайно складним, в ньому беруть участь і вступають в «символічну боротьбу» різні експертні спільноти – медики, політики, релігійні діячі, ЗМІ, спільноти батьків тощо. Емоційна насиченість проблематик сім'ї, прав дитини та дитячої вразливості особливо підживлює ґрунт для перетворення материнства на предмет гострих суспільних дискусій в рамках телешоу, новин, інтернет-форумів. Одночасно можна спостерігати державну риторику та політичні ініціативи стосовно материнства передусім як ресурсу для демографічного розвитку країни. Значним чином доповнює цей дискурс так звана медикалізація материнства, репрезентація материнських ідентичностей крізь призму відповідності/невідповідності нормативним настановам експертів в галузі медицини. Поява нових феноменів, пов'язаних з материнством (сурогатного материнства, штучного запліднення та інших), також значним чином впливає на зміну контурів легітимного дискурсу материнства, вимагаючи перевизначення ідентичностей материнства у категоріях допустимого/ можливого/ прийнятного.

Сьогодні ці ідентичності не є жорстко заданими і створюють можливості вибору з досить широкого набору культурних зразків, виступають результатом особистого рішення на основі доступних ресурсів, власних смаків і уподобань. Подібна рефлексивність дає можливості індивідуальної свободи і самореалізації, одночасно вимагаючи особистісної відповідальності. Що стосується материнства, то визначення соціальних нерівностей відбувається таким чином, що різні моделі материнства нерівномірно поширені в різних соціальних шарах нашого суспільства і залежать від рівня освіти, трудового статусу, прибутку жінок та їх сімей, доступу до мереж соціальної підтримки і т. ін. Яким чином ці фактори впливають на конструювання материнських ідентичностей, які основні маркери цих ідентичностей, в чому специфіка відтворення материнських практик в умовах формування індивідуалізованих життєвих проєктів – всі ці питання представляють **актуальність** для дослідження досвіду материнства сучасних жінок.

Мета статті - виявити та описати материнські ідентичності та повсякденні практики, пов'язані з ними. Це передбачає виявлення маркерів, за допомогою яких жінки позначають свою материнську ідентичність; чинників, що впливають на конструювання материнської ідентичності; патернів «ідеальної матусі» з точки зору сучасних матерів; просторово-часових розподілів повсякденних практик материнства в контексті визначення жінками своєї материнської ролі; все це дозволить дослідити значимість материнської ідентичності для сучасних жінок.

Для цього ми зосереджуємося на концептуальних положеннях та розробках, які спираються на теорію структуризації Е. Гідденса та доповнюють дослідницьке поле материнства просторово-темпоральним виміром. Зокрема, поле утворюється поняттям «ландшафт турботи» (Л. Мак-Кі, С. Грегорі, С. Баулбі та І. МакФерсон), концептами «інфраструктура повсякденного життя» (Г. Ярвіс), «гетоїзація материнства» (Л. Малес) «темпоральна бідність» (А. Смірнова) та іншими, що дозволяють розглядати материнські практики у діяльнісно-структурному розрізі, враховуючи структурні особливості соціального простору, в якому вони розгортаються, самовизначення жінок у цьому просторі та динамічний аспект їх трансформацій у часі.

Емпіричну базу дослідження склали соціологічне дослідження «Практики поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей матерями-найманими працівницями, мешканками великих міст (на прикладі м. Полтава та м. Київ, грудень 2014-вересень 2015 рр.)» (керівник дослідження: Олена Стрельник; кількісне, n=373; та якісне, n=27 дослідження) [1], а також авторське дослідження «Сучасні материнські ідентичності та повсякденні практики материнства» (що включало 10 напівструктурованих глибинних інтерв'ю, в яких здійснювалось обговорення однієї доби з життя матерів).

Для розуміння важливості темпорально-просторового виміру материнства слід звернутися до історичної ретроспективи сімейної галузі. У доіндустріальному суспільстві сфери публічного та приватного не були розмежовані, а економіка домогосподарства вимагала спільного сімейного простору. Розподіл господарських завдань був суворо координованим та визначеним між членами сім'ї, підкорявся спільному ритму життя. З процесами індустріалізації просторово-часова спільність сімейної повсякденності починає зникати, тобто батьки тепер працюють поза домом, діти починають ходити до дитячих садків, шкіл та

взагалі більша частина їхнього вільного часу проходить поза домом (спортивні секції, додаткові заняття). Сімейне життя починає розсіюватися між різними локаціями, а не організується в єдиному місці, змінюються й темпоральні характеристики сімейного повсякдення. Сучасне сімейне повсякдення підпорядковано часовим ритмам різних соціальних інститутів, а не спільному ритму життя, що проявляється як робочий графік батьків, розклади роботи шкіл, садків, гуртків і спортивних секцій, громадського транспорту і крамниць. Відповідно, члени сім'ї повинні докладати певних зусиль з координації сімейної взаємодії, оскільки різні ритми життя ускладнюють об'єднання в часі.

Діяльнісний вимір материнства у сучасних інтерпретаціях зазвичай концептуалізується у таких концептах, як «ландшафт турботи», (Л. Мак-Кі, С. Грегори, С. Боулбі та І. МакФерсон) та «інфраструктура повсякденного життя» (Г. Ярвіс). Ці концептуальні положення та розробки спираються на теорію структурації Е. Гідденса. Основа цієї теорії – це ідея про «онтологію часу та простору, що є утворюючими елементами практик» [3, с.41]. Як стверджує Е. Гідденс, конституцію суспільних інститутів можна осмислити, якщо зрозуміти, як саме різні соціальні діяльності «розтягуються» в широкому просторово-часовому діапазоні. Сам термін «соціальна структура» Гідденс тлумачить як порядок відтворення соціальних практик у часі та просторі, а рутинізація повсякдення проявляється в повторюваності дій, день у день відтворюваних в однаковий спосіб [3, с.40]. Саме такий теоретичний ракурс аналізу дозволяє перейти з рівня аналізу стосунків матерів та дітей на рівень вивчення просторових та темпоральних вимірів материнських практик.

На ролі часу в організації сімейної повсякденності та піклування зосереджуються й інші дослідники, визначаючи час як найбільш дефіцитний ресурс материнських практик, особливо для тих, що поєднують оплачувану працю з турботою про дітей. За думкою А. Хохшильд, матері, які працюють, стають першими жертвами пришвидшеного темпу життя, саме це спонукає їх стати «експертами з часу та руху» [1, с. 60]. Л. Мак-Кі, С. Грегори, С. Боулбі та І. МакФерсон на стику теорії структурації Гідденса, соціальної географії та моделі «часового ландшафту» розвивають концептуальну модель «ландшафту турботи». Це поняття являє собою багаторівневість піклувальної діяльності в темпоральному та просторовому вимірах та означає характер індивідуальних дій повсякденного піклування в межах структурованого ландшафту можливостей. А ось британська дослідниця Гелен Ярвіс визначає поняття «інфраструктура повсякдення» як таке, що охоплює «моральний клімат» (наприклад, уявлення про «хороше материнство») та «матеріальний контекст» (наприклад, школи й дитячі садки, крамниці й транспортний зв'язок між ними). Саме ці категорії формують так звану матрицю, в якій і реалізуються просторово-часові рішення та дії, пов'язані з повсякденними практиками.

Теоретично доцільними у цьому контексті виглядають й урбаністичні дослідження. В. Ільїн із посиланням на Е. Гідденса визначає соціальну структуру просторів міст як розподіл життєво важливих ресурсів у просторі згідно з певними правилами [4, с. 91]. Цей розподіл є гендерно специфічним: так, багато жінок стверджують, що народження дитини змінило їхнє сприйняття міського простору та загалом посилило їхню залежність від міста [5, с. 18-19]. Л. Малес називає це явище «геттоїзацією материнством», уточнюючи, що при цьому чимало об'єктів міської інфраструктури є недоступними для матерів із малими дітьми, що суттєво обмежує їхню просторову, а зрештою – і соціальну мобільність [6, с. 17].

Просторово-темпоральний напрямок дослідження розкривається в роботах А. Смірної, яка досліджує практики домогосподинь, щоб виявити патерни функціонування часу та простору як координати піклування [7, с. 99]. Так, вислів «сидіти вдома», що часто використовується для опису ролі домашньої господині, вказує не лише на пасивність і незайнятість, а й на нестачу рухливості та обмеження локацій, задіяних у практиках (особливо це помітно на прикладі матерів із малими дітьми, які нерідко сприймають дім як простір, з якого «вириваються», «вибігають»). В цьому сенсі практики домогосподинь, а надто матерів малих дітей, можна описати в категоріях «темпоральної бідності». Чинником тут є не лише неможливість приділити час собі, а й кількість об'єктів турботи: режим дня домогосподині підпорядковано ритму життя членів сім'ї, і, відповідно, чим більше об'єктів турботи, тим більш обмежено жінка може використовувати свій час. Аналізуючи деякі найбільш розповсюджені нормативні очікування у сфері материнства та батьківства в цілому, що поширені у нашому сучасному суспільстві і впливають на вибір та темпорально-часовий розподіл материнських практик, зазначимо, що однією з головних суперечностей, які фіксуються в рамках досліджень материнства в сучасній Україні, є суперечності між, з одного боку, вимогами ринку праці та процесами індивідуалізації, що спричиняють активне залучення матерів у сферу зайнятості (передусім у країнах із культурною легітимністю гендерного контракту «матері-працівниці»), та, з іншого боку, поширенням практик «інтенсивного» та «відповідального» дитиноцентричного материнства в сучасній батьківській культурі. Ці практики стають дедалі інтенсивнішими в сенсі часу, уваги й зусиль, які матері приділяють піклуванню про своїх дітей порівняно з радянським періодом.

У суспільних очікуваннях і уявленнях батьків із пострадянських суспільств протягом 1990-2020-х років поступово формується стійка позиція: хороші батьки «займаються» своїми дітьми. Зауважимо, що подібна ідеологія «нового» («свідомого», «відповідального») материнства сформувалася впродовж ХІХ

століття під впливом наукового, передусім педагогічного та медичного, дискурсів. Вона зазнала змін у радянський період історії, коли образ «хорошої матері» конструювався здебільшого як образ жінки, яка успішно поєднує працю та материнство, а батьків було позбавлено суб'єктності стосовно вибору практик виховання, публічної презентації та захисту своїх інтересів. Ідея «відповідального батьківства» не є унікальною для пострадянського періоду, однак нині, коли вона ретранслюється в принципово нових (неоліберальних) економічних і соціокультурних обставинах, вона набуває нових смислів і змісту.

Так звана культура «нового батьківства» має на увазі ідеї благополуччя дитини, яке передбачає не лише фізичний і матеріальний добробут, а і нову якість стосунків батьків і дітей, заснованих на емпатії, довірі та партнерстві. Враховуючи те, що в нашому суспільстві гендерний розподіл праці залишається вельми стійким і саме жінки здебільшого відповідають за сферу приватного, ці соціокультурні зміни впливають, в першу чергу, на практики материнства. Сучасне материнство постає як винятковий тип «емоційної роботи», перетворюється на особливу діяльність, яка вимагає не тільки любові до дитини, а й специфічних знань, умінь та компетенцій. Піклування про дітей віднині стає предметом рефлексії, вибору й ухвалення рішень, а не суто «природним» процесом, керованим материнськими почуттями чи традиціями виховання. В Україні соціокультурні уявлення про материнство як головне призначення жінки поширеніше, ніж в інших країнах Європи. Так, за даними Європейського соціального дослідження 2008 року, саме в Україні найбільша з-поміж європейських країн частка респондентів вважали, що «жінка мусить бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги сім'ї». Загалом 75% опитаних українців погодилися з цим твердженням, з яких 43% цілком погодилися. Щодо позицій чоловіків і жінок в Україні з цього питання, то вони відрізняються несуттєво: 73,8% респонденток (порівняно з 75,4% респондентів-чоловіків) підтримали цю думку, з яких повністю погодилися 41,2% (з-поміж чоловіків – 45,2%). За даними багатьох інших досліджень, родина залишається однією із найважливіших цінностей в житті українців як жіночої, так і чоловічої статі.

Яким же чином культура «нового батьківства» знаходить відображення в материнських практиках сучасних українських жінок, як під впливом цих нормативів змінюються материнські ідентичності? У нашому емпіричному дослідженні ми спробували з'ясувати, яким чином нормативи «інтенсивного» та «відповідального батьківства» зумовлюють темпорально-просторове розгортання материнських практик сучасних українських матерів та трансформацію їх материнських ідентичностей. *Методами дослідження* виступили глибинні інтерв'ю та складання хронометражу «Один день із життя матусі» (десять інтерв'ю із жінками-матерями, що відрізняються за кількістю дітей/сімейним статусом/трудоим статусом, та заповнення щоденника «Один день з життя матусі»). Операціоналізуючи основні поняття, зазначимо, що *материнські ідентичності* ми визначаємо як соціальний конструкт, що проявляється як структуроване коло зв'язків між домінантними способами розуміння та пояснення материнського досвіду (загальними уявленнями про відповідні норми, цінності, практики материнства) та особистим досвідом індивідів, а також як характеристику особистості, яка виражає цілісне сприйняття, усвідомлення жінкою себе як матері та особистісної самореалізації в цій ролі. *Материнські практики*, в свою чергу, визначаються нами як набір регулярних дій, до яких вдається мати (або людина, яка її замінює) в період новонародженості й дитинства молодшого покоління, метою яких є задоволення потреб дитини і забезпечення середовища, яке підтримує розвиток дитини.

Дослідження здійснювалось із використанням методу глибинного інтерв'ю, спрямованого на виявлення маркерів, за допомогою яких жінки описують власні материнські ідентичності, а також виявлення часово-просторового розподілу повсякденних практики материнства. Інформанти відбиралися із врахуванням їхніх сімейного статусу, трудового статусу, а також кількості дітей. Всі дані респондентів є анонімними і закодованими (цитати інформантів наводяться мовою оригіналу). Маркерами материнської ідентичності, відповідно до думок наших інформанток, є, в першу чергу, піклування про здоров'я дитини, забезпечення доброї освіти та достатнього матеріального забезпечення. Ми виявили, що для всіх інформанток здоров'я дитини розглядається як найвища цінність та вимога реалізації материнської ролі, що повністю відповідає нормативам медикалізованого дискурсу материнства.

«Контроль за вихованням і матеріальним забезпеченням» (1 – мати двох дітей, 39 років, розлучена, працює); *«В першу чергу, це уход за ребенком, обучение ребенка, совместное времяпровождение, следить за здоровьем ребенка»* (2 – мати 1 дитини, 26 років, розлучена, працює).

Ще одним спільним для всіх інформанток маркером материнської ідентичності стала емоційна підтримка дитини. Взагалі емоційна підтримка з боку матері артикулюється як найвища цінність материнської ідентичності. *«Главное, что дети тебе доверяют и приходят со своими проблемами за советом»* (3 – мати 3 дітей, 42 роки, заміжня, не працює), *«Главное – вырастить ребенка счастливым. Дать ощущение счастья, уверенности в себе. А это не связано с физическими данными и прочим. У нас сейчас мамы – 25 летние – детей растят во вседозволенности, будто они у них родились солнышками. Но надо, чтоб ребенок знал рамки и при этом был уверен в своих силах»* (4 – мати двох дітей, 38 років, заміжня, працює).

Важливим в рамках дослідження було з'ясування місця материнської ідентичності серед інших соціальних ідентичностей. Про те, що материнська ідентичність виступає найважливішою ідентичністю наших інформанток, свідчать відповіді на питання щодо найважливішої життєвої ролі, де всі інформантки зазначили в якості своєї головної ролі роль матері, що випереджає такі ролі, як роль дружини, коханої жінки, ділової жінки або працюючої жінки. Підтвердженням цієї тези є й аналіз хронометражу однієї доби із життя жінки, де на першому місці у вільний від роботи час завжди стоїть час, проведений з дитиною або присвячений пов'язаній з дітьми діяльності. Усіма респондентками в інтерв'ю підкреслювалось, що весь час та більша частина матеріальних ресурсів витрачаються на дитину, а саме на її здоров'я, якісну освіту, час, проведений разом.

Аналіз хронометражу показав, що часовий розподіл доби працюючих чи непрацюючих матусь все ж таки зводиться до того, що мати намагається якомога найбільше приділити часу своїй дитині: наприклад, більша частка матусь самі відводять дітей до садка чи школи, забирають їх з занять. Одночасно всі інформантки фіксували проблему дефіциту часу, вирішення якої пов'язано з приділенням більшого часу як собі, так і сім'ї та дітям («*Время для себя – ходит на спорт. Больше пока не требую*» (3), «*Это когда могу встретиться с подругами. Вот вчера в сауну ходили. А вообще не хватает хороших совместных выходных всей семьей... Сейчас я трачу на работу и детей времени в соотношении 90 к 10%, а в идеале – 70 к 30%. И причем из этих 30 % 15% должно быть общение с детьми. Сейчас этого не хватает*» (4).

Аналіз інформації про сторонню допомогу у материнській діяльності показав, що деякі матусі самі повністю виконують домашні обов'язки, деякі звертаються за допомогою до родичів. При цьому виконання домашніх обов'язків жодною з матусь не розглядалось як тягар. «*Я сама выполняю все домашние обязанности, я никого не прошу и не нуждаюсь в этом... я успеваю это делать. В воспитании тоже мне достаточно времени... его как бы и нет, этого времени, но я грамотно распределяю свое время: допустим, если в один день мы сделали лепку, то в другой день мы читали книгу, то есть все то, что я могу ей дать от себя, я успеваю*» (5 – мати 1 дитини, 28 років, розлучена, працює). «*Все дети помогают. Но 14-летняя, наверное, больше всего. В воспитании детей муж помогает. Но и старшие. Я разговариваю с 17-летней и та доносит мои рекомендации 14-летней. Влияние детей даже больше, чем мое. Так и для младших, авторитет – старший на несколько лет брат Дани. То есть авторитет для детей – не столько взрослый, сколько чуть старший ребенок. Помощи в целом хватает. Но вот понимаю, что надо бы больше заниматься с Леной (средней дочкой). Когда бабушка (свекровь) приезжает, она занимается. Она – учительница по профессии, помогает с занятиями. Вот от такой помощи я бы не отказалась. По поводу хозяйства – я не сильно выдумываю в еде. Все должно быть свежее и простое. Взрослые в нашей семье едят то, что едят дети. Все простое, меньше жареного, часто тушим в мультиварке*» (6 – мати 8 дітей, 50 років, заміжня, не працює).

Аналіз описів «ідеального дня» матусь-інформанток показує, що він, перш за все, асоціюється з сумісним часом, проведеним разом з дітьми та сім'єю, що в котрий раз підтверджує той факт, що для жінки роль матері є однією з пріоритетних. Взагалі такий дитиноцентричний стиль материнства є загальною тенденцією, яку фіксують сучасні дослідники сімейної галузі. Так, в своєму дослідженні О. Стрельник запропонувала респондентам оцінити їхні позиції за десятибальною шкалою, де «1» означає, що їхні інтереси зосереджені винятково на дитині чи дітях та їх вихованні, а «10» – винятково на роботі, кар'єрі та фаховому зростанні. Підсумки дослідження встановили середній індекс 3,6 бала. При цьому позицію від 1 до 4 балів обрали 64% респонденток (тобто їхні інтереси зосереджено переважно на турботі про дітей); від 6 до 10 балів обрали 12 % опитаних (тобто кар'єрно зорієнтовану позицію), а збалансовану позицію у 5 балів обрала кожна четверта респондентка (24%). Але з огляду на панування гендерних стереотипів про другорядність інших ролей жінки порівняно з материнством, можна припустити, що частина респондентів могла озвучити «соціально бажану» відповідь.

Співвідношення ролей батьків і дітей у сучасній батьківській культурі змінюється: «дитиноцентричний» стиль батьківства є ознакою сучасної західної, пізньюрадянської та пострадянської [8; 9] (панівної) батьківської культури. У дослідженні О. Стрельник серед опитаних матерів висловили дитиноцентричну позицію 74 %, погодившись з тим, що «батьківський обов'язок – робити все можливе для благополуччя», 5% зберігли позицію «батькам не варто жертвувати своїм благополуччям заради інтересів дітей», а вагалися з відповіддю 22%¹.

Відповідаючи на питання глибинного інтерв'ю щодо важливості експертного знання у реалізації практик материнства, більшість інформанток зазначили, що спеціально не звертаються за допомогою до експертів, а зазвичай отримують підтримку у повсякденному спілкуванні, обмежуючись порадами власних батьків, подруг тощо: «*Я прислушиваюсь. Но все равно это все забывается и выходит так, как выходит. У тебя свои рамки, своя жизнь. Ты стараешься. Но не все получается, что говорят. Я считаю, что чем больше загружены дети, тем лучше. Чтоб было меньше свободного времени на всякие глупости*» (6). «Во

¹ Запитання запозичено з опитувальника Європейського дослідження цінностей 2008 року.

всех вопросах я обращаюсь к своей маме, даже вплоть там по здоровью: если он заболел, изначально это сразу же звонок маме, никогда не ищу в интернете, что да как, только мама. И мы принимаем решение, как нам быть дальше» (2).

Цікавим спостереженням, що стосується всіх інформанток, стало визначення ними власного матеріального становища як середнього чи близького до нього. Єдиною жінкою, яка визначила своє матеріальне становище вище середнього, стала мати 8 дітей. В наші завдання не входила оцінка об'єктивних показників матеріального становища матусь-інформанток, але одним з припущень, яке потребує подальшої перевірки в ході майбутніх досліджень, може бути ідея про те, що така висока суб'єктивна оцінка власного матеріального становища багатодітною матусею може бути обумовлена також домінуючими в суспільстві нормативами «відповідального батьківства», згідно з якими легітимність народження дітей визначається можливостями забезпечити їм високу якість життя, якісну освіту тощо. Тож не дивно, що саме ця мати особливо підкреслювала важливість надання дітям гідної освіти як одне з головних завдань матерів, а також виражала впевненість у власних можливостях забезпечити виконання цієї вимоги.

А ось єдиною матусею, яка визначила своє матеріальне становище як гірше за середнє, стала розлучена жінка, відповіді якої вказують на те, що матеріальні труднощі явно заважають отримувати повну задоволеність від материнства: *«Считаю, человек счастлив, когда есть здоровье, здоровые дети. Есть пища, есть, во что одеться. Очень бы хотелось изолированное жилье, чтоб был достаток. Беспокоит очень, что не могу дать то, что могут дать другие родители, оплатить уроки, благодаря чему поднять образовательный уровень детей. Я была бы счастлива, если бы был больше достаток» (1).*

Повсякденні практики піклування про дітей не є гомогенними, а залежать від класових, освітніх, регіональних, локальних та інших контекстів.

Сучасне материнство нормативно розглядається як особлива практика, яка передбачає встановлення діалогічних і партнерських взаємин з дитиною. Турбота про дітей конструюється передусім як «емоційно залучена» та емпатійна, тобто насичена увагою до емоційного світу дитини. При цьому сучасне розуміння «відповідального батьківства» розглядається передусім у категоріях «природного материнства», ознаками якого стають тривале грудне вигодовування, тривалий тактильний контакт з дитиною, спільний сон за потреб дитини тощо. Але враховуючи те, що реалізація соціальних практик «відповідального батьківства» в контексті нашого суспільства часто відбувається в умовах дефіциту ресурсів та можливостей, «відповідальне батьківство» часто набуває специфічних форм [9, с. 67]. В умовах, коли діапазон і якісний рівень експертних вимог до тих функцій, які виконують батьки щодо утримання, виховання, збереження здоров'я та забезпечення освіти дітей, стрімко зростає, причому ці функції батькам доводиться реалізовувати в умовах несприятливого економічного середовища й неналежного функціонування інститутів, що могли б зменшити рівень відповідного навантаження на сім'ю, виникають (як своєрідний механізм заміщення) та поширюються практики «інтенсивного батьківства» (переважно — «інтенсивного материнства»). «Інтенсивне материнство» можна визначити як надмірно напружене виконання матерями батьківських обов'язків, включаючи перебирання на себе невластивих функцій (батька, певного соціального інституту тощо), систематичне прикладання надмірних зусиль задля належного виконання батьківської ролі / ролей, забезпечення дитині / дітям комфортного середовища для фізичного й інтелектуального розвитку.

Цікаво і те, що для нашого суспільства властивим є сприйняття вище окресленої ситуації як цілком нормальної, подеколи – намагання представити «інтенсивне материнство» як беззаперечний моральний обов'язок жінки, ігнорування надмірності материнської відповідальності й трудового навантаження. Відповідно в умовах сучасного українського суспільства зміст соціальних уявлень про материнство визначається суперечністю очікувань щодо жінки-матері, яка наділяється надмірною відповідальністю за благополуччя у різних сферах життя, в силу якої відповідність цим очікуванням виявляється неможливою [10, с. 11]. Ці суперечності стосуються різних типів взаємовідносин: жінки-матері з дітьми (у континуумі «увага дітям – увага до себе»), з чоловіком («уваги дітям – увага чоловіку»), у професійній самореалізації («увага дітям – кар'єрна неспроможність/фінансова залежність») та інших. Описані суперечності можуть виступати засадами для неявної дискримінації матерів у різних сферах життєдіяльності, а також для проявів самодискримінації.

Застосування пізнавальних можливостей структурно-діяльній концепції дозволило проаналізувати повсякденні практики материнства у часово-просторовому розрізі, виявити особливості структурування практик материнства жінок з різними сімейними та трудовими статусами, зафіксувати темпоральні конфлікти між робочим часом матерів та часом на реалізацію безпосередньо практик догляду за дітьми. Зафіксована під час дослідження неповна задоволеність жінок виконанням материнської ролі, що, в тому числі, обумовлена сучасною тенденцією розширення кола експертних вимог до цієї ролі, визначала певну свідому делегітимізацію жінками подібного експертного знання, що може розглядатися як своєрідна тактика збереження жінками більшої вдоволеності своєю материнською ідентичністю.

Тож предметом подальших дослідницьких пошуків у цій сфері мають стати поширені серед жінок практики «інтенсивного материнства» з урахуванням особливостей їх матеріального, професійного, сімейного становища.

Важливим висновком проведеного дослідження стало і те, що, як виявилось, всі інформантки із задоволенням брали участь у глибинному інтерв'ю, а потім навіть телефонували, щоб запропонувати нам в якості інформантів інших бажаючих взяти участь у дослідженні, що свідчить про важливість соціальної підтримки жінки у виконанні нею ролі матері, адже в суспільстві часто ця роль сприймається як природна, звичайна, або така, що потребує уваги, передусім, з боку експертів часто в односторонньому порядку. Всупереч цьому такі глибинні інтерв'ю є можливістю кожній жінці відчувати себе експертом у питаннях материнства, впевнитися у своїй значущості та соціальній затребуваності.

Література:

1. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Монографія. Київ, Критика, 2017. 288с.
2. Гудков Л. Понятие времени в социологии и временные характеристики социальных структур в социологических исследованиях // Политическая концептология: журнал междисциплинарных исследований. 2010. № 4. С. 131-157.
3. Гидденс Э. Устройство общества. Очерк теории структуризации. М., Академический Проект, 2005. 528 с.
4. Ильин В. Социальная структуризация в транзитивном пространстве российского мегаполиса // Мир России. 2010. № 1. С. 89-125.
5. Домащенко М. Сприйняття міського простору матерями: уявлення, переживання та проблеми // Гендерний журнал «Я». 2015. № 2(38). С. 18-19.
6. Малес Л. Гендерна та інтерсекційна дискримінація в материнстві // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. 2015. № 2(27). С.17-25.
7. Смирнова А. Время и пространство заботы: практики российских домохозяек // Практики и идентичности: гендерное устройство: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. С. 99-127.
8. Асонова Е. Новые ценности в детско-родительских отношениях // Pro et Contra. 2010. № 14 (1-2). С. 78-93 URL: https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_48_78-93.pdf
9. Микляева А., Румянцева П. «#Онажемать»: имплицитные социальные представления о материнстве в современном российском интернет-дискурсе // Женщина в российском обществе. 2018. № 1 (86). С. 67-77. DOI: 10.21064/WinRS.2018.1.6
10. Курило І. Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку // Демографія та соціальна економіка. 2016. № 3 (28) С. 11-22. DOI: 10.15407/dse2016.03.011
11. Шевчук Г. Материнська ідентичність у структурі Я–концепції жінки // Проблеми сучасної психології. 2010. Випуск 9. С. 765-777.

МАТЕРИНСКИЕ ПРАКТИКИ И ИДЕНТИЧНОСТИ: ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ

Кутырёва Вера Игоревна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина e-mail: kutveraigor@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1637-8927>

Лавошник Юлия Витальевна – магистрантка социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина

В статье представлен анализ материнских идентичностей сквозь призму темпорально-пространственного распределения повседневных материнских практик. Описаны маркеры, с помощью которых женщины определяют материнские идентичности, факторы их конструирования, паттерны «идеальной мамы» и пространственно-временное распределение повседневных практик материнства в контексте определения женщинами своей материнской роли. Проанализированы теоретико-методологические подходы к изучению материнства, в частности, раскрыты возможности применения деятельностно-структурного подхода к анализу материнских идентичностей и актуальность понятий «ландшафт заботы», «геттоизация материнства», «темпоральная бедность» в контексте исследования современных повседневных материнских практик. Применение структурно-деятельностной концепции позволило осуществить анализ повседневных практик материнства ов временно-пространственном разрезе, а, соответственно, - выявить основные условия структурирования практик материнства женщин с различными семейными и трудовыми статусами. В работе подчеркивается, что материнские идентичности не являются жестко заданными и создают возможности выбора из достаточно широкого набора культурных образцов, выступая результатом индивидуальных жизненных проектов. Одним из главных противоречий современности в этой сфере можно считать противоречие между, с одной стороны, требованиями рынка труда и процессами индивидуализации, которые вызывают активное вовлечение матерей в сферу занятости и, с другой стороны, распространением практик «интенсивного» и «ответственного» детоцентристского материнства в современной родительской культуре. Эти практики становятся все более интенсивными в смысле времени, внимания и усилий, которые матери уделяют заботе о своих детях. В статье делается вывод, что подобное «интенсивное материнство» выступает как заместительный, компенсаторный механизм функционирования

института родительства в условиях неудовлетворительной (несовершенной) социально-экономической среды, а также традиционного для нашего общества гендерного перекося в пользу женщин в выполнении семейных обязанностей и родительских функций.

Ключевые слова: материнство, материнские идентичности, материнские практики, темпорально-пространственное распределение практик материнства, дискурс родительства

References:

1. Strelnyk, O. (2017) Childcare as work: a sociological perspective on mothering. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian]
2. Gudkov, L. (2010) 'The Concept of Time in Sociology and Temporal Characteristics of Social Structures in Sociological Studies' *The Political Conceptology: Journal of Metadisciplinary Research* № 4. Pp. 131-157 [in Russian]
3. Giddens, A. (2005) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Moscow: Academicheskii Projekt [in Russian]
4. Ilin, V. (2010) 'Social Structuration in the Transitional Space of Russian Megapolis' *Mir Rossii (The Universe of Russia)* №1. Pp. 89-125 [in Russian]
5. Domashchenko, M. (2015) 'Perception of urban space by mothers: ideas, experiences and problems' *Gendernyi-zhurnal «Ya»* №2(38). Pp. 18-19
6. Males, L. (2015) 'Gender and Intersectional Discrimination in Motherhood' *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*. №2(27). Pp.17-25 [in Ukrainian]
7. Smirnova, A. (2010) 'Time and Space of Care: Practices of Russian Housewives' *Practices and Identities: Gender Structure. Collection of Articles* in Zdravomyslova, E., Pasynkova, V., Temkina, A., Tkach, O. (eds.) St. Petersburg: Publishing House of the European University at St. Petersburg. Pp. 99-127 [in Russian]
8. Asonova, E. (2010) 'New Values in Parent-Child Relationships' *Pro et Contra*. № 14 (1-2). Pp. 78-93 [online]. Available at https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_48_78-93.pdf [in Russian]
9. Miklyaeva, A. V. and Rumyantseva, P. V. (2018) "'#Sheisamother": implicit social beliefs about motherhood in the modern Russian internet discourse' *Woman in Russian Society* № 1 (86). Pp. 67-77 DOI: 10.21064/WinRS.2018.1.6 [in Russian]
10. Kurylo, I. O. (2016) 'Parenthood in Demographic Context: Methodological Background of Research and Some Development Trends' *Demography and social economy* № 3 (28) Pp. 11-22 DOI: 10.15407/dse2016.03.011 [in Ukrainian]
11. Shevchuk, G. (2019) 'Maternal identity in the structure of the self-concept of a woman' *Collection of research papers "Problems of Modern Psychology"* Issue 9. Pp. 765-777 [in Ukrainian]

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.654: [[616-036.21:578.834]:378-057.87](477)''2019/2020''

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-08

ЩО ДУМАЮТЬ СТУДЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ВИЩУ ОСВІТУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Черниш Наталя Йосипівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, email: nchernysh@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

Приходько Тетяна Олександрівна – студентка PhD програми за напрямом «Соціологія» Львівського національного університету імені Івана Франка, керівниця програми аналізу та досліджень Інституту міста, Львів, 79000, Україна, email: tpryhodko25@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4076-190X>

У статті здійснено аналіз результатів низки емпіричних досліджень модифікації світової та вітчизняної системи освіти в ситуації пандемії COVID-19 та запровадження карантинних обмежень включно із переходом на дистанційне навчання. Зроблено висновок про дисперсний несистематичний характер цих досліджень, а в умовах України – про їхню недостатню репрезентативність через використання переважно онлайн-методів, зосередженість на вивченні стану освіти в її середній ланці тощо. Проаналізовано дані комплексного репрезентативного дослідження «Як живе молодь України у час COVID-19», здійсненого за участю одного з авторів статті. У публікації викладено презентацію та інтерпретацію тієї частини отриманих в межах цього дослідження результатів, яка стосувалася ставлення молоді, зокрема і студентів, до змін в освіті в період першої хвилі пандемії у квітні-червні 2020 р. Виявлено головні тренди оціночних суджень опитаних, висвітлено індивідуальний досвід студентів щодо адаптивності до нових умов навчання, а також їхні уявлення щодо можливостей у цій сфері. Підкреслено, що респонденти, які навчаються у закладах вищої освіти, констатують факт недостатньої підготовленості системи вищої освіти до нової форс-мажорної ситуації, проведення навчання в дистанційному форматі, говорять про неготовність частини студентської молоді до нових умов організації навчального процесу. Відзначені прояви соціальної нерівності в ресурсах отримання якісної освіти її реципієнтами. Водночас наголошено, що рівень негативного впливу пандемії на освіту був найнижчим саме в системі вищої освіти України; студенти вишів продемонстрували досить високий ступінь адаптованості до нових умов навчання. сформульовано низку пропозицій, спрямованих на покращення якості навчального процесу в ситуації ймовірних нових спалахів COVID-19.

Ключові слова: пандемія COVID-19, вища освіта України, карантинні обмеження, дистанційне навчання, громадська думка студентської молоді, соціальна нерівність в освіті.

WHAT DO STUDENTS THINK ABOUT UKRAINIAN HIGHER EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

Chernysh Nataliya – Dr Habil. in Sociology, Professor, Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, Universitetska Str 1, Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: nchernysh@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

Prykhodko Tetyana – PhD Student in Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, the Head of Analysis and Research Program, the City Institute, Lviv, 79000, Ukraine e-mail: tpryhodko25@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4076-190X>

The article analyzes a number of empirical studies on the modification of educational systems in the world and in Ukraine during the COVID-19 pandemic and the introduction of quarantine restrictions, including the transition to distance learning. A generalization is made about the dispersed non-systematic nature of these studies and their lack of representativeness due to online methods prevalence, their focus on studying the state of education in primary and secondary education etc. The answer to this was the implementation of a

comprehensive representative study «How Does the Youth of Ukraine live during COVID-19» where an author of this article participated as an analyst. The article contains a presentation and an interpretation of the youth attitudes, in particular students, to changes in education during the pandemic in April-June 2020. The main trends of evaluative judgments were identified, the individual experience of students in terms of adaptation to new learning conditions was highlighted and their ideas about opportunities in the field were analyzed. It consists in the respondents' statements about the insufficient preparation of the country's higher education system for the new force majeure situation of distance learning, as well as in the unpreparedness of some students for the new educational requirements. The manifestations of social inequality in receiving a quality education by its recipients have been recorded. At the same time, it was emphasized that in Ukraine the negative impact the pandemic on education was the lowest for students since they showed a higher degree of adaptation to new learning conditions. The article contains a number of suggestions to improve the quality of the educational process in case of new COVID-19 outbreaks.

Keywords: the COVID-19 pandemic, higher education in Ukraine, a quarantine restrictions, distance learning, public opinion of students, social inequality in education.

Постановка проблеми

Вже близько року заклади вищої освіти України працюють в умовах пандемії, викликаній вірусом SARS-CoV-2, запровадженням карантинних обмежень і переходу на змішану чи повністю дистанційну форми освіти. Здається, це досить часу, аби здійснити соціологічні рефлексії щодо осмислення принципово нової ситуації у вищій школі країни. Проте емпіричних досліджень з цієї проблематики поки що досить мало. Це не дозволяє здійснити комплексну концептуалізацію процесу переходу вищої школи на нові щаблі розвитку, створити належну основу для теоретичних узагальнень, прирощення соціологічного знання в зазначеній царині.

Говорячи про ступінь емпіричного опанування обраної нами проблеми, зазначимо, що поодинокі дослідження науковців різних країн присвячені або загальній ситуації з поширенням пандемії, або вивченню її впливу на окремі сфери життєдіяльності суспільства. [1, 2, 3] Передусім відзначимо веб-сайт Європейської дослідницької компанії Ipsos (www.ipsos.com), третьої у світі серед компаній такого гатунку, яка у розділі «Суспільство» розміщує результати наукових досліджень, пов'язаних з пандемією, зокрема у підрозділі «Динаміка корона-кризи». Ця компанія регулярно випускає збірку матеріалів «Глобальний освітній барометр» («Wise Global Education Barometer» за участю 20 країн світу), але його останнє видання/звіт датоване січнем 2020 р., коли пандемія тільки розпочиналася, і на момент написання цієї статті новіших випусків ще не було оприлюднено [4]. Тим не менше варто звертати увагу на дані цього барометру, що передують новій освітній ситуації і торкаються нових тенденцій в оцінюванні освітніх систем, готовності стейкхолдерів до майбутніх змін в освіті тощо.

Не менш важливими для аналізу обраної нами проблематики є результати дослідницького проекту Міжнародної асоціації Геллап (Gallup) під назвою «Майже рік з пандемією: результати міжнародного дослідження Gallup», реалізованого у 47 країнах світу (включно з Україною) наприкінці 2020 р. (від української сторони учасником цього проекту був Київський міжнародний інститут соціології) [5].

Ступень емпіричної розробленості проблеми

В Україні спеціалізовані дослідження стосовно освіти в період пандемії були зосереджені як на аналізі офіційних документів (постанов, рішень тощо), так і на вивченні громадської думки різних соціальних груп населення. Останні фокусувались радше на дорослому населенні України, а не на основній цільовій аудиторії освітнього процесу – підлітках та молоді як отримувачів освітніх послуг. Варто відзначити, що через карантинні обмеження та соціальну ізоляцію дослідження мали нерепрезентативний характер для генеральної сукупності різних груп реципієнтів освіти, оскільки базувалися переважно на онлайн-опитуваннях. На наш погляд, важливими прикладами із вітчизняних досліджень про освіту під час пандемії COVID-19 можна вважати такі дослідження.

- Опитування Державної служби якості освіти України, що було чи не першою реакцією владних структур на карантинні обмеження у зв'язку з COVID-19 та спрямовувалось на вивчення думки педагогічного персоналу середніх загальноосвітніх закладів країни, школярів старших класів та їхніх батьків. Опитування було проведено у квітні 2020 року в онлайн-форматі та охопило майже 211,9 тис. осіб, серед них 120,5 тис. – батьки, 44,1 тис. – учні, 43,4 тис. – вчителі, 3,9 тис. – керівники ЗЗСО [6]. Відповідно до його результатів виявлено, що найчастіше вчителі комунікували із учнями через надсилання параграфів з підручників та інших навчальних матеріалів (41%), натомість про проведення навчальних занять у режимі онлайн говорили лише 17% опитаних. Така диспропорція вказує на недостатню адаптованість учителів та шкільної адміністрації до зміни формату навчання на ранніх стадіях карантину, а також на невіру у те, що коронавірусна пандемія буде довготривалою. Уваги потребує і така виявлена обставина, що весною 2020 р. майже 2/3 педагогічного персоналу та учнів (62%) не мали необхідної техніки вдома, що є опосередкованим проявом нерівності у ресурсах забезпечення якісної освіти серед усіх учасників навчального процесу.

- Дослідження Центру інноваційної освіти «Про.Світ» стану реалізації дистанційного навчання в системі середньої освіти України. Методологія дослідження передбачала використання mixed methods: кількісне опитування (за допомогою онлайн-анкети, яку поширювали у Facebook та на emails шкіл з 14 областей України; опитано 5410 респондентів із 24 областей) та якісне опитування (глибинні інтерв'ю із 29 директорами шкіл у різних територіальних громадах України) [7]. Важливість цього дослідження полягає у тому, що воно сфокусоване на внутрішній організаційній культурі педагогічного персоналу під час пандемії, а також на соціальній нерівності між закладами середньої освіти, яких в Україні є майже 16,2 тис. Ця нерівність проявляється у такому: що меншим є населений пункт, то нижчим є рівень доступу до матеріально-технічної бази, внаслідок чого якість освіти знижується. Згідно із результатами дослідження, 62% вчителів задоволені стратегією комунікацій, яку використовує керівник закладу освіти упродовж онлайн-навчання, близько 60% опитаних комунікують з колегами у груповому чаті раз на 2-3 дні. Однією із проблем дистанційного навчання стала його дезорганізація через використання різних онлайн-платформ. Майже третина опитаних вчителів (29%) вказали, що вони користуються тими платформами, які є їм зручними, а це не завжди корелює з можливостями отримувачів освітніх послуг.

- Соціологічне дослідження «Освіта та пандемія: що українці думають про дистанційне навчання» консорціуму Центру Разумкова та Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва», яке було проведене в усіх регіонах України, окрім АР Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей 3-9 липня 2020 та охопило 2022 респондентів віком від 18 років [8]. Особливістю цього дослідження було зосередження уваги на агентах, які, на думку громадськості, мають нести відповідальність за освітній процес під час пандемії COVID-19. Більшість опитаних (57%) вважає, що це має бути Міністерство освіти та науки України. Роль місцевих адміністрацій у цьому вбачають лише 4% респондентів, а роль педагогічного персоналу – 6%. Важливою соціологічною інформацією, отриманою під час цього дослідження, можна вважати думки батьків про те, що після першої хвилі пандемії знизилась успішність їхніх дітей (26%), а також про недостатню увагу вчителів до своїх учнів (22%).

- Дослідження аналітичного центру CEDOS «Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії», в межах якого акцентувалось на діях Кабінету Міністрів України щодо організації навчального процесу в країні в умовах пандемії. Були проаналізовані рішення Уряду, які видавались з 11 березня до 4 листопада 2020 р., та рекомендацій Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України щодо організації офлайн- та онлайн-навчання у закладах освіти, які оприлюднювалися із березня до жовтня 2020 р. [9]. Незважаючи на те, що Уряд країни здійснив низку заходів щодо захисту педагогів та реципієнтів освітніх послуг в епідеміологічній ситуації, автори дослідження вказують на певні прогалини у діяльності влади, зокрема на запізнілу реакцію щодо запровадження протиепідемічних заходів у навчальних закладах, а також на брак відповідних рекомендацій щодо безпосередньої організації освітнього процесу при переході на змішану чи дистанційну форми навчання.

Виклад основного матеріалу

Як бачимо, лівова частка наведених досліджень трансформацій освітніх процесів в Україні в ситуації першої хвилі пандемії коронавірусу носила дисперсний характер і стосувалася переважно середньої ланки інституту освіти як (апріорі) такої, яка виявилася найбільш проблемною і уразливою в сенсі адаптації до змінених умов викладання і навчання. Проведені дослідження лише підтвердили це припущення і водночас зумовили потребу у використанні такого роду соціологічної аналітики, яка була б спрямована, по-перше, на різні групи одержувачів освітніх послуг у їхньому порівнянні; по-друге, на виявлення специфіки отримання освіти цими групами у форс-мажорних обставинах; по-третє, на презентацію кращого досвіду дистанційного викладання і навчання, відповідного цим групам; по-четверте, врахуванню громадської думки всіх учасників освітнього процесу.

Ще одним напрямком соціологічної аналітики можна вважати розширення кола дослідників проблем модифікації системи освіти до переходу на дистанційне навчання на довгу перспективу, в тому числі й за рахунок розробки та реалізації міжнародних проєктів за участю українських соціологів. Протягом другої половини 2020 р. почали з'являтися спільні міжнародні дослідження важливих соціальних проблем доби пандемії коронавірусу за участю українських соціологів або виконаних за підтримки партнерів. Одним з них є комплексне дослідження, «Як живе молодь України у час COVID-19» проведене упродовж 19-29 серпня 2020 р. Львів.КОМандою: Українським Центром вивчення громадської думки «Соціоінформ», Інститутом міста та МолоДвіжЦентр.Львів за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства закордонних справ Данії. Його результати оприлюднені у підсумковому звіті [10].

У ході проведення дослідження було використано триангуляцію методів, тобто поєднання дослідницьких процедур трьох видів:

- 1) методу фокус-групової дискусії (далі – ФГД), (всього було проведено 9 ФГД із загальним числом учасників 80 осіб молодіжного віку);
- 2) анкетного опитування (обсяг вибірки – 1200 осіб віком від 14 до 35 років; Вибіркова сукупність будувалась як багатошаблева стратифікаційно-пропорційна вибірка з квотним відбором на

останньому шаблі. Основні квоти у дослідженні: стать, вік, населений пункт та макрорегіон проживання. Метод дослідження CAPI (анкетне інтерв'ю «face2face» з використанням комп'ютера, Computer Assisted Personal Interviewing). Похибка репрезентативності вибірки з довірчою ймовірністю 0,954 (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,89% для показників, близьких до 50%;

- 3) 6 глибинних інтерв'ю із фахівцями та фахівчинями у сфері молодіжної політики в Україні (представників органів державного управління, зайнятості, партисипації, громадських недержавних організацій (благодійних, волонтерських, мистецьких, охорони здоров'я та довілля, інклюзивності тощо).

Оскільки ми обмежені форматом статті, наведемо тільки частину отриманих даних, які безпосередньо стосуються студентської молоді та її настроїв і думок щодо процесу навчання в нових умовах. У якості прелімінарих зауваг зазначимо таке.

- Щодо кількісного опитування: студентська молодь (ті, що навчаються у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) України I-IV рівнів акредитації) серед загальної сукупності у 1200 респондентів становила 21%, шкільна молодь – 10%.

- Одним із принципів побудови дизайну цього дослідження був розподіл освіти на формальну та неформальну із відповідним поділом отриманих даних. До неформальної освіти віднесено курси і тренінги поза закладом освіти. Представлені матеріали стосуватимуться переважно формальної освіти.

- Інформація, отримана за допомогою якісної методики через ФГД та інтерв'ю з фахівцями і фахівчинями, використовується у цій статті для інтерпретації та «підсилення» кількісних даних з метою наголосу на її значенні у представленості узагальненої позиції авторів статті.

Метою цієї статті є виявлення громадської думки одного із основних реципієнтів освітніх послуг – студентства щодо стану, проблем та можливостей розвитку вищої освіти в умовах розповсюдження коронавірусу.

Пандемія COVID-19, яка розпочалася наприкінці 2019 – початку 2020 рр., охопила практично усі країни світу та усі сфери життя людини включно з освітою. Освітній процес вважають найбільш вразливим, адже він охоплює значну кількість людей (учнів і студентів, вчителів і викладачів, батьків, а також усіх тих, хто працює у сфері неформальної освіти) і вимагає особливої адаптації до нових умов, зокрема й в Україні. Згідно із результатами зазначеного дослідження, майже кожна друга (48%) молода особа віком 14-35 років має стосунок до формальної освіти (самі респонденти або/та їхні діти навчаються у закладах середньої освіти, є студентами ЗВО). Близько 35% опитаних вказали, що були залучені до неформального навчання (слухали додаткові курси, брали участь у тренінгах, семінарах тощо). Головним завданням дослідження було визначення, як на думку молоді, зокрема студентів, пандемія коронавірусу та перехід на дистанційне навчання позначилися на якості освіти та на моделях поведінки молоді, що навчається.

Щодо якості освіти, то основними аргументами на користь негативного характеру зазначеного впливу на освітній процес були зниження рівня засвоєння знань (65% серед шкільної молоді та 57% серед студентської молоді), а також важкість сприйняття навчального матеріалу (63% та 58%, відповідно). Майже кожен другий студент (51%) висловив думку, що негативний вплив карантинних обмежень на освітній процес зумовлений погіршенням організації навчального процесу; медіанне значення цього параметру для всіх опитаних становило 55%. Два параметри освітнього процесу були оцінені всіма категоріями опитаної молоді однаково: погіршення зворотного зв'язку з викладачами (48%) та не завжди справедливе оцінювання знань з їхнього боку (31%).

У процесі опитування вдалося зафіксувати й інші проблемні ситуації, які висвітлюють перехід на дистанційне навчання. Йдеться про те, що нарікання респондентів на зниження об'єктивності оцінювання роботи студентів з боку викладача могло бути спричиненим сумнівами останнього в самостійності виконання навчальних завдань через зрослі можливості списування тощо. В умовах відсутності персонального контакту добросовісно виконувати домашні завдання виявилось складно. Майже кожен другий студент (48%) вказав на випадки списування або недобросовісного виконання домашніх завдань в умовах онлайн-навчання. Частина студентів могли підглянути, проконсультуватись з іншими, списати відповіді на поставлені питання. Така ситуація демотивувала ту частину студентів, які чесно виконували свої роботи. З іншого боку, 46% опитаних студентів вважають, що справедливість в оцінюванні матеріалів викладачі демонстрували на рівні докарантинного часу. Зазначені вище негативні явища, втім, були менш характерними для студентів і більшою мірою властиві іншим освітнім групам.

Отримані дані засвідчили більшу здатність студентів адаптування до свого навчання у формальних обставинах порівняно з іншими групами молоді. Очевидно, цим можна пояснити те, що студентів серед тих, хто втрачає бажання вчитися внаслідок переведення на дистанційне навчання і карантинні обмеження, 45% проти 52% серед інших груп молоді, що навчається.

Це знайшло своє підтвердження у відповідях респондентів стосовно можливості продовження навчання у форматі онлайн за умови наступних хвиль пандемії COVID-19 та запровадження карантину. У моделюванні таких майбутніх змін майже 28% опитаних студентів твердо переконані, що навчання могло б продовжитись в онлайн-форматі (на противагу 25% шкільної молоді). Чому ж так? Упродовж фокус-групових дискусій частина молоді зазначала, що для неї навчальний процес полегшився через відсутність зайвих витрат часу, перемішень, коштів на роздрук навчальних матеріалів тощо. Водночас як серед молоді загалом, так і серед студентів переважає думка, що сьогодні навчальний процес повинен відбуватись у комбінованому (онлайн та офлайн) форматі. Це спричинено тим, що певна частка молоді опинилась у ситуаціях, коли сама молода людина або хтось із членів її родини хворіли на COVID-19, і для неї важливо було дотримуватись епідеміологічних норм. У той же час молодь потребує соціалізації, включеності у соціальні відносини, реальне освітнє середовище. У цьому контексті можливо зазначити, що тільки 21% опитаних студентів надають перевагу традиційному формату безпосереднього здійснення навчання в університетській аудиторії.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на питання:
«За умови, що кількість випадків COVID-19 буде щоденно зростати, в якому
форматі повинні працювати заклади освіти?»
(% до тих, хто відповів)**

	Лише дистанційно	Комбінований формат	Лише офлайн	Важко відповісти
Студентська молодь	28%	47%	21%	4%
Шкільна молодь	25%	47%	24%	4%

В межах дослідження було зафіксовано досить багато нарікань молоді загалом і студентів, зокрема, стосовно недосконалої організації навчального процесу в закладах освіти всіх рівнів. Стосовно вищої школи можна виділити передусім недостатність матеріально-технічного забезпечення, проблеми належної інтернетизації навчального процесу в умовах переходу на дистанційне навчання. Результати опитування засвідчують, що лише половина молоді загалом задоволена якістю Інтернет-зв'язку при проведенні навчальних занять; серед студентів таких виявилось трохи більше – 57%. Найбільше нарікань у респондентів викликає відсутність єдиної уніфікованої онлайн-платформи для навчання, ситуація, коли журнали відвідування містилися на одній платформі, контрольні заміри знань відбувалися на іншій платформі, самі заняття – ще на одній, а складання іспитів/заліків – на окремій платформі. Це підтверджують і дані ФГД. Як виявилось, студенти могли отримувати навчальні матеріали або на Viber та ZOOM, або у Telegram чи на e-mail, або у GoogleClass чи MicrosoftTeam тощо. Така кількість платформ, які використовували викладачі, фруструвала студентську молодь та розпорошувала її увагу: від зосередженості на здобутті знань до адаптації у комунікації зі своїми наставниками. Водночас на запитання, чи є потреба у повторному проходженні матеріалу, який вивчався під час карантину, на початку нового навчального року, лише 56% студентів відповіли ствердно.

З'ясуючи питання щодо наявності вдома техніки для дистанційного навчання, ми виявили що нею задоволені 62% школярів та 65% студентів (див. табл. 2). Це можна пояснити тим, що молодь, яка вступає до закладів вищої освіти, з одного боку, проживає переважно у населених пунктах із вищим рівнем розвитку інфраструктури та послуг, а з іншого – саме у ЗВО студенти мають більше можливостей використання комп'ютерної техніки, необхідної для якісного навчання.

У цьому сегменті можна простежити паростки соціальної ексклюзії, тобто виключення досить великої частки молоді (переважно з сільської місцевості) з володіння чи доступу до Інтернет-ресурсів. Пандемія загострила проблему рівного доступу до освіти у віддалених сільських населених пунктах із обмеженим доступом до Інтернет-мережі та з відсутністю матеріально-технічної бази для такої форми навчання в сільських школах і вдома.

Таблиця 2

**Розподіл відповідей студентів на питання: «Якою мірою Ви задоволені ...»
(% до тих, хто відповів)**

	Задоволені	50% / 50%	Не задоволені	Важко відповісти
Якістю Інтернет-зв'язку для навчання	57	21	18	4
Роботою онлайн- платформ для навчання	45	29	20	7
Наявністю вдома техніки для навчання	65	20	13	2

Наявність певних проблем із соціальним виключенням чи обмеженням серед усіх категорій молоді пов'язана також із тим, що підготовка до навчального процесу передбачає придбання бодай одного із

девайсів, тобто багатофункціональних пристроїв (ноутбук, планшет, мобільний телефон із розширеним екраном тощо). Серед опитаних 71% школярів та 83% студентів задекларували володіння планшетом або ноутбуком. Звичайно, це можна зрозуміти з огляду на специфіку підготовки молодих кваліфікованих кадрів у вищій школі та на характер їхньої життєдіяльності, на вікові переваги перед школярами, але головна причина цього, очевидно, полягає у доступності вищої освіти здебільшого для жителів міст та вихідців із заможних родин.

Серед інших проблем організації навчального процесу в дистанційному режимі студенти говорили про те, що багато ЗВО були дезорієнтовані запровадженням такого режиму на його початковій стадії, наслідком чого були збої у графіках проведення занять, невчасне надсилання студентам навчальних завдань та пояснень вимог викладача. Навчання посеред першої хвили пандемії коронавірусу, на думку студентів, перестало бути плановим, а навантаження надмірним (близько половини відповідей).

Учасниками ФГД також було наголошено на складність налагодження графіку роботи, зокрема і через те, що в освітньому закладі навчання могло відсунутись у часі на 2-4 тижні, бо адміністрація не вірила у довгу тривалість карантину; через відсутність єдиного прийняттого підходу до організації навчання тощо. Значна доля критичних зауважень студентів була скерована до тієї частини викладачів, яка, за виразом респондентів, «перестала навчати». Це проявлялося у тому, що деякі викладачі надавали студентам лише назви тем для самостійної роботи, тести без пояснення алгоритму їхнього виконання, проводили онлайн-заняття щоразу на різних платформах із запізненнями надання лінків до них тощо.

Ось деякі висловлювання учасників фокусованих групових дискусій про онлайн-навчання (тут і далі цитуємо мовою оригіналу).

«Так, у нас були відеолекції, але переважна частка студентів не ходить на них або не слухає. Наприклад, якщо ми пишемо екзамен або це якусь роботу, то нам скидають завдання і приклади, і вчитель не дивиться, що ти можеш написати» (студент I курсу, ЗВО III-IV рівня акредитації, м. Полтава).

«У мене все було важко тому, що я вчуся в педагогічному університеті. Наш університет думав довго, що ми швидко вийдемо з карантину. Так ми 2 місяця сиділи без дистанційного, а потім на початку травня всі предмети нам скинули в один день, і ми почали їх виконувати. От так дуже цікаво було. Ну, екзамени пройшли дуже легко, державний екзамен ще легше» (студент V курсу, ЗВО III-IV рівня акредитації, м. Рівне).

«Звичайно, у дистанційного навчання є свої плюси і мінуси, але мені сподобалося те, що мені не треба жити в гуртожитку, я прокидаюся за 5 хвилин до пари і можу включити швидко ноутбук, зайти, послухати, відповісти і все. Це мені було класно» (студентка III курсу, ЗВО III-IV рівня акредитації, м. Гадяч).

«Во время карантина я понял, что когда ты обучаешься программированию, то не имеет значения, в каком колледже или университете ты учишься. Программированию ты научишься самостоятельно, в колледже ты этому не научишься, там очень старая программа, и ты учишься очень медленно. Я пошел в колледж связи и уже жалею об этом потому, что там надо учиться, чтобы тебя не выгнали, а стипендию платят точно так же, как у остальных» (студент I курсу, ЗВО I-II рівня акредитації, м. Київ).

Зазначимо, що висловлені студентами критичні зауваження виявили адекватне розуміння ними причин наведених труднощів і бажання великої частки опитаних продовжувати навчання у ЗВО надалі. Ця теза аргументується нами тим, що респонденти з числа студентської молоді пропонують слушні заходи щодо оптимізації дистанційного навчального процесу. Так, в умовах продовження цілковитого або часткового онлайн-формату навчання, на думку студентів, найбільшою потребою є збереження та надання студентам відеолекцій з тих чи інших предметів (61%), а також посилення комунікації між викладачем та студентом (51%). З погляду опитаних, це дозволить молоді, з одного боку, бути більш гнучкими та переглядати інформацію у вільний час для повторення навчального матеріалу, а з іншого боку – краще структурувати навчальний процес та внести визначеність у життя студентської аудиторії. Для неї важливо, щоб лекції/семінари проводились за чітким розкладом, щоб ані викладачі, ані студенти не мали можливості «онлайн-пропусків», оскільки такі умови погіршують якість викладання та засвоєння навчального матеріалу.

Наведемо ще декілька висловлювань учасників фокусованих групових дискусій про онлайн-навчання.

«Дистанційне навчання – це дистанційне навчання: ти не так сприймаєш всю інформацію, не так все розумієш. Ти більше навчаєшся сам, ніж тебе навчають. Я навчаюсь на медичному, то було важко готуватись до заняття, треба було дивитись якісь відеоуроки, відеороліки; в цьому є мінус. А плюс у тому, що більше навчаєшся сам і

дізнаєшся більше, ніж тобі потрібно» (студентка III курсу, ЗВО I-II рівня акредитації, м. Кобеляки).

«Об изменениях, как мне кажется, говорит пока достаточно рано. Потому что непосредственно преподаватели еще сами стараются подтянуться к онлайн-образованию. Они сами еще не понимают, чего требуют от студентов, что нужно получить в результате. Многие преподаватели не знают, что с нами делать. Они пытаются держаться за старую форму обучения. И это выглядит смешно, с одной стороны. С другой стороны, немного печально. Но все-таки, как по мне, со временем все изменится» (студент V курсу, ЗВО III-IV рівня акредитації, м. Одеса).

«Взагалі все стало набагато краще тому, що викладачі освоїли ще краще Інтернет, Google Meet, з нашого факультету дуже добре освоїли. Загалом було нормально, здавати сесію виявилось складно тому, що було дуже багато завдань, було важко і викладачам, і нам» (студентка III курсу, ЗВО III-IV рівнів акредитації, м. Рівне).

«Незвично. Дуже багато у кого не було доступу до Інтернету, багато викладачів не знали взагалі, як працювати в тій системі. Відкладалося все це у часі. Практичніше просто було з навчанням тому, що викладалися найбільш головні теми. Але погано те, що пропускали інший матеріал, який певною мірою є все одно важливий» (студент II курсу, ЗВО III-IV рівня акредитації, м. Ужгород).

Вимоги щодо онлайн-навчання шкільної та студентської молоді мають певні відмінності. Зокрема, для студентства більш важливо, щоб педагогічний персонал закладу вищої освіти мав достатньо знань та компетенцій у використанні онлайн-платформ навчання (45% проти 38% школярів), щоб був забезпечений технікою та доступом до неї, а також щоб лекційні та семінарські заняття проводились регулярно і навчальний матеріал викладався повноцінно, а не фрагментарно. Студенти більш зацікавлені у перманентній комунікації із викладачами (51% проти 40% школярів), у збереженні всіх лекційних/семінарських занять у відеоформаті (61% проти 55% школярів). Такий запит серед опитаних можна пояснити відсутністю уніфікованого підходу в організації навчального процесу, що призводить не лише до зниження рівня засвоєння знань, але й впливає на загальні настрої молоді її сприйняття української системи освіти.

У межах дослідження було також проведено глибинні інтерв'ю із фахівцями та фахівчинями у сфері молодіжної політики. На їхню думку, коронавірусна пандемія, спричинена COVID-19, негативно вразила сферу формальної освіти, причому більшою мірою заклади середньої освіти, ніж заклади вищої освіти I-IV рівнів акредитації.

Висновки

Результати досліджень, у тому числі здійснених нами, демонструють, що під час першої хвилі пандемії, запровадження дистанційного навчання в повній чи змішаній формах студентство виявилось більшою мірою адаптоване до навчального процесу, ніж шкільна молодь. Проте загальна оцінка онлайн-навчання студентів з усіх регіонів країни була ближче до негативної, ніж позитивної. Аналіз окремих показників освітнього процесу, наприклад пояснення навчального матеріалу викладачами, налагоджений механізм взаємодії між педагогічним персоналом та студентами тощо, демонструє, що зумовлена карантинном діджиталізація навчання радше фруструвала функціонування інституту освіти у формальних закладах, аніж дозволила бути на докарантинному рівні. Безумовно, кризові ситуації змінюють усталені практики людини, в тому числі серед такої вікової групи, як молодь, яка є більш відкритою до нововведень. Зокрема, у мотивації до навчання, легкості сприйняття навчального матеріалу, володінні комп'ютерною технікою для навчання, безперервному доступі до Інтернету студенти продемонстрували вищий рівень адаптованості до форс-мажорної ситуації в освіті порівняно зі шкільною молоддю. Разом із тим негативний вплив карантинних обмежень не зміг викликати ані бажання студентської молоді залишити навчання, ані спричинити її масовий виїзд за кордони країни. Попри масу критичних зауважень, студенти активно обговорювали ситуацію, що склалася, і висловлювали пропозиції щодо мінімізації негативного впливу пандемії на освітній процес. Відмінності у судженнях студентів та школярів були помітними, але, за певними винятками, не мали вагомого значення.

Вважаємо, що для уникнення подальших негативних впливів на ситуацію в освіті необхідні певні дії з боку основних суб'єктів вітчизняної освітньої системи.

Так, Міністерство освіти і науки України, обласні держадміністрації, профільні комітети Верховної ради та органів місцевого самоврядування мали б забезпечити своєчасне реагування на виклики у сфері освіти, надавати більш чіткі, покрокові настанови, рішення для закладів формальної освіти. Перед національним масштабуванням своїх пропозицій зазначені установи мають здійснювати пілотажні експерименти, спрямовані на визначення ефективності/неефективності пропонованих рішень, проводити аудит планових фінансових видатків на освіту, щоб мати можливість перерозподілу видатків із огляду на пандемію тощо.

Заклади вищої освіти мають чітко налагоджувати процес дистанційного навчання, забезпечуючи його онлайн-платформами, визначаючи формат викладання та критерії оцінювання завдань, ведення звітності тощо. Також актуальним постає робота «гарячих ліній» при закладах вищої освіти (у разі, якщо виникнуть ситуації несправедливого ставлення, неповаги як до викладачів, так і до студентів тощо).

У час карантину збереження якості навчального процесу можливе за наявності налагодженого зворотного зв'язку між усіма суб'єктами освіти: студентами, викладачами та адміністрацією вишів.

Якщо говорити про вдосконалення методології та методики здійснення подальших досліджень з проблематики онлайн-освіти, можна запропонувати таке. По-перше, емпіричні виміри стану системи освіти слід робити не спорадичними, а повторюваними, оскільки це дає змогу поглибити соціологічну аналітику, уточнити виявлені тенденції та визначати динаміку процесів адаптації молоді до освітнього середовища, що змінюється. По-друге, подібність отриманої соціологічної інформації стосовно оцінок молоді, що навчається, онлайн-освіти спонукає до урізноманітнення застосовуваних методів емпіричних досліджень. Як приклад, можна запропонувати комбінацію традиційних (здебільшого вербальних – кількісних і якісних) та новітніх (переважно невербальних – візуальних тощо) методів, оскільки вербально висловлені судження дуже часто є далекими від реального стану речей. Тріангуляція методів дозволить більш точно діагностувати стан досліджуваної проблеми і здійснювати прогностичну функцію соціології як науки. По-третє, у дослідженні громадської думки молоді важливо почути й думку представників того середовища, в якому відбувається життєдіяльність (в нашому випадку – навчання) молодого покоління. Тому до експертного кола варто залучати тих, від кого навпрост залежить функціонування оточуючого молоді середовища (в нашому випадку – викладачів, представників адміністрації ЗВО, фахівців з мережевих освітніх технологій та ін.). По-четверте, українським соціологам (чи то в індивідуальній формі, чи у форматі тимчасових дослідницьких груп) варто активізувати пошуки міжнародних партнерів у проведенні крос-національних досліджень та обміну досвідом переходу на онлайн-навчання. Бажаним є систематичне здійснення такого гатунку досліджень, що дає змогу виявляти тенденції та увиразнити динаміку оволодіння новими інтерактивними та інтерсуб'єктивними формами проведення навчальних занять, розповсюджувати їх серед шкільних вчителів, університетських викладачів та інших реципієнтів освітніх послуг.

Література:

1. European higher education in the Covid-19 crisis. September, 2020. Brussels. URL: https://eua.eu/downloads/publications/briefing_european%20higher%20education%20in%20the%20covid-19%20crisis.pdf
2. Impacts of the COVID-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective. Basel, 2020. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12208438>
3. Schools During the COVID-19 Pandemic: Sites and Sources of Community Resilience. Edmond J. Safra Center for Ethics, Harvard University 2020. URL: <https://ethics.harvard.edu/files/center-for-ethics/files/20schoolsduringpandemic2.pdf>
4. Wise global education barometer: youth perceptions on their education and their future. Paris, 2020. URL: <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-01/wise-global-education-barometer-2020-ipsos-report.pdf>
5. Опитування громадської думки у всьому світі: COVID-19, ставлення до вакцин, 2020 рік. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20211202_Gallup_Covid/Covid&Vaccines_final_2.pdf
6. Аналітична довідка щодо організації дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти в умовах карантину // Державна служба якості освіти в Україні. URL: <http://www.sqe.gov.ua>
7. Дослідження стану реалізації дистанційного навчання в Україні // Центр інноваційної освіти «Про.Світ». 2020. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Research2020_ProSvit_MF1.pdf
8. Освіта і пандемія: що українці думають про дистанційне навчання та як оцінюють ЗНО // Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/osvita-i-pandemiia-shcho-ukraintsi-dumaiut-pro-dystantsiine-navchannia-ta-iaak-otsiniuiut-zno>
9. Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії // Cedos Аналітичний центр і спільнота. 25.11.2020. URL: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii>
10. Як живе молодь України у час COVID-19? 18 листопада 2020. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/COVID-19-impact-on-youth-in-Ukraine.html

ЧТО ДУМАЮТ СТУДЕНТЫ ОБ УКРАИНСКОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19

Черниш Наталья Иосифовна – доктор социологических наук, профессор кафедры социологии Львовского национального университета имени Ивана Франко, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина, e-mail: nchernysh@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

Приходько Тетяна Олександрівна – студентка PhD программы «Социология» Львовского национального университета имени Ивана Франко, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина email: tpryhodko25@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4076-190X>

В статье осуществлен анализ результатов ряда эмпирических исследований модификации мировой и отечественной систем образования в ситуации пандемии COVID-19 и введения карантинных ограничений, включая переход на дистанционное обучение. Сделан вывод о дисперсном несистематическом характере этих исследований, а в условиях Украины – об их недостаточной репрезентативности из-за использования онлайн-методов, сосредоточенность на изучении состояния среднего образования. Проанализированы данные комплексного репрезентативного исследования «Как живет молодежь Украины во время COVID-19», проведенного при участии одного из авторов статьи. В публикации изложены презентация и интерпретация полученных в ходе этого исследования результатов, касающихся отношения молодежи, в том числе студентов, к изменениям в образовании в период первой волны пандемии в апреле-июне 2020 г. Выявлены главные тренды оценочных суждений опрошенных, проанализирован индивидуальный опыт адаптации студентов к новым условиям обучения, а также их представления о возможностях в этой сфере. Подчеркнуто, что опрошенные студенты констатируют факт недостаточной подготовленности системы высшего образования страны к новой форс-мажорной ситуации, проведению обучения в дистанционном формате, а также говорят о неготовности части студенческой молодежи к новым условиям организации учебного процесса. Отмечены проявления социального неравенства в получении качественного образования ее реципиентами. В то же время подчеркнуто, что уровень негативного воздействия пандемии на образование был самым низким именно в системе высшей школы; студенты вузов продемонстрировали достаточно высокую степень адаптации к новым условиям обучения. сформулирован ряд предложений, направленных на улучшение качества учебного процесса в ситуации вероятных новых вспышек COVID-19.

Ключевые слова: пандемия COVID-19, высшее образование Украины, карантинные ограничения, дистанционное обучение, общественное мнение студенческой молодежи, социальное неравенство в образовании.

References:

1. European higher education in the Covid-19 crisis. September, 2020. Brussels. [online]. Available at: https://eua.eu/downloads/publications/briefing_european%20higher%20education%20in%20the%20covid-19%20crisis.pdf
2. Impacts of the COVID-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective. Basel, 2020. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12208438>
3. Schools During the COVID-19 Pandemic: Sites and Sources of Community Resilience. Edmond J. Safra Center for Ethics, Harvard University 2020. [online]. Available at: <https://ethics.harvard.edu/files/center-for-ethics/files/20schoolsduringpandemic2.pdf>
4. Wise global education barometer: youth perceptions on their education and their future. Paris, 2020. [online]. Available at: <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-01/wise-global-education-barometer-2020-ipsos-report.pdf>
5. Public Opinion Polls Around the World: COVID-19, the Attitudes towards Vaccines, 2020. Kyiv [online]. Available at: https://kiis.com.ua/materials/pr/20211202_Gallup_Covid/Covid&Vaccines_final_2.pdf [in Ukrainian]
6. Analytical report on the organization of distance learning in general secondary education during the quarantine [online]. Available at: <http://www.sqe.gov.ua> [in Ukrainian]
7. The Study on the State of Distance Learning Implementation in Ukraine. Kyiv. Centre of Innovational Education «Pro.Svitor» [online]. Available at: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Research2020_ProSvit_MF1.pdf [in Ukrainian]
8. Education and the Pandemic: What do Ukrainians Think about Distance Learning and How do They Estimate ZNO. The Razumkov Centre [online]. Available at: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/osvita-i-pandemiia-shcho-ukraintsi-dumaiut-pro-dystantsiine-navchannia-ta-iak-otsiniuiut-zno> [in Ukrainian]
9. The COVID-19 time and Education: the Analysis of Problems and Consequences of the Pandemic. Cedos. Think tank and community [online]. Available at: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii> [in Ukrainian]
10. How Does Ukrainian Youth Live in the Times of COVID-19? 18 November 2020. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/COVID-19-impact-on-youth-in-Ukraine.html [in Ukrainian]

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (не менше 1800 знаків кожна) мають відображати усі структурні елементи статті.
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5

3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>
У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), Кодексу професійної етики соціолога (CAU) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90 та

Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 45

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 30.06.2020 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,4 Обл.-вид. арк. 8,7
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09